

3

Sociologický časopis

Ročník 30 (1994)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Univerzita v Münsteru, SRN (hostující profesor FSV UK)*

Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Martin Bůtora, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Jaroslav Kapr, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Ivo Možný, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*

Miloslav Petrušek, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Ladislav Rabušic, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Oto Sedláček, *Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha*

Jadwiga Šanderová, *Institut sociologických studií FSV UK, Praha*

Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Redakce:

Jitka Stehlíková, *výkonná redaktorka*

Stephanie Howard, *redaktorka anglických textů*

Jiří Voženílek, *technický redaktor*

Táňa Váchová, *sekretariát redakce*

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje PNS a. s. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, doručovatel tisku, předplatitelské středisko a redakce. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS a. s., administrace vývozu tisku, Hvoždanská 5-7, 148 31 Praha 4. Objednávky ze zahraničí vyřizuje Pegas Press Distributor, Artia a. s., Ve smečkách 30, 111 27 Praha 1 a redakce. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 29 Kč, roční předplatné 116 Kč.

Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena 49 Kč, roční předplatné 98 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce.

Úvodem.....	267
STATI	
Johann P. Arnason: <i>Moderna, postmoderna a japonská zkušenost</i>	271
Pavel Machonin, Milan Tuček: <i>Geneze nové sociální struktury v České republice a její sociální aktéři</i>	285
Michal Čákr: <i>Metafory organizační změny</i>	306
ČEŠTÍ SOCIOLOGOVÉ V ZAHRANIČÍ	
Jaroslav Krejčí: <i>Zorné pole makrosociologie</i>	317
Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ	
Irena Hradecká: <i>Odbory jako sociální aktér</i>	329
Jan Vlácil: <i>Zaměstnanci, management a odbory</i>	345
Ivana Mazálková: <i>Role managementu při formování pracovních vztahů v privatizovaných podnicích</i>	361
STUDENTI PÍŠÍ	
Marie Šafaříková: <i>Lidé bez domova</i>	373
RECENZE	
Peter F. Drucker: <i>Postkapitalistická společnost (J. Velek)</i>	381
Miloš Večeřa: <i>Sociální stát (J. Večerník)</i>	384
Ron Eyerman, Andrew Jamison: <i>Social Movements: A Cognitive Approach (F. Znebežánek)</i>	386
Robert D. Putnam: <i>Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy (Z. Vajdová)</i>	388
Jacques Dupaquier, Denis Kessler: <i>La société française au XIXe siècle. Tradition, transition, transformations (P. Horská)</i>	390
Jan Keller: <i>Až na dno blahobytu (J. Kamarýt, O. Ševčík)</i>	392
Miroslav Disman: <i>Jak se vyrábí sociologická znalost (J. Kapr)</i>	394
ANOTACE	
Blok anotací publikací z oblasti sociologie práce, organizace a managementu, ekonomické sociologie a industriálních vztahů (I. Mazálková).....	395
ZPRÁVY A INFORMACE	
Konference výzkumného programu Východ-Západ „Podnik v postkomunistických společnostech“ (I. Hradecká).....	399
Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (Z. Mansfeldová).....	400
Úskalí dialogu (V. Houžvička).....	402
Výroční zasedání ISSP 1994 (M. Illner).....	404
Konference „Místní a státní správa a řízení sociálních věcí a práce“ (V. Pernica).....	405

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován našim časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď ve formátu textového editoru MS-Word for Windows, MS-Word 5.x nebo 6.0 nebo jako soubor ASCII, v kódu bratří Kamenických. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 24 22 08 42, (02) 24 22 09 79, 93, 97, l. 283, 294, fax (02) 24 22 02 78, E-mail sreview@earn.cvut.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published half-yearly in English by the Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, and at the same time strives to be useful for solving the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscripts Submission

The editors require an original and two easily readable copies, which do not state the name or workplace of the author, in order that the reading process will be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is regarded as unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, for reviews it is 7 pages, for news or information 5 pages, and for annotations 1 page.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date your manuscript is received at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or Microsoft Word for Windows, MS-Word 5.x, or 6.0. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetized bibliography and basic information about the author.

Úvodem

Po prvních dvou letošních číslech Sociologického časopisu, jejichž přípravy se ujaly Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy a katedra sociologie filozofické fakulty UK s cílem předložit české sociologické komunitě směry a výsledky vlastní práce, je předkládané třetí číslo vlastně tradiční, to znamená, že prezentuje výsledky práce v oboru takřikajíc napříč pracovišti a institucemi. Je to krok, ke kterému byla redakce více méně donucena a který je možné označit jako radostný. Tím má být řečeno – ale snad nikoli zakřiknuto – že předchozí situace trvalého nedostatku kvalitních materiálů v redakci se přece jen počíná měnit, že dokonce vzniká jistá konkurence, která, jak kdysi ukázal Karl Mannheim ve své sociologii vědění, je nutná a produktivní zejména ve společenských vědách.

Hlavní materiály tohoto čísla se rozpadají do dvou částí. K té druhé, věnované sociologii podniku, a obsahující stat' M. Čakrta „Metafora organizační změny“ a materiály z empirických výzkumů I. Hradecké „Odbory jako sociální aktér“, J. Vláčila „Zaměstnanci, management a odbory“ a I. Mazákové „Role managementu při formování pracovních vztahů v privatizovaných podnicích“ napsal úvodní slovo Jan Vláčil, který tuto část časopisu pomohl edičně připravit. Jeho ediční poznámka následuje za úvodem redakce.

Ostatní materiály čísla jsou však redakční. Jsou uvedeny statí J. P. Arnasona „Moderna, postmoderna a japonská zkušenost“, pokoušející se na základě odlišné japonské zkušenosti s prosazováním kapitalistické ekonomiky a s jiným průběhem procesů modernizace problematizovat badatelskou nosnost dnes velice módního (a co do používání vlastně velice neurčitěho) pojmu postmoderna. Arnasonův přístup je komparativní a specifika problémů, jimž se snaží porozumět (vedle už zmíněných jsou to třeba „westernizace“, „prosazování kapitalistické ekonomiky“, její různé „typy“ a možnosti „transformace“ atd.), bude jistě inspirativní také pro českého čtenáře. Zvláště zajímavý se zdá Arnasonův poukaz na procesy, v nichž dochází k sebezpřetváření společnosti ekonomické racionality ve společnost ekonomickou pohlcenou a kdy se tzv. postmoderní situace pluralismu a relativity stává pouze vyjádřením dočasného sebezneepochopení moderní doby v podmínkách existence globalizujících a jednotících mechanismů světové ekonomiky. Příklad japonského vzestupu ze situace katastrofy po II. světové válce v Arnasonově interpretaci japonské společnosti jako „vždy postmoderní“ ukazuje, že stávající sociální sítě mohou působit efektivněji než samotné tržní mechanismy, že modely rozptýlené autority mohou vést jak k flexibilnějším formám kontroly, tak k růstu neformální moci byrokracie a že ekonomicky žádoucí konzumní orientace může nakonec vyústit do oslabování pracovní morálky atd.

Rámčujícím pohledu tohoto čísla, který lze velice široce označit jako téma proměn společnosti a ekonomiky, odpovídá také druhá stat' „Geneze nové sociální struktury v České republice a její sociální aktéři“ Pavla Machonina a Milana Tučka. Na základě interpretace dat ze sociologických výzkumů sociální struktury české společnosti, uskutečněných v poslední době, se zde vyjasňují obrysy vynořující se nové sociální struktury v naší zemi. Příčiny zhroucení starého režimu, především jeho neschopnost stimulovat další vývoj společnosti a řešit jeho problémy, zde vedou k tázání po

sociálních aktérech kvalitativní změny a k odhalení sociálního pozadí obměny politických elit v první a druhé vlně „sametové revoluce“, a k otázkám po vzniku nové sociální diferenciace a jejich úspěšných a neúspěšných sociálních skupin.

Nově zavedená rubrika časopisu „Čeští sociologové v zahraničí“ by měla pokud možná pravidelně seznamovat naši odbornou veřejnost se životem a prací v zahraničí působících sociologů českého původu. Vedle reprezentativní stati příslušného autora by součástí této rubriky měl být obsáhlejší, především na akademickou biografii orientovaný životopis. Napoprvé přináší stať v Anglii žijícího Jaroslava Krejčího.

Pravidelné rubriky „Studenti píší“, „Recenze“, „Anotace“ a „Zprávy a informace“ nebyly naplňovány na základě nějakého jednotícího obsahového hlediska, ale podle pořadí, jak docházely do redakce.

Miloš Havelka

Čakrtaova stať a zprávy z výzkumu v tomto čísle Sociologického časopisu jsou spojeny úsilím přiblížit odborné veřejnosti současný stav rozvoje sociologických přístupů ke zkoumání sfér podniku, organizace, managementu a industriálních vztahů a zároveň poukázat na metodologické a argumentační možnosti tohoto oboru u nás i v zahraničí. V posledních letech dochází k celosvětovému zpochybňování nedávných požadavků humanizace práce, omezování nedůstojných forem supervize, tzv. industriální demokracie a tedy i potřeby podnikové sociologie. „Továrny budoucnosti“, které byly opakovaně zkoumaným vzorem sociálních experimentů, jsou jako komerčně neúspěšné rušeny. Často se též setkáváme s názory, že – snad s výjimkou specializovaného poradenství – v podnikové sociologii nejsou dosud dostatečně rozpracovány speciální procedury a techniky, jakými disponují jiné sociologické disciplíny. (Dokonce se objevily úvahy některých západních autorů o využití záznamů tajných policí bývalých socialistických států o názorech, interpersonálních vztazích a sociálním klimatu na pracovištích.) I v této sféře sociologické práce lze zaznamenat obecnou tendenci k prosazování kvalitativních metod sociologického výzkumu.

Z tohoto typu přístupu vycházel i výzkum, jemuž jsou věnovány následující zprávy a který byl také prvotním impulsem pro prezentaci tohoto tématu v časopise.

Jedním ze společných – editorsky ne vždy plánovaných, ale o to přesvědčivějších – jmenovatelů statí k sociologii podniku je snaha poukazovat na nezamýšlené důsledky transformačních postupů, na jejich sociokulturní spontaneitu nebo proměny sociálně politického programu, vzájemných očekávání podnikových osazenstev a postupně identifikovatelných vlastníků, organizátorských akcí managerů či odborových funkcionářů. Autoři se pokoušeli na takovéto jevy nejen kriticky upozornit, ale také vyrovnat se na konkrétním výzkumném materiálu s obecnějšími teoriemi sociální konstrukce reality, struktury a aktérů, kontingence, racionální volby atd. Pluralismus řešení stávajících problémů a reakce na taková řešení zajišťuje sociologii podniku dlouhodobě proměnlivý a společensky velmi závažný výzkumný terén. Předkládané práce představují problematiku organizační změny včetně jejího kulturního kontextu, posunů v postavení aktérů industriálních vztahů, nové role managementu v podnikové organizaci, a to pokud možno na folii aktuálních trendů výzkumných aktivit ve světě.

Stať M. Čakrta „Metafory organizační změny“ poukazuje na konstitutivní význam myšlenkových stereotypů, kulturních symbolů i aktuálních sloganů pro způsob a

formulaci cílů ekonomických reforem a podnikových restrukturalizací. Použitím metaforického přenosu určité jednorozměrné perspektivy na jinou oblast zamýšlených sociotechnických opatření může management směřovat jak k obnově minulého stavu, tak k rozvojové nebo transformační proměně svěřeného podniku. Prostřednictvím metaforického vyjádření firemní strategie a kultury může osazenstvo mobilizovat, ale – zejména bez diagnózy jeho zamlčených předpokladů – vyvolávat též zmatení a stres. Stat' může inspirovat i k dalším úvahám o obdobně metaforickém – tedy nikoli doslovně a důsledně míněném – smyslu požadavků „zeštíhlení“ produkce dle japonského vzoru, „debyrokratizace“ stávajících, v podstatě anarchistických metod řízení apod.

Informace z výzkumu I. Hradecké „Odbory jako sociální aktér“ ověřuje Tourainovu teorii vzniku sociálních hnutí ze sociálně konfliktního chování a možnosti její aplikace v našich podmínkách. Metoda sociologické intervence, přispívající k zefektivnění činnosti příslušných aktérů, byla využita k případovým studiím nově se formujících odborových organizací, k typologii jejich reprezentantů a pluralitních názorů i k hledání odpovídající příští role tohoto hnutí v podnicích a společnosti. Získané poznatky naznačují, že označení „hnutí“ je i v tomto případě spíše metaforou.

Šetření, z něhož vycházel předchozí materiál, bylo využito zároveň jako pilotáž pro výzkum některých sociálních důsledků velké privatizace. Jeho výsledky přináší materiály J. Vlácil a I. Mazákové.

Zpráva z výzkumu „Zaměstnanci, management, a odbory: Industriální vztahy v privatizovaných podnicích“ přináší empirické argumenty k redefinici sociální situace v podnicích, v nichž se původně očekávané zaměstnanecké konflikty omezují na latentní formy meziskupinových hostilit a potřebný konsensus osazenstva ustavuje spíše na základě rezignace, než ve smyslu sociálního partnerství. Změny v pracovních poměrech a reprezentaci zájmů zaměstnanců nepředstavují návrat k tradičním podobám, ale směřují, dle autorovy hypotézy, spíše k novému typu předpokládaných postindustriálních vztahů. Ty se mohou – v implicitním souladu s Arnasonovými vývody o postmodernismu – vyznačovat jak pluralismem, tak eklekticismem, nesolidárním individualismem i nivelizací subjektivity, logickou inkoherencí i uspokojivou funkčností.

Zpráva z výzkumu „Role managementu při formování pracovních vztahů v privatizovaných podnicích“ vychází z případových studií, umožňujících srovnání a vysvětlení rozdílných řídicích i interpersonálních vztahů v podnicích stejného regionu. Soustřeďuje se na stávající i měnící se hierarchii autority v podmínkách decentralizace a na potenciální konflikty, vyplývající z různých sociálních zdrojů moci, manažerské strategie a zaměstnanecké odpovědnosti. Připomínka kulturně – a zřejmě i generačně – odlišných postojů k příslušným situacím nás nepřímo vrací k Arnasonovu příspěvku.

Jan Vlácil

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW

přináší dvakrát ročně původní stati českých sociologů určené zahraničním čtenářům, stejně jako články zahraničních autorů věnované transformaci středoevropských zemí. Vychází v angličtině. Ilustracemi doprovází Dušan Pálka.

Spring
1

Minulý ročník byl věnován problematice rozdělení Československa a sociální politice ve střední Evropě. První číslo ročníku 1994 obsahuje následující příspěvky:

Michal Illner: The International Context of Czech Transformation

Jiří Musil: Europe between Integration and Disintegration

Milan Sojka: Transformation of Czech Economy - Present and Future Developments

Karel Müller: Science, Technology, Education and the Economic and Social Transformation in the Czech Republic

Pavel Machonin: Social and Political Transformation in the Czech Republic

Dušan Drbohlav: International Migration in the Czech Republic and Slovakia and Outlook for East Central Europe

Alois Andrlé, Michal Illner: Regional Aspect of Post-Communist Transformation in the Czech Republic

Objednejte svým přátelům a známým v zahraničí.

Předplatné pro instituce - \$ 29.40 (49.90 DM), pro jednotlivce - \$ 18.90 (32.00 DM), pro studenty - \$ 11.50 (19.40 DM).

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW (jakož i *Sociologický časopis*) vydává

Sociologický ústav Akademie věd České republiky v Praze. Objednávky předplatného i jednotlivá čísla českého a anglického vydání zajistí redakce Sociologického časopisu, Jilská 1, 110 00 Praha 1.

Telefon (02) 24 22 08 42, fax (02) 24 22 02 78, E-mail sreview@earn.cvut.cz.

Moderna, postmoderna a japonská zkušenost

JOHANN P. ARNASON*

La Trobe University, Bundoora, Vic. (Austrálie)

Modernity, Postmodernity and Japan's Experience of the Two

Abstract: The lack of comparative analyses of Western and non-Western civilisations in modernity and modernisation theories – according to the author particularly pronounced with regard to Japan – as well as the present relationship between the concept of Westernization and modernisation is analysed in this paper. The author presents some new interpretative guidelines to Japanese civilisation and its road to modernity, précising some reasons for taking Japanese modernity seriously. However, of particular interest to the author is the contrast between the majority of theorists' failure to meet this challenge and the frequent references to Japan in a postmodernist context. The author seeks to show that attempts to interpret Japanese experience from a postmodernist perspective can be interpreted as partial insights into the problematic of Japanese modernity. The paper concludes that the postmodernism's attempted annexation of Japan is indicative of a new interest in comparative cultural hermeneutics, stimulated by one of Western modernity's recurrent self-reflexive turns.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 3: 271-284)

I. Idea moderny

Je nepopíratelné, že komparativní analýza byla jednou z nejslabších stránek západních teorií moderny a modernizace. Pochopitelně jednostranné zaměření pozornosti na zrod, expanzi a hegemonii Západu, vedlo k přímému překladu historické linie do obecné teorie. Tento trend je nyní převrácen těmi, kteří prosazují názor, že bychom se měli zbavit nadbytečných konceptů a spokojit se s představou o westernizaci jako celosvětovém procesu [von Laue 1987, Latouche 1989]. Následující úvahy jsou naproti tomu založeny na domněnce, že obě tyto cesty absolutizace Západu by měly být opuštěny, a proto by měl být vztah mezi westernizací a modernizací definován tak, aby otázka relativní váhy prvně uvedeného procesu v rámci druhého pro nás mohla zůstat otevřená. Spor o rozdílnost těchto dvou konceptů je možno zkráceně vyložit v obecné rovině. Jestliže zobrazíme vzestup Západu jako první průnik do moderny, je tomu tak díky zvláštní schopnosti sebetranscendence a sebetransformace, která začala být v západní civilizaci dokládána. Dynamika, která byla takto spuštěna, se projevuje v mnoha formách. Na jedné straně spektra vede k neomezené maximalizaci bohatství a moci a k trvalému přizpůsobování sociálních institucí tomuto cíli; na druhé straně otevírá cestu dobrovolné problematizace kulturních významů a jejich ztělesnění ve společnosti. Jedinečnost Západu ve vztahu k nezápadnímu světu nespočívá pouze v jeho výjimečné destruktivní schopnosti, na což poukazoval již Lévi-Strauss. Znamená také dosud

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Johann P. Arnason, School of Sociology and Anthropology, La Trobe University, 3083 Bundoora, Victoria, Australia. Tel. + 61 3 479 2286, fax + 61 3 479 2705.

nevidané úsilí porozumět jiným civilizacím a konfrontovat západní zdroje a dosažené úspěchy s jejich zkušenostmi. Je možné namítat, že posledně jmenovaný aspekt měl mnohem menší dopad na běh dějin než aspekt první, což ale není dostatečný důvod pro to, abychom ignorovali nebo popírali jeho význam jakožto složky západní kultury.

Moderna, viděná současným pohledem, pak není pouze jinou nálepkou pro vzestup Západu. Není ani univerzálním kulturním paradigmatickým, které se z nahodilých důvodů objevilo na Západě dříve než jinde. Myšlenku moderny raději definujeme hermeneuticky: jako podstatnou součást sebeartikulace Západu, která má však specifickou funkci rozšiřovat obzor za existující sociální řád věcí. Sebetranscendence, která je tak umožněna, je podle výše uvedeného přístupná rozporným interpretacím: může se jevit jako akumulace nebo kritika, jako sebemaximalizace nebo sebezproblematicizace. V pevnějších modelech modernity je tento horizont indeterminace zúžen sociálními a kulturními formami, které posilují některé možnosti na úkor jiných.

Na základě této představy o moderně, můžeme porozumět dvojsečnému vlivu Západu na zbytek světa: představoval model rozšiřitelný za své původní hranice a zároveň otevřel kulturní prostor, který mohl být rozvržen více než jedním způsobem. Westernizace a modernizace jsou komplementárními aspekty historického procesu, který byl takto uveden do pohybu. Vynucená či napodobující adaptace na západní modely je na jedné straně celosvětovým fenoménem, i když se její významnost liší od epochy k epoše a od oblasti k oblasti. Autonomnější reakce na výzvu Západu se na druhé straně liší ve svém rozsahu a účinnosti. Na nejelementárnější úrovni bylo hledání funkčních ekvivalentů k západním technikám a institucím charakteristické pro mnoho „pozdních příchodců“ (latecomer); pravděpodobně nejznámějším příkladem je nahrazení státní intervence soukromými a kolektivními iniciativami. Ambicióznější a problematičtější byly pokusy vypůjčit si od Západu jeho pravidla technické racionality, za současného zachování klíčových prvků nezápadních kulturních tradic, včetně v nich vystavěných konceptů moci. Klasickým, avšak krátce trvajícím příkladem je strategie „sebeposilování“ ve staré císařské Číně, založená na předpokladu, že konfuciánský sociokulturní řád by si mohl osvojit západní technologii pro své vlastní účely. Kdyby modernizace Japonska nešla nikdy dále než za myšlenku *wakon jósai*,¹ spadala by rovněž do této kategorie. Totéž je možno říci o novějším fenoménu islámského fundamentalismu, který se snaží kombinovat „návrat k vlastním pramenům“ s ovládnutím moderních zdrojů moci. Očividně vnitřně rozporný charakter podobných projektů – někteří kritikové je diagnostikovali jako případy kulturní schizofrenie – neznamená, že tyto projekty nemohou nijak ovlivňovat historii. Třetí a mnohem důležitější typ reakce na západní výzvu dává vzniknout komplexnějším a koherentnějším strukturám, které by bylo možno popsat jako obrácená paradigma moderny. Jedná se o významně odlišná uspořádání ekonomických, politických a kulturních modelů, než jaká se vyvinula na Západě. Historii dvacátého století dominoval růst, expanze, úpadek a zánik nejdůležitějšího z nich: sovětského modelu. Vedle jeho osudu se značně odlišný směr vývoje a charakter japonského obráceného paradigmatu jeví celkově ještě významnějším.

¹) *wakon jósai* – přebírání evropského systému vzdělání.

II. Význam Japonska

Teorie moderny tedy stojí tváří v tvář otázce, na jejíž zodpovězení je nedostatečně vybavená. Opomíjení komparativní analýzy bylo vskutku – alespoň na úrovni obecné teorie – zvláště zřetelné ve vztahu k Japonsku, kde by bývala byla nejzjevněji potřebná. Stručný a letmý úsudek Maxe Webera o Japonsku kontrastuje s jeho mnohem rozsáhlejší analýzou Indie a Číny. Co se týče hlavního proudu poválečné teorie modernizace, měl co říci k japonské zkušenosti, ale jejím nejpůvodnějším aspektům nevěnoval žádnou pozornost. Krátce řečeno, japonská verze moderny byla považována za napodobující, nevyváženou a neúplnou. Její hlavní vzorce byly z tohoto pohledu pouhými reprodukcemi západních modelů (detailnější srovnání se většinou zaměřovala na východní část Západu, se zvláštním zřetelem k Německu, Rusku a Turecku). Nevyváženost mezi rychlou modernizací ekonomiky a řízení a zaostalejší právní a politickou kulturou se jevila jako ohrožení celého systému. Společnost, která vykazovala takového trhliny, nemohla být označena za plně moderní; její transformace byla neúplná v mnohem radikálnějším smyslu než nedokončený projekt modernizace Západu. Tento přístup pravděpodobně nejlépe reprezentuje Parsonsův rozbor Japonska v knize *The System of Modern Societies*. Ale postparsonsové teorie modernity v této oblasti nepokročily příliš kupředu. Pokusy vybudovat více pružné a ryze multidimenzionální konceptuální rámce se japonské zkušenosti nedotkly; spíše se zdá, že zájem o „radosti a strasti komparativní historie“² poklesl. To platí téměř ve stejné míře o dvou nejvlivnějších Parsonsových pokračovatelích, Jürgenu Habermasovi a Anthony Giddensovi. Alain Touraine se možná o Japonsko zajímal více, lze však stěží říci, že by jej integroval do své teorie.

K ústupu západní sociální teorie od japonské otázky dochází v době, kdy je důležitost vzájemného úzkého kontaktu zřetelnější než kdy jindy. Než přistoupíme k diskusi na téma ideje postmoderny v tomto kontextu, mohlo by být užitečné shrnout některé důvody, proč přistupovat k otázce japonské moderny se vši vážností.

1. Jako vhodný začátek se jeví vzestup Japonska jako ekonomické velmoci. Význam tohoto vývoje bude jasnější, vztáhneme-li jej k jeho globálnímu kontextu. Na jedné straně jistě nelze pochybovat o tom, že je do určité míry spjat s krizí a zhroutilím sovětského modelu. Velkolepá strategie sovětského vedení v poststalinské éře se soustředila na ekonomickou soutěž s ostatními velmocemi; teprve tehdy, když se myšlenka „dohnat a předehnat“ americkou ekonomiku ukázala být iluzorní, byla přijata jako náhrada tradičnější (a jak nyní víme sebezničující) strategie imperiální expanze. Mezitím byl Sovětský svaz dohnán a předehán Japonskem, které se tak stalo zemí s druhou nejsilnější ekonomikou na světě. Jinými slovy: Japonsko naložilo se Sovětským

²) Pramen, z něhož tento popis pochází, stojí za delší citaci: „Japonsko je radostí i strasti komparativních historiků, neboť všechny prvky, které formovaly to, co volně nazýváme západní historií – feudalismus, náboženská víra, síly organizovaného trhu a existence skupin věd zabývajících se přírodou – se vyskytovaly ve stejném čase s faktory, které formovaly to, co opět volně nazýváme historií Dálného východu – rýžovou monokulturu, sofistikovanou vesnici s klanovými strukturami, učeneckými byrokraciemi a idiografickým rukopisem.“ [Steenstrup 1976: 2] Něco obdobného by se dalo říci o moderním Japonsku: je to jak nejpozoruhodnější příklad modernizace přesahující westernizaci, tak i nejnápadnější příklad opětovného oživení premoderních tradic. To, že tato směs již prokázala svou explozivitu – a mohla by tak učinit opět – není důvod, aby nebyla brána vážně.

svazem tak, jak hodlal Sovětský svaz naložit s Amerikou. Tato výzva musela představovat mnohem kritičtější faktor a mnohem silnější pohnutku k experimentu se sovětskou reformou než notoricky známý program SDI nebo nespokojenost sovětské elity s jejím životním stylem.³ Z hlediska následků je pak jasné, že existuje těsné spojení mezi oživením japonské moci a nejvýznamnější restrukturalizací globálního rozložení mocenských sil od konce druhé světové války. Na druhé straně je nyní čím dál více uznávána skutečnost, že rivalita mezi Japonskem a Spojenými státy není jednoduše věc soutěže dvou nejsilnějších kapitalistických ekonomik; představuje nadto konflikt dvou zásadně odlišných modelů kapitalistického vývoje. Je možné, že nejsou jedinými dvěma životaschopnými modely, jak jsou zřejmě přesvědčeni někteří současní pozorovatelé, jejich vzájemný kontrast je však užitečným výchozím bodem pro analýzu a popis smíšenějších nebo přechodných forem kapitalismu. Odkaz na Japonsko je tak nezbytný pro typologii moderního kapitalismu a adekvátní porozumění různorodosti, která již není zastíněna „reálně existující“, avšak ve své podstatě iluzorní alternativou. A jestliže jsou instituce, jak přesvědčivě dokazoval Chalmers Johnson, „kritickou proměnnou pro vysvětlení úspěchu moderní japonské ekonomiky“, mělo by být studium japonského kapitalismu – nejobdivuhodnější ekonomické mašinérie ve světové historii – a jeho sociokulturního kontextu, obzvláště lákavým zkušebním polem pro institucionální přístup k ekonomickým strukturám [Johnson 1988: 3]. Jedině tato perspektiva, kterou otevřeli klasikové sociologické tradice, avšak nedostatečně rozvinuli jejich následníci, ještě může dát smysl ideji kritiky politické ekonomie.

2. Poválečnému ekonomickému úspěchu Japonska předcházela kulturní, politická a vojenská katastrofa. Kontinuita mezi Japonskem před a po roce 1945 byla často zdůrazňována, zejména s ohledem na byrokratické jádro státu a imaginární jádro ideologie *tennósei*,⁴ avšak její platnost v tomto smyslu by nás neměla vést k opomenutí toho, že rok 1945 byl zároveň začátkem i koncem. Změny v sociální struktuře, politickém režimu a kulturním klimatu, byly spolu s novou mezinárodní strategií a dalekosáhlou demilitarizací státu, radikálně dostačující pro vznik současné verze japonské moderny, která se jasně odlišuje od té, jež zanikla sebedestrukci v období války v Pacifiku. Tato diskontinuita je důležitá pro komparativní analýzu. Náhlé a úplné zhroucení paradigmatu moderny je vzácný, nikoli však ojedinělý fenomén; dva další příklady, které se nabízejí, je porážka nacistického Německa a konečná krize sovětského modelu, a zdálo by se, že japonská zkušenost mnohem více připomíná první případ než druhý. Bližší pohled na oba případy napovídá, že jejich méně jednostranné srovnání by mohlo být prospěšné. Obecný závěr, který můžeme vyvodit z historického výzkumu, je ten, že spojitost mezi Japonskem pozdního období Meidži⁵ a ultranacionalistickým režimem třicátých let byla zřetelnější než spojitost mezi císařským a nacistickým Německem a že epizoda demokratů období Taišó byla shodně méně důležitá než Výmarská republika (toto je, podle obecně přijímaného názoru, polemická oblast a na tomto místě do ní nemohu hlouběji vstupovat). Nacistický režim měl, jak ukázaly pronikavější analýzy, vlastní podobu moderny, avšak jeho trvání bylo příliš krátké a jeho destruktivní dynamika příliš extrémní na to, aby jej bylo možno stavět na roveň ostatním.

³) Většina komentátorů *glasnosti* a *perestrojky* opomíjela tuto spojitost s Japonskem. Jestliže se nemýlím, prvním, kdo na ni upozornil, byl francouzský geograf Yves Lacoste [Lacoste 1989].

⁴) *tennósei* – monarchistický systém.

⁵) Revoluce Meidži: 1868-1912.

Na druhou stranu je pravda, že Japonsko bojovalo a prohrálo v globální válce, zatímco sovětský režim se zhroutil svou vlastní vahou, aniž by byl vtažen do většího vnitřního nebo vnějšího konfliktu. Sebedestruktivní imperiální dynamika nicméně účinkovala v obou případech a výsledkem zhroucení sovětské moci by ještě mohlo být vznícení celé řady lokálních válek. Bylo by, jinak řečeno, předčasné zdůrazňovat rozdíl mezi násilným a poklidným koncem vlády. A přestože se postsovětský svět – na rozdíl od Japonska po roce 1945 – transformuje bez cizího okupačního vlivu, autorita těch nejnaivnějších vizí Západu je natolik silná, že v některých případech není příliš zavádějící mluvit o ideologické okupaci.

3. Jedno z nejpopulárnějších vysvětlení pro vzestup Japonska, tzv. „teze pozdního příchodního“, byla v současné době zcela zdiskreditována. Tento způsob zdůvodnění říká: společnosti, které se vydají na cestu modernizace s cílem dosáhnout ty více rozvinuté, mají přes svou odlišnost tendenci sledovat osvědčené modely vývoje; jak tlaky, tak i příležitosti, které tato situace rodí, jim vnucují určité strategické volby. Se znásobujícím se počtem příkladů se však přijatelnost podobných tvrzení zmenšovala. Pozdních příchodích již bylo několik generací, žádné druhé Japonsko však nebylo. Rozdíl mezi těmi, kteří se rozvíjeli později, jsou celkově viditelnější než jejich podobnosti. Na teoretičtější úrovni je nyní jasné, že všechny domněnky o situační logice pozdních příchodích podléhají čtyřem hlavním výhradám. Za prvé, původní formulace dané teze byla založena na úzké a ekonomistické koncepci vývoje. „Výhody opožděnosti“ spočívaly v dostupnosti rozvinuté technologie a možnosti přeskočit nebo zkrátit zprostředkující fáze. Pro komplexnější teorie modernizace, to jest ty, které jsou citlivější na kulturní a politické komponenty, je vliv ekonomických imperativů na výsledný model moderny méně vyhraněný. Za druhé, globální kontext modernizace – ať již jej chceme nazývat kapitalistickou světovou ekonomikou nebo „národně hierarchizovaným světovým systémem“ [Beaud 1990] – podléhá historické změně a konkrétní situace pozdních příchodích závisí na celkové charakteristice epochy. V éře mikroelektroniky a rodícího se multipolárního světa nejsou skryté důsledky pozdního začátku stejné jako v dobách koloniální expanze a druhé industriální revoluce. Dalším, v pozadí stojícím aspektem, je konkrétní historická situace, ve které se vstup na globální scénu modernizace odehrává. Orientace, iniciativy a strategie sociálních aktérů procesu, stejně jako jejich vzájemné konflikty, mohou být nanejvýš důležité pro pozdější stádía vývoje. V případě Japonska to nejzjevněji platí pro uspořádání poloviny devatenáctého století a reformy období Meidži. V neposlední řadě mohou být výchozí zdroje a tradice států, společností a civilizací, které jsou vtaženy do globálního modernizačního procesu, více či méně určující pro autonomní vývoj a více či méně schopné spoludeterminovat výslednou verzi moderny. Je všeobecně známo, že právě japonská cesta sloužila jako zvlášť vynikající příklad této interpretace tradice a moderny.

4. Je-li však pravda, že žádný z pozdních příchodích nedávné doby se nevyrovnal tomu, co předvedlo moderní Japonsko, srovnání s některými státy v regionu je nicméně relevantnější než s jakýmkoli jinými příklady. „Malí tygři“, zejména Taiwan a Jižní Korea, podstoupily transformaci, která je odlišuje od ostatních rozvojových zemí, i když ne do té míry jako japonský fenomén. Jejich vztah k Japonsku je možno analyzovat na dvou úrovních. Na jedné straně je nepochybné, že jejich politické a ekonomické mocenské elity čerpaly jisté poučení z japonské zkušenosti a jejich ekonomické systémy je možno vysvětlovat jako variace téhož základního principu. Jsou zde rozdíly i podobnosti týkající se role státu v ekonomickém rozvoji, stejně jako struktury

soukromého sektoru. Co se týče posledně jmenované otázky, podle nejzajímavější myšlenky, která vzešla z nedávných debat, se východoasijský kapitalismus liší od svého západního protějšku tím, že spoléhá méně na trh a více na síť a že variace uvnitř východoasijského regionu jsou především způsobeny skutečností, že dominantní typy sítí se liší od země k zemi.⁶ Na druhé straně, tento nedávný vývoj vrhá nové světlo na společné civilizační dědictví regionu. Ze dvou největších projevujících se kulturních tradic, buddhismu a konfucianismu, považuje většina odborníků za důležitější právě posledně jmenovaný. Představuje starší civilizační vrstvu, je výlučněji typický pro daný region a projevoval se aktivněji v pozdějších fázích historie. Široký zájem o tuto spojitost již dal vzniknout pojmu „konfuciánský kapitalismus“. Kontrast se známou Weberovou analýzou konfucianismu je pozoruhodný: pro Webera to byla antimoderní kultura *par excellence*, stojící ve stejném protikladu k racionálnímu uvažování jako k aktivistickým hodnotám.⁷ Ačkoli jsou zde jistě dobré důvody pro zpochybňování Weberova způsobu chápání Dálného východu, žádný uvážlivý přístup ke konfucianismu nemůže ignorovat konzervativnější aspekt jeho role v tradiční Číně. K tomuto pohledu je třeba dodat, že to byl imperiální řád a jeho selektivní kombinace tradic, nikoli konfucianismus sám o sobě, co Číně uzavíralo cestu k moderně a paralyzovalo její schopnost odpovědět na výzvu Západu, a že se transformativní potenciál konfucianismu uplatnil až v okamžiku, kdy přestal být kontrolován imperiálním centrem. Další připomínka se týká toho, že konfuciánská tradice je tvořena heterogenními prvky a že na skupinu či na rodinu soustředěné postoje populárního konfucianismu jsou mnohem více přizpůsobeny moderní ekonomice, než byla na stát soustředěná ideologie starých konfuciánských učenců [Murakami 1990]. Komparativní analýza konfuciánských kultur, jejich vnitřních vzorců a kontextuálních determinant, stejně jako jejich měnícího se vztahu k moderně, stojí v každém případě stále ještě tváří v tvář dlouhé řadě otevřených otázek.

5. Většina západních a japonských historiků se dnes podle všeho shoduje na tom, že tři století mezi sjednocením a opětovným otevřením se Japonska mohou být popsána jako „raně moderní“ fáze, jak zní uznávaný překlad *kinsei*.⁸ Toto poznání, založené na rozsáhlém výzkumu a diskusi, však musí být ještě zpracováno sociální teorií. Jestliže je možné prokázat, že Japonsko nastoupilo cestu modernity dlouho před tím, než se dostalo do trvalého kontaktu se Západem (setkání v šestnáctém století bylo příliš krátké na to, aby mělo více než omezený vliv na změny, které již uvnitř Japonska probíhaly), následný význam pro komparativní analýzu je zjevný. Žádná jiná země neprošla podobným způsobem posloupností paralelního vývoje, rychlé odpovědi a efektivního obrácení výzvy vůči Západu. Raná a vnitřně podmíněná modernita, která položila základy pro pozdější pokrok, byla nyní plně doložena pomocí historiků období *Tokugawa*.⁹ Souběžný proces formování státu, institucionalizovaného v systému *bakuhau*¹⁰ a byrokratizace vládnoucí vojenské elity vydláždil cestu pro radikálnější přemodelování japonských institucí po roce 1868. Vzkvétající tržní ekonomika a komplexní městská

⁶) Pro zvláště jasnou formulaci této teze viz [Hamilton 1989].

⁷) Je třeba poznamenat, že Weberova analýza konfucianismu byla vždy sporná; některé jeho ranější kritiky vyjadřovaly stanovisko, že Konfuciovo učení hrálo řídící úlohu v ekonomické racionalizaci, ale že tato cesta byla uzavřena jinými silami v čínské společnosti.

⁸) *kinsei* – nedávný, moderní.

⁹) Období *Tokugawa* (1603-1867).

¹⁰) *bakuhau* – politický systém vlády šógunů a lenních knížat.

kultura v mnohém snesly srovnání s raně moderním Západem, přestože jejich odkaz Japonsku éry Meidži byl méně významný než odkaz samurajů a jejich státnického umění. Reinterpretace kulturních tradic přispěla k vývoji japonského nacionalismu, ačkoli rozsah i směr racionalizačního procesu v této oblasti je spornější, než v politické a ekonomické dimenzi. Jestliže však chceme použít pojemu moderny ve vyhraněném významu, který byl naznačen na začátku této stati, nestačí identifikovat historické ekvivalenty či paralely k Západu. Musíme si položit složitější otázku: do jaké míry otevřela transformativní dynamika raně moderní japonské společnosti přístup k širšímu kontextu možných alternativ? Detailní rozbor uvedeného problému přesahuje rámec možností této stati, ale zdá se, že důkazy jsou dostatečně silné na to, aby opravňovaly přinejmenším k hypotetické odpovědi: otevření přístupu bylo více limitované a snadněji kontrolovatelné než na Západě, ve skutečnosti mu však stačilo vytvořit zajímavější protějšek než jakákoli jiná nezápádní zkušenost před započítím globální westernizace. V tomto ohledu odhaluje pozadí šestnáctého století z tokugawského režimu více než vývoj během epochy *sakoku*.¹¹ Konflikty, které předcházely sjednocení, změnily společenskou rovnováhu moci; nová vojenská knížata, která se objevila na konci patnáctého a na počátku šestnáctého století, musela překonat odpor rivalitního „historického bloku“, který zahrnoval privilegovanou buddhistickou vládnoucí vrstvu, stejně jako lokální bojovníky a zemědělce. Poražení této bitvy byli pravděpodobně příliš slabí a jejich koalice příliš křehká na to, aby se vyvinula v životaschopnou alternativu (jestliže zde byl nějaký společenský projekt, jeho teokratické prvky byly silnější než plebejské), reprezentovali však přinejmenším jiné vzorce sociální organizace. Dokonce ani po definitivním vítězství vojenských knížat nebyla tokugawská alternativa předem jasnou konečnou volbou. Strategie prvních dvou sjednotitelů, Nobunagy a Hidejošiho, by v případě svého rozvíjení dala vzniknout racionalizovanějšímu, sekulárnějšímu a více navenek orientovanému režimu, než jaký se utvořil pod vedením Iejasua, jejich imperiální ambice pak ostře kontrastují s promyšleným odklonem od světové společnosti po roce 1600. Z tohoto hlediska je snad možné popsat tokugawskou politiku jako retradicionalizaci japonské společnosti, nikoli však ve smyslu prostého návratu k tradičním vzorcům. Pojem „pseudoarchaická společnost“ byl používán na označení zvláštních institucionálních uspořádání, kde „tak zvané archaické rysy byly transformovány či pojaty tak, aby sloužily racionálním cílům;“¹² v tomto smyslu se nabízí interpretace Japonska období Tokugawa jako pseudotradiční společnosti – máme-li na zřeteli, že tradiční složka v pseudotradiční směsi je reálná a podstatná.

6. Do tohoto provizorního seznamu je třeba dodat ještě jednu položku. Setkání s nezápádními tradicemi a vhledy do těchto tradic hrály od počátku důležitou roli v sebeartikulaci Západu a v tomto ohledu, stejně jako v jiných, má každý případ své specifické charakteristiky. Módní karikatura „orientalismu“ zatemňuje rozdíly a redukuje celou konstelaci na její nej povrchnější aspekty. Srovnáme-li Japonsko s jinými příklady takových výkladových soudů, jeví se změny, které jeho západní obraz prodělal, jako obzvláště pozoruhodné. Pro spisovatele a umělce devatenáctého století, kteří zahájili módní vlnu zvanou „japonismus“, bylo Japonsko estetickou kulturou (přesněji kulturou obrazu) *par excellence*. Tato perspektiva byla samozřejmě otevřena dalším variacím:

11) Epocha *sakoku* – izolace země v letech 1641-1854.

12) Oswyn Murray používá tento pojem v souvislosti se starobytlou Spartou, ale cituje dílo Léviho-Strausse jako jeho původní pramen. [Murray 1990: 10]

v některých případech byl vztah k Japonsku jednoduše metaforou pro únikové a absolutistické koncepce v oblasti estetiky, avšak autentičtější „splývání horizontů“ mohlo ustanovit vzájemné kulturní kontakty mezi dvěma procesy estetické racionalizace.¹³ Současné způsoby vnímání Japonska mají naproti tomu tendenci zaměřovat se na jeho výjimečný výkon v ekonomické sféře. Toto téma je přirozeně dvojsmyslné: Japonsko může být vykresleno jako ráj ekonomické racionality (a odlišné koncepce ekonomické racionality dávají vzniknout shodně odlišným interpretacím Japonska), nebo jako antiutopii společnosti, která byla pohlcena svou ekonomikou. Jsou-li západní interpretace jiných civilizací, jak bylo podotknuto výše, integrální součástí procesu, kterým Západ transformuje a transcenduje sám sebe, jeví se jasně, že Japonsko – poslední velká nezápadní civilizace čekající na objevení Západem – bylo v tomto kontextu reinterpretováno radikálněji než kterákoli jiná civilizace. Pro srovnání: příbuznost mezi idealizacemi Číny v 18. století a maoistickou odchylkou upadající západní levice je mnohem silnější.

III. Irelevance postmodernismu

Jak jsme viděli, japonská zkušenost vzbuzuje celou řadu otázek, které hrají nebo by měly hrát ústřední roli v problematice moderny. Neúspěch snahy nejtypičtějších představitelů teorie čelit této výzvě je celkově ještě pozoruhodnější v kontrastu s častými odkazy na Japonsko v kontextu postmodernistických tvrzení. Význam postmodernismu je samozřejmě na této úrovni stejně nepostižitelný jako na kterékoli jiné, není však pochyb o tom, že jeho relevance k Japonsku je široce přijímaná. K vysvětlení této víry může pomoci krátký pohled na historické pozadí.

Pro naše momentální účely můžeme chápat oficiální marxismus a hlavní proud funkcionalismu jako soupeřící verze modernizační teorie; obě myšlenkové školy (a jejich obecné premisy) byly předmětem zvýšeného zájmu v šedesátých letech. V odpověď na krizi modernizační teorie bylo učiněno mnoho pokusů, jak upravit a teoreticky přeformulovat základní koncepce moderny, ale žádný z těchto projektů (které většinou nabyly konečné podoby v sedmdesátých letech) se neprosadil jako dominantní paradigma, ani se nevyrovnal ideologickému potenciálu marxistické nebo parsonsové teorie. Pokud se týče širší intelektuální veřejnosti, byly tyto projekty, zejména v osmdesátých letech, jednoznačně zastíněny jinou odpovědí na krizi modernizační teorie: ideou postmoderní epochy či poměrů a pokusy precizněji definovat její obrysy a charakteristiky. Vzhledem ke zvůčnosti tohoto tématu musíme postmodernismus (nebo postmoderní syndrom, dáváme-li přednost kliničtějšímu termínu) považovat skutečně za kulturní fenomén, to však neznamená, že „postmodernita“ by měla být hodnocena jako teoretický koncept. Je několik zřejmých důvodů, proč pochybovat o její udržitelnosti.

V první řadě, samotný pojem postmoderny, jak podotýkal Castoriadis, v sobě obsahuje osudnou formální chybu: podněcuje k negaci dřívější epochy, jejímu ohraničení a překonání, avšak tato epocha moderny se již sama definovala především podmínkou odchylnosti od precedentů spíše než jakýmkoli význačnými rysy. Termín *moderní* byl

¹³) Velice zajímavou diskusi o tomto kulturním fenoménu viz [Arzeni 1987]. Jak Arzeniová ukazuje, „japonská tradice předjímala, především v procesech simplifikace a symbolizace, některé trendy, které si vydobily vynikající postavení v západní kultuře v průběhu devatenáctého století“ (s. 28); podle jejího názoru se tak „japonismus“ stal skutečným přínosem k novému pojetí vztahu mezi člověkem a přírodou, který byl nejsilněji vyjádřen v impresionistickém malířství.

poprvé použit v protikladu k modelům a tradicím odvozeným z klasického starověku; jeho pozdější role v sociální teorii spočívala v označování kontrastu k tradici obecně; a jak bylo naznačeno výše, v současné době je nejlépe definován tak, že relativizuje všechny zavedené vzorce a konfrontuje je s otevřeným historickým horizontem. Je-li pak tento postup definice negací použit znovu pro označení hnutí nebo situace přesahující modernu, výsledkem může být pouze k sobě odkazující opakování bez jakéhokoli pozitivního obsahu. Některé základní pojmy sociální teorie byly zobrazeny jako „ve své podstatě sporné“; vede to k pokusu nazvat *postmodernu* bytostně inkonherentním konceptem a zařadit ji tím do jedné skupiny s konceptuálními monstry, jako je lidový kapitalismus nebo diktatura proletariátu.

Prázdný koncept je lehce přizpůsobitelný nejrozmanitějším ideologickým pozicím. Jedním z extrémů jsou radikálové, rozčarování svými tradičními referenčními rámci, kteří očekávají od postmodernismu, že bude lékem na modernistický omyl, spočívající v nadvládě Západu, maskulinity a buržoazie;¹⁴ druhým extrémem je skutečnost, že postmodernistický jazyk byl – zejména v Německu – používán i na obranu aristotelovsko-křesťanského světového názoru proti moderním a domněle zastaralým myšlenkám pokroku a emancipace. Není třeba zkoumat celou oblast mezi těmito dvěma póly; je zjevně samozřejmé, že extrémně ideologicky flexibilní představa nemůže být spolehlivým teoretickým nástrojem.

Přestože je jednoduché smést pojem postmodernity se stolu, není možné se s takovým řešením spokojit. Budeme muset vzít v úvahu některé specifitější významy a poselství, které byly spojeny s tímto výjimečně nakažlivým módním hnutím, a hodnotit je podle jejich vlastních přínosů. Všeobecně řečeno, pojem postmoderny se přestěhoval z estetické do obecnější diskuse na téma současné kultury a odtud až do sociální teorie. V poslední jmenované oblasti, která je hlavním předmětem našeho zájmu, sloužil tento pojem – odhlédneme-li od jeho zjevně ideologických funkcí – ke dvěma účelům. Na jedné straně byl postaven proti některým obtížně napadnutelným filozofickým předpokladům a kulturním orientacím, na kterých jsou založeny. Na této úrovni se postmodernismus rovná odmítnutí takových aparentních axiomů modernity, jako je suverénní subjekt, univerzální příčina nebo jednotné směřování dějin. Na druhé straně, hlavní koncepce sociálního řádu byly vystaveny kritice a některé nové charakteristiky sociálního života byly vykládány jako příznaky postmoderních poměrů. Zejména institucionalizace pluralismu a neurčenosti se z tohoto úhlu pohledu, jeví jako dalekosáhlé překročení hranic moderní teorie a praxe.¹⁵

Obě linie tvrzení jsou přístupné shodným námitkám: obrat směrem k pluralismu a relativitě jakožto kulturním tématům nebo sociálním formám není ani tak definitivní, ani tak nový, aby se postmodernistům podařilo nás přesvědčit. Rozhodující jednotící a globalizující mechanismy moderního světa nadále fungují a jejich kulturní zdroje nebyly v žádném případě vyčerpány. Nejzřetelněji to platí v případě kapitalistické světové ekonomiky. Omlazení *homo economicus* v průběhu osmdesátých let (spojitost s postmodernismem by stála za detailnější rozbor, na tomto místě se jí však není možné věnovat) přineslo návrat některých nejvíce nivelizačních moderních verzí racionality a

¹⁴) Úvod k *Postmodernism and Japan* [Miyoshi, Harootunian 1987: VIII].

¹⁵) Srv. [Bauman 1991]. Toto je možná nejzajímavější pokus o teoretické zpracování pojmu postmodernity, nakonec však Baumanovy názory podle všeho vyústí v závěr, že postmoderna je spíše epizodou v rámci moderny než epochou, která přichází po ní.

subjektivity; ideologie, která byla na základě toho přebudována, má nyní tendenci zdůrazňovat spíše soutěž než pokrok a vývoj, nejniternější obsah je však stejný: racionalizační proces ve službách akumulace bohatství a moci. V té samé době začíná v některých částech světa národní stát se svými mechanismy kontroly a vytvářením identity – historická realita na pozadí moderních představ o společnosti a společenském systému – žít zřetelně novým životem a na dalších místech pak vykazuje schopnost přizpůsobit se jiným trendům. Jednotící a homogenizující síly se vždy setkávaly s odporem a postmodernismus, ve své radikální i konzervativní verzi, má očividně blízko k tomuto aspektu modernizačního procesu. Zejména dluží mnoho romantické tradici.

Z tohoto pohledu je postmoderní epocha pouze další epizodou v rámci otevřené a rozvíjející se konstelace moderny a kritika, která dnes směřuje na adresu některých projevů moderny, nadhodnocuje jejich roli v minulosti, zatímco její současný a možný budoucí význam podceňuje. Postmodernismus je pak nejlépe popsán jako dočasné sebenepochopení moderny, usnadněné její dřívější sebeidealizací nebo v nejlepším případě jako oklika na cestě k lepšímu pochopení některých dříve přehlížených či zapomenutých dimenzí moderního světa. Máme-li si z této debaty odnést nějaké poznání, pak se týká potřeby komplexnější teorie moderny – takové, která by se lépe vyrovnala s její rozmanitostí a vzájemně propojenými, i když často uměle polarizovanými aspekty.

Zbývá vztáhnout doposud uvedené podněty k japonské zkušenosti. Následující poznámky se budou zabývat některými pokusy interpretovat tuto zkušenost z postmodernistického úhlu pohledu; mohou být, jak se pokusím ukázat, reinterpretovány jako částečné vhledy do problematiky japonské modernity, doprovázené optickou iluzí, kterou by srovnání se Západem mohlo pomoci rozptýlit, a jako ukazatele obecnějšího rámce komparativní analýzy.

1. Někteří autoři se pokoušeli popsat a analyzovat nedávné změny v japonské společnosti ve smyslu přechodu k postmodernitě. Není třeba zmiňovat, že tato stať se nebude pokoušet o vyčerpávající pokrytí této oblasti, hlavní dotyčné trendy jsou však snadno identifikovatelné a bylo o nich široce diskutováno. Patří k nim zejména úpadek pracovní morálky a nový důraz na konzumpci, stejně jako na kvalitu života; zvyšující se úloha informační technologie ve všech oblastech ekonomického a sociálního života; posun směrem k flexibilnějším formám kontroly; a nivelizace sociální struktury, rychlý vzrůst střední třídy a depolarizace politiky.¹⁶ Na empirické úrovni mají všechna tato tvrzení – nebo alespoň jejich širší dopad – kontroverzní charakter, a zdá se, že debata bude patrně ještě nějaký čas pokračovat. Ale i když připustíme, že podél všech výše zmíněných linií se odehrály významné změny, zůstalo by stále nejasné, zda přispěly k jednotnému modelu postmoderny. První a poslední ze čtyř jmenovaných procesů obsahuje fenomény, které by byly na Západě normálně považovány za dlouhodobé důsledky či doprovodné aspekty moderny, zatímco druhý a třetí proces se více blíží zájmům západních postmodernistů. Tato diskrepance by zdánlivě potvrzovala výše uvedené postřehy o odvozenosti a konjunkturálním charakteru pojmu postmoderny. Následkem odlišnosti vývojových modelů došlo v Japonsku k některým přerodům moderní společnosti zhruba ve stejné době jako na Západě, zatímco jiné byly opožděny a začaly být proto spojovány s fenomény, které na Západě signalizovaly pozdější fázi. V obou případech je pojem postmoderny používán k vytyčení celé řady mezníků všeobecného modernizačního

¹⁶) Srv. [Sugimoto 1990]. Srv. rovněž stať Kendžiho Kosaky tamtéž.

procesu, obě oblasti užití se však shodují pouze z části a rozdíly jsou nejlépe vysvětleny příslušnými modely modernity.

2. Další linie tvrzení se týká celkové interpretace poválečného Japonska a jeho výjimečné – zprvu marginální, ale později možná průkopnické – pozice v kapitalistickém světě. Vývojový model, který převládl po roce 1945, měl na první pohled některé styčné body se západními vizemi postmoderny. Pro ty, kteří by chtěli analyzovat postmoderní poměry ve smyslu oddiferencování institucí nebo subsystémů (neboli posunu směrem k pružnějším modelům plurality) je známý japonský výklad ekonomiky a politiky sugestivním příkladem. Manažerský charakter japonského kapitalismu, jeho spoléhání se na síť a jeho difúzní vzorce autority byly stavěny do protikladu se západními ekonomikami a jejich závislostí na moderních principech individualismu a podnikatelské aktivity. V oblasti politiky neformální moc, vykonávaná byrokracií, spolu s transformací imperiálních institucí a demilitarizací státu vedly některé pozorovatele k tomu, že popisovali Japonsko jako státní útvar bez silného a viditelného centra. Krátce řečeno, logika oddiferencování, decentralizace a desubjektivizace společnosti, která nicméně v určitých ohledech předběhla Západ, nabízí přinejmenším jednu možnou verzi fungující postmodernosti. S touto myšlenkou je však třeba zacházet opatrně. Vyjdeme-li z nejelementárnější skutečnosti: postmodernisté mají sklon se zaměřovat na nejviditelnější aspekty kulturní reprezentace moci (její „*mise en scène*“ v citaci Clauda Leforta) a opomíjet komplexnější mechanismy její sociální distribuce. Jedním z nejvyhraněnějších rozporů v oblasti studia Japonska je neshoda mezi těmi, kdo považují kulturní tradice za autonomní a rozhodující faktor, a těmi, kdo tvrdí, že japonská historie byla a je převážně o „moci přestrojené za kulturu“ (Karen van Wolferen). Otázka japonské postmodernosti by neměla být od této diskuse oddělována. Krátký pohled na historické pozadí navíc stačí na to, aby vyvolal pochybnosti o epochálním charakteru změn. Poválečný model politického a ekonomického života odráží novou strategii mezistátní soutěže, která se vyvinula v odpověď na zahraniční okupaci a jako společný následek amerických pokusů rekonstruovat Japonsko a japonského úsilí obsáhnout americký vliv; rozhodující inovací byl posun od imperiální expanze k dlouhodobému projektu ekonomického rozvoje. Restrukturace japonské společnosti je pak neoddělitelná od nové reakce na prostředí, kterému doposud dominují moderní – a vzájemně konstitutivní – síly světového trhu a globálního státního systému. Na druhou stranu je přinejmenším diskutabilní, že zhroucení imperiálního projektu vyneslo na povrch některé starší spodní proudy a umožnilo jim účast na formování nového řádu. Objevily se dokonce názory, že skutečným výsledkem je „archaické uspořádání uzavřené harmonie, které na sebe bere podobu postmodernity“ [Asada 1985: 101].¹⁷ V empiričtějším smyslu je otázka vlivu venkovské tradice na ekonomickou a politickou kulturu, která se vytvořila ve vzniklém vakuu po roce 1945, přinejmenším hodna prozkoumání.¹⁸

3. Idea konvergence mezi archaismem a postmoderností, nebo postmoderny jako pouhé masky pro oživující archaismus, nás přivádí k poslední a nejzajímavější variaci na toto téma. Pátrání po japonské postmodernosti někdy vedlo k závěru, že její hlavní zdroje se nacházejí spíše v domácí tradici než v jakýchkoli globálních trendech či japonských

¹⁷) Asadova pozice je dvojznačná: začíná analyzovat fenomén postmoderního kapitalismu, avšak dochází k závěrům, které podle všeho ideu podkopávají.

¹⁸) Jsem zavázán prof. Kobajašimu Jasuovi z Tokijské university za jeho připomínky.

reakcích na ně: „A bylo by skutečně možné dokazovat, že v určitém smyslu bylo Japonsko vždy ‚postmoderní‘ společností – takovou, ve které ‚metanarace‘ nikdy nebyly důležité, skutečnou kulturou cítění, ve které je kapitalistická spotřeba sama přeměněna ve formu umění, kde má estetika ústřední místo a kde důraz na kontext vytváří onen relativismus, tolik charakteristický pro postmodernu“ [Clammer 1991: 66]. Důraz je, jinak řečeno, položen na některé přetrvávající a nápadné charakteristiky japonské civilizace a jejich příbuznost s aspiracemi, které západní myšlení nyní promítá do ideje postmoderny. Avšak podobné spojení je možno učinit v mnohem kritičtějším duchu a s ohledem na nejproblematictější aspekty japonské zkušenosti: „To, co úporně bránilo ‚modernizaci‘ japonského myšlení a literatury ve dvacátém století, nebyla jednoduše premoderní citlivost, nýbrž způsob myšlení, který v některých ohledech již moderní způsob přesáhl. Ten se přirozeně projevil formou citace protizápadních prvků západního myšlení. Jeho velkolepým završením byla válečná ideologie ‚překonání moderny‘“ [Karatani 1987: 271].

Většina analytiků by se shodla na tom, že absence institucionalizované tradičnosti, primát estetiky a důraz na kontextualitu na všech úrovních významu jsou jedny z nejzřetelnějších rysů japonské tradice. Sledujeme-li tvrzení Katóa Šiúciho, skutečnost, že „v Japonsku roli filozofie převzala literatura“, zjevně není bez spojitosti s „všeobecným kulturním sklonem k hodnotám, které by nepřesáhly konkrétní situaci“, a se stažením důrazu na „univerzální platnost psaných prohlášení“ [Kato 1979: 4, 8]. Pluralita kulturních tradic schopných vzájemného přizpůsobování a otevřených částečnému splývání, které však nikdy nebyly pohlceny všeobecnou syntézou, je další částí téhož modelu. Jestliže je však možné dokázat, že toto kulturní uspořádání bylo prototypem postmoderních poměrů (nebo alespoň jedné jejich verze), byl by to podle všeho důkaz proti samotné ideji postmoderny: cesta skrze a za modernu již není považována za nezbytný předpoklad dotyčného fenoménu. V souladu s výše uvedenými podněty by snad bylo možné tvrdit, že postmodernistický pokus o připojení Japonska je jedním z příznaků nového zájmu o komparativní kulturní hermeneutiku, vyvolaného jedním z opakujících se sebereflexivních obrátů moderny. Kdyby toto pátrání po zakotveních v jiných epochách a civilizacích otevřelo přístup novým komparativním pohledům na Japonsko, postmodernistická odbočka by přinejmenším kamsi vedla. Bylo by však potřeba nového jazyka, aby její následky dostaly smysl. Na závěr se stručně zmíním o způsobu, jak vztáhnout problematiku japonské tradice – a zvláště ty její aspekty, které podle všeho zviditelnil postmodernistický úhel pohledu – k výše uvedené diskusi o japonské modernitě.

Jestliže je snadné souhlasit s tím, že japonskou zkušenost charakterizuje obzvláště těsný a složitý vztah mezi tradicí a moderností, je mnohem obtížnější přeložit toto intuitivní poznání do odpovídajících teoretických termínů a kulturní kritici, zastávající opačná stanoviska, měli vždy sklony vyhledávat extrémní řešení tohoto problému. Jedním z nich byla myšlenka „překonání moderny“, to jest (přinejmenším pro některé z jejích zastánců) opětné oživení japonské tradice v protikladu ke kulturní nivelizaci, která provázela západní dominanci nad světem. Řešení z jiného konce spektra, známý esej Marujamy Masaa „Thought in Japan“, vystupoval na obranu radikální kritiky japonské tradice jako nezbytného podmínky pro opožděnou sebekritiku japonské

modernity.¹⁹ Podle Marujamy byla dominantním rysem japonské tradice „absence struktury“; jinak řečeno byla stejně neschopná unést jak dlouhodobý růst vzdělanosti, tak i skutečnou konfrontaci mezi soupeřícími školami myšlení. Podobně difúzní vzorec pak formoval průběh modernizace a vedl k nerozlišujícímu uspořádání archaických, moderních a supermoderních elementů. Marujama později změnil svůj pohled na japonskou tradici, nikoli však svůj kritický postoj k ní; podle jeho nynějšího pohledu neznamenala neschopnost japonské tradice vyhovět západním paradigmátům absenci struktury jako takové; byla tvořena klíčovými tématy, která přetrvala jako „*basso ostinato*“ japonské kulturní historie a která spíše úspěšně udržovala, než překonávala modernitu.

Posun v Marujamově přístupu a myšlenka postmoderny *avant la lettre* ukazují na shodný problém: obtížnost porozumění tradicionalizačním vzorcům, které se podstatným způsobem odlišují od vzorců západních. Bližší zkoumání by muselo začít u těch nejelementárnějších otázek. Jestliže je možno říci, že japonská státní organizace v různých fázích své historie různými způsoby kombinovala některé charakteristiky centralizovaného státu s některými atributy státního systému (posledně jmenované měly rozhodující význam během éry *sengoku*²⁰ a hrály důležitou, ale podřadnější roli v tokugawském období), japonská kultura podobným způsobem kombinovala – a oscillovala mezi – vzorcem jednotné tradice a vzorcem plurality tradic. Příčinou odlišnosti japonské civilizace od ostatních civilizací není ani tak samotná existence obou těchto aspektů, jako jisté zvláštnosti v jejich vzájemném vztahu. Abych zmínil alespoň nejzjevnější rozdíly: japonská verze jednoty se neodlišuje pouze od postupné syntézy, ve které západní civilizace integrovala své mnohačetné zdroje, ale i od čínské imperiální tradice a jejího kosmologického rámce. V případě Japonska je jednota méně výrazná, ale bezprostředněji spjatá s představami kolektivní identity a jejich původními podklady; pluralita je shodně méně organizovaná a méně polarizovaná.

Otázky, vznesené výše ve spojitosti s japonskou modernou a jejími metamorfózami, jsou více či méně přímo spjaté s jedním ústředním problémem: specifickými charakteristikami civilizace, která zjevně kombinuje vysoce vyvinutou transformativní schopnost s neméně výraznou schopností udržet vlastní dynamiku v mezích daných horizontů. Posledně jmenovaný bod se vztahuje ke geopolitickému komplexu (politika *sakoku* byla pouze nejvíce extrémní epizodou v dlouhé historii autonomního vývoje), stejně jako k historické kontinuitě, založené na symbolech a institucích. Tato dualita může sloužit jako vodítko při výkladu japonské civilizace a její cesty k modernitě. Jedním z hlavních úkolů by pak bylo ukázat, v jakém vztahu je výše uvedený charakteristický rys – mezihra jednotících a pluralizujících faktorů uvnitř vzorců kultury a moci a interakce těchto dvou dimenzí – k dialektice dynamismu a zadržování. Tento program je očividně možno vysledovat kdekoli; my bychom však mohli závěrem poznamenat, že jestliže postmodernismus pomohl učinit sociální teorii citlivější vůči

¹⁹) Poněkud překvapivě se zdá, že tento pregnantní text nemá žádný anglický překlad. Použil jsem německý překlad: *Denken in Japan*, který pořídil W. Schamoni a W. Seifert [Maruyama 1988a]. Výše uvedená interpretace Marujamova pozdějšího díla láká k diskusi s prof. Watanabem Hirošim z Tokijské univerzity. K pojmu „*basso ostinato*“ srv. také Marujamovu esej „The Structure of Matsurigoto“ [Maruyama 1988b].

²⁰) *sengoku* – období válčících knížectví, cca 1482-1558.

některým otázkám z této oblasti, jeho role se do značné míry podobá symbolickému žebříku, který by měl být po výstupu odstaven.

Přeložila Simona Perušičová

JOHANN P. ARNASON je profesor sociologie na La Trobe University v Melbourne. Studoval filozofii a sociologii v Praze a ve Frankfurtu; od roku 1975 působí v Austrálii. Zabývá se sociologickou teorií, filozofickými otázkami společenských věd a srovnávací historickou sociologií. Poslední knižní publikace je *The Future that Failed: Origins and Destinies of the Soviet Model* (London, Routledge 1993).

Literatura

- Arzeni, F. 1987. *L'immagine e il segno: Il giapponismo nella cultura europea tra Ottocento e Novecento*. Bologna: Mulino.
- Asada, A. 1985. „Japan – Postmoderne des Kapitalismus.“ *Kagami – Japanischer Zeitschriften-spiegel*, no. 1.
- Bauman, Z. 1991. „A Sociological Theory of Postmodernity.“ *Thesis Eleven*, no. 29: 33-46.
- Beaud, M. 1990. *Le système national mondial hiérarchisé*. Paris: La Découverte.
- Clammer, J. 1991. „Knowledge and Society: The Role of Self, Belief, and Social Order in Japanese Social Thought.“ In *Transactions of the International Conference of Orientalists in Japan*, no. XXXVI.
- Hamilton, G. 1989. „Patterns of East Asian Capitalism.“ Paper presented at the 1989 conference of the American Sociological Association. San Francisco, CA.
- Johnson, C. 1988. „Studies of Japanese Political Economy: A Crisis in Theory.“ *The Japan Foundation Newsletter* 16: 3.
- Karatani, K. 1987. „On Spirit, Two Nineteenth Centuries.“ In *Postmodernism and Japan*, ed. by M. Miyoshi and H. Harootunian. Durham and London.
- Kato, S. 1979. *A History of Japanese Literature: The First Thousand Years*. Tokyo and London: Kodansha.
- Lacoste, Y. 1989. „Perestroika et géopolitiques.“ *Hérodote*, no. 54-55, pp. 3-25.
- Latouche, S. 1989. *L'occidentalisation du monde*. Paris: La Découverte.
- Laue, T. von 1987. *The World Revolution of Westernization*. New York: Oxford University Press.
- Maruyama, M. 1988a. *Denken in Japan*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Maruyama, M. 1988b. „The Structure of Matsurigoto.“ Pp. 27-43 in *Themes and Theories in Modern Japanese History*, ed. by S. Henry and J. P. Lehmann. London: Athlone Press.
- Miyoshi, M. and H. Harootunian (eds.) 1987. *Postmodernism and Japan*. Durham and London: Duke University Press.
- Murakami, Y. 1990. „Two types of Civilisation: Transcendental and Hermeneutic.“ *Japan Review*, no. 1: 16-19.
- Murray, O. 1990. „Cities of Reason.“ In *The Greek City*, ed. by O. Murray and S. Price. Oxford: Clarendon Press.
- Steenstrup, C. 1976. „Did Political Rationalism Develop Along Parallel Lines in Premodern Japan and in the Premodern West? – Prolegomena to a Comparative Study.“ *Journal of Intercultural Studies*, no. 3.
- Sugimoto, Y. 1990. „A Postmodern Japan?“ *Arena*, no. 91: 48-59.

Geneze nové sociální struktury v České republice a její sociální aktéři*

PAVEL MACHONIN

MILAN TUČEK**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

The Genesis of a New Social Structure in the Czech Republic

Abstract: The main internal reason for the collapse of state socialism in Czechoslovakia in 1989 consisted in the inability of its totalitarian and anti-meritocratic social system to stimulate further developments of civilisation and culture in an extensively industrialised country. The major social actors of the subsequent political shift involved in the first wave of the „Velvet Revolution“ were highly qualified and competent people who had been subject to discrimination for political reasons. In the second wave, a substantial group of relatively well established people with high and medium-level qualifications joined the movement for change because of barriers preventing them from realising their ambitions. During the following five years, a gradual exchange of political elites was achieved. The present ruling coalition of right-wing parties, which represents the interests of the younger and relatively competent part of the population, is supported by a decisive majority of the population. An analysis of both the growing social inequality and the typical mobility paths between 1988 and 1993 has shown that people with tertiary and partly also secondary education, the new self-employed, managers, the younger middle-aged, males and those former Communists who left their political party in or after November 1989 are all in positions which bring, relatively, higher gains. Statistical and sociological data demonstrate the rapid emergence of a new class structure and the main problem of the country's social future: to what extent the meritocratic and class relationships will be either complementary and supportive or conflictual and mutually exclusive in their operation.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 3: 285-305)

1. Příčiny zhroucení státního socialismu v českých zemích

Francouzský sociolog Pierre Kende analyzoval na nedávné pražské konferenci CeFReS Praha sociální systém státního socialismu ze zorného úhlu vztahu etatismu a egalitarianismu. [Kende 1992] Bez námitek byla v této souvislosti přijata teze jednoho

*) Výzkumy, o jejichž výsledky se mj. opírá tato stať, byly podporovány grantem Grantové agentury AV ČR (Sociální rozvrstvení a dynamika v ČR a SR), grantem Ministerstva práce a sociálních věcí a současně granty od U. S. National Science Foundation (USA) a nadace NWO (Holandsko) udělenými UCLA na projekt výzkumu „Sociální stratifikace a cirkulace elit ve východní Evropě po roce 1989“. První verze statí byla prezentována na mezinárodním semináři CeFReS Praha v listopadu 1993.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Pavel Machonin, DrSc., resp. Milan Tuček, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 79, 93, 97, l. 253, fax (02) 24 22 02 78, e-mail stratif@earn.cvut.cz.

z autorů této stati, že sociální struktura společností sovětského typu může být charakterizována vzájemnou funkční závislostí totalitarismu a antimeritokratismu, při čemž antimeritokratismus je chápán jako kombinace rovnostářství a nezasloužených sociálních privilegií nomenklatury. (Podrobněji k sociální charakteristice státního socialismu viz [Machonin 1993].)

Vyjdeme-li z takového určení sociální podstaty „reálného socialismu“ a vezmeme-li v úvahu, v jak drasticky vyostřené formě se tato podstata projevila v období tzv. normalizace sedmdesátých a osmdesátých let a zejména v období hluboké krize ve všech zemích sovětského bloku v druhé polovině osmdesátých let, nebude příliš obtížné nalézt sociální příčiny náhlého a hladkého zhroucení komunistického politického systému zprvu v českých zemích a vzápětí v celém Československu právě na konci osmdesátých let. Ponechme v této chvíli stranou jistě velmi významné vlivy mezinárodní povahy (tj. především zjevnou porážku sovětského bloku ve studené válce) a soustředíme se na příčiny vnitřní. Mnohé rysy sociálně politického uspořádání vyvolávaly nespokojenost jednotlivých skupin obyvatelstva, popř. v některých směrech i jeho velké většiny, a provokovaly odpor. Tak především drtivá většina obyvatel Československa byla hluboce nespokojena s dlouholetou ztrátou národní samostatnosti a se sovětskou okupací země. Ani život v podmínkách politické nesvobody a naprosto omezené ekonomické iniciativy nemohl vyhovovat většině lidí. Autoritativní zacházení s občany ze strany všemocné a nepříliš kompetentní stranické, státní a hospodářské byrokracie bylo dalším zdrojem hromadné nespokojenosti. Je zřejmé, že kvalifikovaní a kompetentní lidé nemohli trvale akceptovat rovnostářství ani nezasloužená privilegia nomenklatury. Centralistická kvazifederální správa nevyhovovala příliš ani slovenské, tím méně pak české části populace, jež byla zatěžována permanentní mezirepublikovou redistribucí národního důchodu.

Hlubší příčiny zhroucení komunismu v Československu, zejména pak v jeho české části, však spočívají v dysfunkčních důsledcích daného sociálního systému pro jiné sféry života společnosti. Ty se projevíly především stagnací až regresem ekonomického, technologického a kulturního vývoje společnosti. Početné skupiny české populace věděly z vlastní zkušenosti, že soutěž s vyspělými kapitalistickými zeměmi byla ztracena nejen v závodech ve zbrojení a na poli občanských svobod, nýbrž také – a z jejich hlediska především – na poli technického vývoje, v úrovni výroby, rozvoje služeb, materiální spotřeby, vzdělání, zkrátka v celém rozsahu sféry civilizace, kultury a kvality života. Státně socialistický sociální systém byl kdysi s to stimulovat extenzivní industrializaci s militaristickým podtextem (v českých zemích bohužel zbytečně podruhé opakovanou). Nedokázal však v následujících desetiletích stimulovat modernizaci průmyslové společnosti ani první kroky postindustriálního vývoje s odpovídajícími změnami odvětvových a kvalifikačních struktur. Československo, podobně jako jiné státně socialistické země střední a východní Evropy, se vyznačovalo výrazně vyšším podílem obyvatelstva zaměstnaného v průmyslu, nižším podílem pracovníků služeb, podstatně vyšším zastoupením manuálních pracovníků (s tomu odpovídající vzdělaností a kvalifikační strukturou pracovní síly) než vyspělé evropské státy. Jinými slovy, státně socialistická sociální struktura zůstala pozadu za možnostmi, které moderní věk otevřel pro rozvoj civilizace a kultury. Nedostatek politických svobod a zvláště nedostatek motivace pro výkonově orientovanou činnost kvalifikovaných a kompetentních lidí zabránil talentované české populaci v účasti na pokroku světové civilizace a kultury, který se odehrál v posledních desetiletích. Lidé pocítili v tomto ohledu relativní deprivaci

ve srovnání s okolním vyspělým světem. Současně však také, vzhledem k vyčerpání zdrojů pro potřeby extenzivního rozvoje, začali pociťovat deprivaci i ve vztahu k historicky předcházejícímu stavu. V druhé polovině osmdesátých let začala postupně klesat životní úroveň, rychle se horšily ekologické podmínky, rostlo zdravotní ohrožení a stagnovala průměrná délka života, která se v téže době ve vyspělých zemích prodlužovala. Tyto změny nemohly být v důsledku vyčerpání rezerv již kompenzovány relativními výhodami, jimž se v minulosti těšily méně kvalifikované sociální vrstvy na základě rovnostářské redistribuce. To vše definitivně podlomilo tradiční sociální podporu totalitárního režimu a spolu s radikálním zvratem v mezinárodním mocenském poměru sil a se zjevnou neschopností režimu čelit narůstající politické opozici vedlo k hladké kapitulaci vládnoucí nomenklatury v listopadu 1989.

2. Sociální aktéři politického zvratu

Část francouzských sociologů – viz např. [Touraine 1991] – projevila určitou skepsi k vyhlídkám postkomunistické transformace v bývalých evropských státně socialistických zemích proto, že na rozdíl od klasických buržoazně demokratických revolucí tentokrát nestály v čele kvalitativních sociálních přeměn jasné ekonomicky zformované společenské třídy, které by mohly prosazovat určitý systém vlastnicko-ekonomických poměrů, do jisté míry již vytvořený před společenským zvratem. Tato námitka však platí pouze částečně a jen ve vztahu k určité skupině aktérů „sametové revoluce“ v českých zemích. Pokud jde např. o aktivní politickou avantgardu převratu, neliší se svým sociálním složením nijak podstatně od skupin, jež hrály obdobnou roli v kterékoli z dřívějších revolucí. Radikálně opozičně naladěni příslušníci ilegálního nebo pololegálního disentu, lidé postižení svrhávaným režimem v dávnější i méně dávné minulosti, studenti, demokratičtí intelektuálové – to je zcela obvyklé sociální složení ideologů, politických vůdců a aktivistů, zkrátka předbojovníků kteréhokoli prodemokratického převratu.

Pozoruhodná je však sociální charakteristika druhé, poměrně masové vlny hnutí, která podpořila Občanské fórum ve chvíli, kdy vyhlídky převratu již byly nadějně, a svým vystoupením rozhodla o perspektivní orientaci následných sociálních přeměn. V této vlně se v Československu ovšem nemůžeme setkat s oficiálně uznávanými drobnými a středními vlastníky, a to z toho prostého důvodu, že takováto kategorie občanů v průběhu státně socialistických přeměn v této zemi prakticky zcela zmizela a – na rozdíl např. od Maďarska a Polska – ani v osmdesátých letech nevytvořila početnou sociální skupinu. Při sekundární analýze dat reprezentativního sociologického šetření československé „třídně sociální struktury“, uskutečněného Ústavem pro filozofii a sociologii ČSAV v roce 1984 [Machonin 1992], jsme v souboru ekonomicky aktivních mužů zjistili existenci takových statusově inkonzistentních skupin, u nichž lze předpokládat, že byly již tehdy potenciálně protirežimní. (Podrobněji k problematice inkonzistence viz [Lenski 1954, Machonin et al. 1969, Kolósi 1984, Róbert 1990, Tuček 1992].) K sociální základně potencionální opozice patřila především vzdělaná a kulturní nekomunistická „antielita“ s nízkým podílem na moci a materiálním postavením podstatně horším, než odpovídalo zastávaným vysoce kvalifikovaným profesím. Zároveň jsme mohli konstatovat existenci několika věkově podstatně mladších a výrazně nekomunistických sociálních skupin, které své střední odborné či vyšší vzdělání, popř. odbornou kvalifikaci získanou vyučením nebo nižším středním odborným vzděláním (a danému vzdělání odpovídající kulturnost) nemohly, mj. z politických příčin, v důsledku

umělých překážek generační obměny, popř. v důsledku obecné stagnace uplatnit v přiměřených profesích, a nepodílely se tudíž dostatečně na řízení ekonomiky a společenského systému. Přitom však jejich příjmová úroveň, popř. materiální vybavenost jejich domácností nebyla nízká, naopak, narůstaly zde oficiální i neoficiální příjmy a začaly se hromadit majetky. Celkem takovéto inkonzistentní skupiny, u nichž můžeme předpokládat vnějškově zadržované přirozené ambice směřující k sociálnímu vzestupu a tomu odpovídající postoje, představovaly více než jednu pětinu mužské populace. Některá obdobná napětí lze na základě empirického popisu sociálního postavení předpokládat i u dalších středních skupin, jejichž politické složení se přitom vyznačovalo průměrnou nebo i poněkud nadprůměrnou mírou formálního prorežimního politického aktivismu, vyjádřenou percentuálním podílem členů komunistické strany. Už zde se vytvářely předpoklady budoucího rychlého odchodu většiny členstva a nižších kádrů z komunistické strany po její historické porážce v roce 1989 a jejich příklonu k transformačním procesům v devadesátých letech.

Velkou část populace, jež byla pravděpodobně zainteresována na podstatné změně sociálního a politického uspořádání, nelze tedy určit jednoznačnými statistickými ukazateli jako statusově konzistentní třídy či vrstvy. Jednou z příčin tohoto faktu je značné administrativní omezení soukromého vlastnictví ve státně socialistických systémech, druhou rovněž administrativní omezení politických svobod a tudíž i zúžení možnosti diferencované participace v demokratických mocenských strukturách. Oba tyto druhy omezení byly ve státně socialistickém Československu sedmdesátých a osmdesátých let uplatněny s nevidanou důsledností. Oficiálně povoleným „podnikáním“ se zabývalo všeho všudy několik desítek tisíc lidí činných v řemeslech, službách a pozůstatcích individuálního hospodaření na půdě, zpravidla bez dalších spolupracovníků (zaměstnanců). Rovněž politické svobody byly prakticky zcela zrušeny. Tím se poměry v naší zemi lišily od situace v kádárovském Maďarsku, v němž se po léta prováděla ekonomická reforma umožňující omezenou existenci soukromého sektoru a tržních vztahů, i od situace v Polsku s jeho převážně individuálním zemědělstvím a hlavně s těžce vydobytou mocenskou pozicí Solidarity.

Maďarští sociologové tyto skutečnosti vyjádřili svou teorií „druhé společnosti“, tj. segmentu společnosti založeného na tržní ekonomice a vyvíjejícího se uvnitř oficiální „první“, tj. státně socialistické společnosti. [Hankiss 1988, Szelényi 1986, Kolósi 1988] Polští sociologové nepřímou k této teorii přispěli řadou svých sociálně politických analýz a zobecnění vývoje osmdesátých let – viz jejich shrnutí v práci [Adamski et al. 1993]. Přes všechny rozdíly mezi maďarskou, polskou a naší tehdejší situací se domníváme, že teorie „druhé společnosti“ může být v jistém smyslu uplatněna rovněž na Československo druhé poloviny osmdesátých let. Zde se především rovněž rozvinuly poměrně široké soukromé ekonomické aktivity jednotlivců a domácností dílem oficiálně tolerované jako vedlejší pracovní činnosti bez živnostenské registrace, dílem vykonávané ve sféře „šedé“ nebo „černé“ ekonomiky. (První se o sociologické relevanci tzv. domácího pracovního okruhu u nás zmínil slovenský sociolog R. Roško [1986].) Současně v mnoha družstvech i komunálních a státních podnicích usilovali hospodářští pracovníci i zaměstnanci o efektivní práci, která by přinášela plody nejen státu, ale také jejich „mikroinstitucím“ a jim osobně. Četné rodiny, jež v převládající rovnostářské a antimeritokratické atmosféře ztratily naději ve zlepšení svého postavení na oficiální bázi, se uzavřely do sebe a snažily se vytvořit si lepší podmínky a vyhovující životní styl svým vlastním úsilím jednak domácí prací, jednak mimopracovními aktivitami. Nedostatečnou

diferenciaci oficiálních příjmů začala nahrazovat narůstající diferenciací jak příjmů neoficiálních, tak hromadících se majetků. Sociální vědomí se na této neoficiální mikroúrovni oddělilo od oficiální ideologie, zvláště po zmaření posledních nadějí na reformu socialismu, jež na chvíli ožily spolu s počátky sovětské „perestrojky“. Výraznou úlohu v tom všem hrála neoficiální duchovní kultura od samizdatové literární produkce až po kulturu každodenního života rodin a kroužků přátel. O tuto živnou půdu se mohly opírat zárodky politické opozice vyrůstající v nepočetném disentu. Všechny tyto jevy, popsané z „rodinného“ aspektu ve známé studii Iva Možného [1991] mohou být podle našeho názoru pochopeny jako neoficiální, tj. nikoli makroinstitucionalizovaná, „druhá společnost“. Nedostatek makroinstitucionalizace byl na mikroúrovni, kde tento typ „druhé společnosti“ fungoval, nahrazován rozvojem interpersonálních kontaktů, jež vedl ke vzniku extenzivních sociálních sítí.

Život ve „druhé společnosti“ dal nepochybně sociálnímu postavení lidí jisté nové dimenze, velmi obtížně postižitelné tradičními třídními nebo stratifikačními charakteristikami. Bez uznání významu zkušenosti se životem ve „druhé společnosti“, k němuž se ostatně český lid v těžkých dobách své národní existence uchýlil již mnohokrát, je obtížné pochopit vlastní průběh „sametové revoluce“, současnou účast velké části obyvatelstva v samostatném podnikání a jeho drtivé většiny v kupónové privatizaci i pronikavé změny v postojích obyvatelstva ve prospěch liberalizace ekonomiky, jakož i téměř všeobecnou podporu demokratizace politického života.

3. Sociální pozadí výměny politických elit v první fázi transformace

Sociální aktéři politického zvratu na přelomu osmdesátých a devadesátých let se svými aktivitami, postoji a chováním buď stali součástí politických elit nového režimu, nebo jejich vytváření ovlivňovali, poskytli nebo odepřeli jim sociální oporu, přispěli tak k obměnám a střídáním elit apod. Není pochyb, že mj. v důsledku této složité hry sociálních sil došlo k postupnému nastolení nové politické elity. O tomto procesu zatím neexistuje žádná soustavnější a obsáhlejší empirická evidence, takže naše další úvahy o této otázce, opřené pouze o stručnou analýzu obecně známých historických fakt, mají povahu předběžných hypotéz, jež musejí být ověřeny následným empirickým výzkumem. V procesu nastolování nové politické elity se setkáváme s určitými prvky cirkulace (tj. diskontinuity jak vůči personálnímu složení elity bezprostředně předcházející, tak vůči sociálním zdrojům i institucionálním mechanismům příznačným pro její tvorbu, spojené s částečným návratem k sociálním zdrojům tvorby elit, jež byly typické pro předsocialistickou éru v Československu a zejména v českých zemích). Vzhledem k tomu, že státně socialistické zřízení zde historicky existovalo po dobu dvou generací, nedošlo ovšem, kromě individuálních výjimek, k přímému návratu těchž osob v procesu intragenerační mobility do politické elity. Ani návraty v druhé či třetí generaci v procesu intergenerační mobility, i když častější, nejsou převládajícím jevem. Rozhodně však některé sociální zdroje a mechanismy rekrutace politických elit v určitém směru připomínají ty, jež fungovaly přinejmenším před únorem 1945. (Máme tu na mysli zejména pokračování české tradice generování politických elit z řad demokratických intelektuálů a studentstva, související s rozhodujícím podílem vysokoškolsky vzdělaných lidí a některých profesí – např. právníků, národohospodářů či lékařů na obsazování nových mocenských struktur, silnou participaci počínajících podnikatelů na politickém životě i rychle obnovený pluralitní systém politických stran s tendencí k nadprodukci adeptů na pozice v politických elitách.) Současně ovšem působí i zdroje a mechanismy

nové, ovlivněné sociálními podmínkami vytvořenými za uplynulých čtyřicet pět let, k nimž patří především značný vliv jednak neformálních sociálních sítí, jednak také byrokratických aparátů, na rekrutaci politických elit na vyšších i lokálních úrovních. Pokud jde o ekonomické a kulturní elity, zdají se zatím naopak převažovat spíše procesy kontinuity a modifikace kariér započatých za komunismu, ovšem s přerušeními nebo změnami sféry působení u velké části čelných činitelů minulého období, popř. s odchody usnadněnými pokročilým věkem. Převládá zde tedy zatím spíše plynulá reprodukce elit v dimenzi jak intragenerační, tak intergenerační. Politické, popř. odborné kariéry potomků komunistické nomenklatury nejsou v novém systému ničím výjimečným. (K celé problematice výměny elit srovnej zejména [Szelényi, Treiman 1991].)

Proces výměny a částečné cirkulace politické elity se neodehrál jednorázově. V prvním období postkomunistické transformace, označovaném jako vláda „národního porozumění“, odešli z politické elity jen zjevně kompromitovaní lidé starého režimu. Příslušníky nové politické elity a státní byrokracie se stali nebo zůstali mnozí bývalí komunisté a mnozí funkcionáři nekomunistických stran Národní fronty, kterou „vedla“ komunistická strana. Část členů bývalé komunistické nomenklatury dodnes pokračuje v politické činnosti v dnešní Komunistické straně Čech a Moravy, která je dnes stranou radikální populistické opozice, nebo v několika politických skupinách, jež se od ní oddělily.

Pozice starých politických „kádřů“ ovšem rychle slábla, mj. spolu s návratem poměrně početné části reformních komunistů z období Pražského jara 1968, kteří stáli od roku 1970 mimo oficiální politický život a většinou byli perzekvováni. Zvláště ti z nich, kteří byli činní v disentu a obvykle patřili k jeho aktivnímu jádru, se, pokud jim to dovolil věk, vrátili do politického života v celém spektru stran a hnutí, zpravidla s výjimkou radikální levice a pravice. Mimořádně aktivní a v jistém směru vůdčí úlohu sehrálo v tomto období nekomunistické, liberálně demokratické křídlo disentu, které rovněž navázalo na tradici Pražského jara, v tomto případě však jeho nekomunistického, občanského proudu. Celá tato skupina byla posílena aktivními studenty a demokratickými intelektuály, kteří se postupně připojovali k akcím disentu již delší dobu před listopadem 1989. Takto se tedy realizoval opoziční potenciál té části intelektuální elity, kterou jsme v souvislosti s rozbořem empirických dat z roku 1984 charakterizovali z politického hlediska jako „antielitu“ normalizačního systému, jakož i jejich mladších následovníků z dalšího období. Celá koalice tímto způsobem sociálně a historicko-politicky zformovaných sil vtiskla svou pečeť složení a původnímu programu vlády Občanského fóra, jež vznikla na základě vítězství ve volbách 1990. Přímým důsledkem tohoto vítězství bylo vytlačení reprezentantů té části komunistické strany, jež ještě participovala na vládě „národního porozumění“, z vlády i státního aparátu. Došlo tak k prvnímu posunu doprava, jímž ztratili zbytky vlivu potenciální reprezentanti sociálních sil objektivně zainteresovaných na udržení etatistického a rovnostářského uspořádání zděděného z minulosti.

Brzy se však ukázalo, že jde pouze o první krok dlouhodobějšího prosazování určité hlubší historické tendence. Již v předvolební kampani v roce 1990 se objevila nová vlna politicky horlivých lidí převážně mladšího středního a středního věku, která svými postoji a aktivitami adekvátně reprezentuje výše zmíněné inkonzistentní středové skupiny z osmdesátých let, zainteresované na svém dalším sociálním vzestupu, zabrzděném komunistickým režimem. Valná většina z nich nebyla činná v disentu, někteří dokonce byli formálně řadovými komunisty, ale všichni měli cenné zkušenosti ze

života v „druhé společnosti“ a byli víceméně odhodláni přetrhnout kontinuitu s reformním pokusem Pražského jara a zahájit principiálně novou éru sociálního vývoje. Poučení svými zkušenostmi ze zahraničních cest a relativně kvalifikováni svým odborným vzděláním i dosavadní pracovní činností a zajištění slušnými příjmy a majetky, ochotně naslouchali radám a heslům té části demokratických intelektuálů starší i střední generace, kteří uvnitř Občanského fóra a jeho vlády prosadili neoliberální ekonomickou reformu směřující k nastolení tržní ekonomiky a ve svých důsledcích k třídní diferenciaci společnosti. Mnozí z nich se stali kandidáty Občanského fóra v parlamentních volbách a posléze jeho poslanci. Část z nich přitom usilovala paralelně i o ekonomickou nebo byrokratickou kariéru. Tato nová část politické elity postupně sílila, vyhrála bitvu o charakter ekonomické reformy se sociálně kompromisnějšími silami středu, popř. vznikající demokratické levice, a vytvořila bázi pravicových politických stran, jež se oddělily od Občanského fóra. V průběhu volební kampaně 1992 se jí podařilo rozhodným působením na veřejné mínění a poukazy na relativně úspěšný průběh počátků ekonomické reformy získat většinovou sociální oporu a zvítězit tak ve volbách. Na její stranu se přiklonili lidé mladší, orientovaní k podnikání, především však vzdělanější a kvalifikovanější. Největší názorový posun zleva doprava byl v první fázi postkomunistické transformace typický především pro českou inteligenci. V tomto posunu se prosadil hlubinný vliv negativní zkušenosti s totalitární a protinárodní, především však antimeritokratickou praxí státního socialismu.

Nejvýznamnější část polistopadové politické elity spjaté s disentem, jež stála v čele „sametové revoluce“, zůstala věrna svým původním centristickým humanistickým a liberálně demokratickým koncepcím. Avšak její poněkud abstraktní a vágní hesla, neodpovídající již počátkům nové sociální diferenciace a ideově politické polarizace, nebyla přijata voliči. Došlo tak k prozatím téměř úplné eliminaci představitelů tzv. Občanského hnutí z mocenské elity. Z participace na státní moci nebyli tentokrát vyloučeni pouze komunisté a autoritářsko-populistická pravice, nýbrž také představitelé několika stran demokratické levice a levého středu, kteří však se stali alespoň členy parlamentní menšinové opozice.

Celá tato změna přinesla současně první značné omlazení politické elity, jež v té době započalo i uvnitř opozičních stran. Generační posun byl později dovršen rozhodnutím Parlamentu České republiky nenaplnit novou českou ústavou předepsaný senát (převážně staršími) poslanci bývalého federálního parlamentu. Pouze menší skupina starších a zkušených politiků si zachovala významné funkce ve vládě a ve vedení politických stran.

Všemi stručně popsányi dílčími procesy se na pozadí sociální a politické diferenciace společnosti postupně odehrála skutečná výměna politických elit. Dnes k elitě pouze v nevelkém procentu patří starší lidé, kteří byli příslušníky ať už vládnoucí, nebo opoziční elity za komunismu. Ani bývalí komunisté osmdesátých let, pokud dnes hrají významnější politickou roli, nepatřili v minulosti většinou k politické elitě starého režimu. Užívají však ekonomického, sociálního a kulturního kapitálu, který akumulovali v nižších pozicích komunistického systému, popř. v „druhé společnosti“, ke kariérám v systému následném. V zásadě se politická moc octla v rukou mladší a starší střední generace liberálních, pragmaticky orientovaných politiků usilujících o přechod ke kapitalistickému sociálnímu a ekonomickému systému. I jejich oponenti, kteří se snaží (pokud nepatří k autoritářsko-populistickým směrům) zpravidla prosadit výrazněji sociálně orientované modifikace téhož typu společnosti a zastupují tak potenciální zájmy

tvořících se nižších a středních vrstev či tříd, patří dnes převážně k téže generaci. Další vývoj mocenských elit, jež jsou dnes zřetelně ideově a politicky diferencovány, a spolu s tím i příští sociální a politické osudy země budou záviset hlavně na nezbytném a očekávaném přílivu mladých lidí do politického života. Postoje těch z nich, kteří již jsou dnes politicky aktivní, se zatím přiklání spíše k liberálním koncepcím. V dlouhodobější perspektivě pak bude orientace politických elit i celé společnosti záležet především na hlubších a trvalejších úspěších či neúspěších ekonomické reformy a s ní spjaté sociální politiky.

4. Nová sociální diferenciaci a její determinanty

Formování nových elit je oboustrannými vazbami spjata s obecnějším procesem nové sociální diferenciaci. Pojem sociální diferenciaci je obvykle ve vědě i v běžném vědomí spojován s diferenciací majetkovou, popř. příjmovou. Bylo spolehlivě zjištěno, že kromě očividného procesu výrazné majetkové diferenciaci probíhá také empiricky ověřitelná a významná diferenciaci příjmů. Je známo, že počátky ekonomické reformy, zejména liberalizace cen a stanovení nového měnového kursu na přelomu let 1990 a 1991, vedly k poklesu průměrných reálných příjmů obyvatelstva. Přepočtením dat z běžné statistiky lze zjistit následující indexy reálných příjmů v České republice: 1989 100,0; 1990 98,77; 1991 74,25; 1992 78,63 s tím, že nárůst reálných příjmů pokračoval po jistém zakolísání počátkem roku i v roce 1993. [Přehled 1993: VIII] Příjmová diferenciaci probíhá tedy na pozadí obnoveného mírného zvyšování reálných příjmů v letech 1992 a 1993. Existují studie, které dokazují, že v rozhodujících druzích příjmů (tj. v čistých pracovních příjmech, čistých příjmech domácností souhrnných i přepočtených na hlavu) došlo v devadesátých letech a zejména od počátku roku 1992 ve srovnání s egalitářskými poměry v roce 1988 k poměrně rychlé diferenciaci, především ve prospěch vyšších příjmových skupin. [Večerník 1992a, b] Současně však se v České republice díky malému rozsahu nezaměstnanosti a účinné sociální politice vlády dosud nevydělila početnější vrstva chudého obyvatelstva, i když chudé a chudobou ohrožené skupiny obyvatelstva existují a budou zřejmě v budoucnosti kvantitativně narůstat. [Večerník 1993]

Probíhající příjmová diferenciaci, popř. deegalitizace, patrně opravdu signalizuje hlubší změny sociální strukturace společnosti – vždyť příjmy jsou v teorii sociální stratifikace obecně uznávaným atributem sociálního statusu nebo jsou dokonce považovány za jednu z konstitutivních statusových dimenzí. Sama o sobě však příjmová diferenciaci nemůže nějaké sociální rozvrstvení nebo třídní strukturu vytvořit. K tomu je nezbytná existence prokazatelné souvislosti příjmové diferenciaci s jinými závažnými ukazateli sociálního postavení (dimenzemi sociálního statusu), jakými jsou vzdělání, ekonomická aktivita, postavení v systému řízení apod., u nichž se předpokládá, že příjmovou diferenciaci determinují nebo aspoň spoludeterminují.

Vhodným důkazem existence a charakteru takové souvislosti bývá zpravidla regresní analýza, jež vede k přibližné kvantifikaci faktorů určujících nebo spoluurčujících příjmovou diferenciaci. Na datech z období postkomunistické transformace v České republice se jí zabývali dva autoři: [Večerník 1992a, b] a [Matějů 1993], v prvním případě na menším, kvótně vybraném souboru, v druhém případě na výběrovém souboru jedné kohorty středního věku. V závěrech obou analýz je jistý rozdíl, týkající se většího důrazu na úlohu vzdělání, zvláště vysokoškolského, jakožto faktoru působícího na příjmovou diferenciaci, který klade Matějů. Tabulka 1 uvádí výsledky naší regresní

analýzy pracovních příjmů ze tří srovnatelných reprezentativních sociologických šetření ekonomicky aktivní populace v roce 1984, tj. v poměrech typického reálného socialismu, v roce 1991, tj. na počátku postkomunistické transformace, kdy příjmová denivelizace teprve počínala, a v roce 1993. (Zde jsou předmětem analýzy čisté pracovní příjmy z hlavního povolání za rok 1992 již vyšší a výrazněji diferencované.) Do všech analýz z různých historických období jsme zahrnuli obvykle sledované faktory: pohlaví, věk, vzdělání otce, vzdělání dotázaného, jeho postavení v řízení a od roku 1991 i účast na samostatném podnikání v hlavní pracovní činnosti. Nezařadili jsme vazbu příjmů na některou ze statusových charakteristik profese, poněvadž víme, že jsou poměrně těsně zkorelovány se vzděláním a postavením v řízení. Pro názornost však přikládáme tabulku 2 srovnávající diferenciaci pracovních příjmů mezi zaměstnaneckými kategoriemi podle známé sociologické klasifikace EGP, která konkrétněji ilustruje i potvrzuje naše závěry z regresní analýzy.

Tabulka 1. Vícenásobná regrese pracovních příjmů 1984, 1991 a 1993 (hodnoty beta koeficientů)*

1984**		1991***			
Pohlaví	0,50	Pohlaví	0,38		
Věk	0,21	Vzdělání	0,16		
Vzdělání	0,20	Pozice v řízení	0,16		
Pozice v řízení	0,17	Samost. podnikání	0,16		
		Věk	0,07		
1993 Celkem†		1993 Muži	1993 Ženy		
Pohlaví	0,34	Pozice v řízení	0,21	Vzdělání	0,35
Vzdělání	0,25	Samost. podnikání	0,20	Samost. podnikání	0,18
Samost. podnikání	0,18	Vzdělání	0,20	Pozice v řízení	0,15
Pozice v řízení	0,17	Vzdělání otce	0,09	Věk	0,08
Vzdělání otce	0,07			Vzdělání otce	0,07

*) Příjmy byly převedeny do logaritmovaných hodnot.

**) Šetření třídně sociální struktury 1984, ÚFS ČSAV Praha, N = 1459.

***) Výzkum sociální transformace 1991, ÚSPV UK a SÚ ČSAV Praha, N = 1090.

†) Výzkum sociální stratifikace a mobility 1993, UCLA a SÚ AV ČR Praha, N = 2858.

Komparace výsledků analýz za jednotlivá historická období ukazuje, že význam demografických faktorů, které naprosto dominovaly jako determinanty příjmové diferenciaci v rovnostářském státně socialistickém systému, v nově se rodícím sociálním uspořádání zřetelně poklesl a dále klesá, i když diferenciaci podle pohlaví zůstává stále nejsilnějším určujícím vlivem a diferenciaci věková je stále ještě statisticky významná mezi ženami. Vliv pozice v řízení je relativně vysoký a stálý, zvláště mezi muži, kteří se na profesionálním řízení podílejí mnohem více než ženy stejné kvalifikace a stejného oboru povolání. Prediktivní síla formálního vzdělání, jež vzhledem ke své těsné korelaci se složitostí práce reprezentuje v analýze tzv. meritokratické faktory kvalifikace a výkonu na počátku transformace, kdy vláda v důsledku své antiinflační politiky ještě administrativně bránila prvnímu vzestupu platů vysoce kvalifikovaných pracovníků rozpočtové sféry, mírně poklesla. Vzápětí však výrazně vzrostla, zvláště mezi ženami.

Nový faktor samostatného podnikání, tj. rodící se zárodek klasické třídní struktury, se stal jedním z důležitých faktorů spoludeterminujících příjmovou úroveň mužů i žen. Jak vidíme, meritokratický, managersko-mocenský a vlastnicko-podnikatelský faktor prozatím ovlivňují úroveň materiální kompenzace za práci a tím i další dimenze sociálního statusu s přibližně stejnou silou, přičemž mírná převaha meritokratického faktoru je dána hlavně určujícím významem formálního vzdělání pro stanovení pracovního příjmu žen. Můžeme tedy říci, že se začíná postupně uplatňovat nová struktura faktorů a mechanismů diferenciacie pracovních příjmů, prozrazující hlubší strukturální přeměny společnosti. Její vytváření však nepokročilo ještě dostatečně daleko, jak je zjevné ze stále nejdůležitější úlohy diferenciacie podle pohlaví. To ostatně odpovídá známému faktu, že v roce 1992 ještě drtivá většina pracovníků působila ve státních nebo pouze formálně privatizovaných podnicích, v nichž se udržovala rovnostářská mzdová praxe (preferující však současně pracovníky mužského pohlaví), jež souvisí se sociální přezaměstnaností. Pokud jde o směr budoucího vývoje, nepřevládá zatím zřetelně žádný z faktorů, které by měly profilovat rodící se novou sociální strukturu.

Tabulka 2. Diferenciacie pracovních příjmů v KČ podle třídně profesionálního postavení a pohlaví

		1984		1992	
		Abs.	Odchylka od průměru = 1	Abs.	Odchylka od průměru = 1
Vyšší odborníci	Muži	3 697	1,42	6 595	1,56
	Ženy	3 067	1,18	5 307	1,26
Nižší odborníci	Muži	3 196	1,23	4 759	1,13
	Ženy	2 346	0,90	3 774	0,89
Rutinní nemanuální	Muži	2 830	1,09	4 335	1,03
	Ženy	1 907	0,73	3 388	0,81
Samostatní se zaměstnanci	Muži	—	—	7 695	1,83
	Ženy	—	—	5 668	1,34
Samostatní bez zaměstnanců	Muži	—	—	5 872	1,39
	Ženy	—	—	4 505	1,07
Mistři	Muži	3 686	1,42	4 872	1,15
	Ženy	2 375	0,91	3 654	0,86
Kvalifikovaní manuální	Muži	2 964	1,14	4 272	1,01
	Ženy	1 883	0,72	2 829	0,67
Polokvalifikovaní a nekvalifikovaní manuální	Muži	2 712	1,04	4 147	0,98
	Ženy	1 805	0,69	2 817	0,67
Zemědělci	Muži	2 543	0,98	3 601	0,85
	Ženy	1 998	0,77	2 932	0,69

Prameny: Výzkum třídní a sociální struktury 1984, ÚFS ČSAV.
Výzkum sociální stratifikace a mobility ve Východní Evropě 1993, UCLA a SÚ AV ČR.

5. „Úspěšní“ a „neúspěšní“ v první fázi transformace

Dalším krokem ke zpřesnění sociální povahy postkomunistické transformace v českých zemích je přechod od analýzy na úrovni neosobních „faktorů sociální diferenciací“ k (pravděpodobnostnímu) sociálnímu popisu těch, jejichž sociální postavení se v jejím průběhu nějak změnilo. V poslední době se stalo módou označovat ty, kdož procházejí v procesu narůstající transformační sociální diferenciací vzestupnou sociální mobilitou, „vítězi“ a ty, kdož spíše sestupují, „poraženými“ s tím, že mezi nimi leží zřetelná dělící čára. Viz v naší literatuře [Matějů, Řeháková 1993: 312] s odvoláním na [Matějů, Řeháková 1992]. Použití vojenské terminologie tu nepříliš oprávněně evokuje představu společnosti již polárně rozložené ve vzájemně bojující třídy. Empirická analýza objektivních dat, s nimiž autoři pracovali ve studiích z roku 1993 (kromě již uvedeného titulu k nim patří i [Matějů 1993]) se dotýkala pouze jedné (střední) věkové kohorty rodičů žáků posledních tříd osmiletých škol z roku 1988. U nich bylo možno při longitudinálním výzkumu jejich tehdejší sociální postavení porovnat s novým, zjištěným v roce 1992. V tomto souboru osob ve věku klíčovém pro možnost dosáhnout vůbec ještě nějakého životního úspěchu, se patrně příležitost poskytovaná rozvíjející se novou sociální diferenciací realizovala výrazně se lišícími mobilitními drahami v objektivním postavení dotázaných a příjmech. Přesto, že naše poznatky o sociálních charakteristikách „úspěšných“ a „neúspěšných“ účastníků transformace věcně příliš neodlišují od závěrů Matějů a Řehákové, práce se širším souborem všech ekonomicky aktivních nám umožnila podat obraz s méně vyhraněnými konturami, jak to odpovídá souhrnné realitě transformace v českých zemích, historicky dobře známých dovedným spojováním radikální oficiální rétoriky s kompromisními a pragmatickými praktickými řešeními. Platí to jak o faktorech určujících příjmovou diferenciací, tak o mobilitních datech.

V tabulce 3 prezentujeme opět údaje sebrané v roce 1993, popisující z jistého hlediska intragenerační sociální stabilitu, popř. mobilitu ekonomicky aktivní populace mezi lety 1988 a 1993 na reprezentativním výběrovém souboru. Jako základní ukazatel profesionálního statusu jsme zvolili expertně stanovenou devitistupňovou klasifikaci hlavního povolání podle složitosti práce. Z tohoto hlediska došlo za pět let k (vertikálním) mobilitním změnám pouze u 21,9 % souboru, z čehož v 6,6 % šlo o tzv. strukturní mobilitu danou změnou skladby pracovních příležitostí, v 15,3 % pak o čistou mobilitu, tedy vlastně o výměnu stabilně existujících pozic s jinými osobami. To při poměrně jemné použité klasifikaci profesí a vzhledem k převratnému charakteru doby není zase až tak příliš mnoho, neboť vertikální změny ve složitosti práce se vůbec nedotkly 78,1 % populace, která v současnosti pracuje. (Nejsou ovšem zahrnuti ti, kdo odešli do důchodu nebo ztratili zaměstnání – tato poslední kategorie však v České republice zatím není příliš zastoupená.) Sociálně vzestupnou drahou prošlo 10,8 %, sestupnou pak 11,1 % dotázaných, uplatnil se tedy symetrický mobilitní model.

V zájmu statistické korektnosti výsledné sociální identifikace mobilitních drah jsme základní mobilitní tabulku 9x9 nahradili redukovanou tabulkou 5x5 stupňů složitosti práce. Z ní jsme pak vytvořili sedm dostatečně frekventovaných kategorií: A – ti, kdož prošli vzestupnou drahou na dva nejvyšší stupně složitosti práce; B – ti, kdož vzestoupili na třetí nebo čtvrtý stupeň; C – ti, kdož se udrželi na horních dvou stupních; D – ti, kteří se udrželi na třetím nebo čtvrtém stupni; E – ti, kteří zůstali v páté, tj. spodní kategorii; F – ti, co sestoupili na druhý nebo třetí stupeň; G – ti, co sestoupili na dva dolní stupně. Na takto pojaté schéma již zjevně nelze použít dichotomie „vítězů a poražených“ a dokonce i dichotomie „úspěšných a neúspěšných“, již používáme my, se

dále diferencuje na nově úspěšné a stabilně úspěšné na různých hladinách a na různé neúspěšné podle hladiny, na kterou sestupují, nebo na níž setrvávají. Jak je zjevné, stabilní populace na všech úrovních výrazně převládá a její postavení není tedy důsledkem transformačních změn, nýbrž spíše její adaptability na nové podmínky, popř. její inerce.

Tabulka 3. Sociální identifikace mobilních a stabilních ekonomicky aktivních ve složitosti práce (1 = nejvyšší, 5 = nejnižší) 1988-1993 v %*

Mobilita/ stabilita	Pohlaví		Věk		Vzdělání		Podnikání		Člen kom. strany	
A. Vzestup do 1,2 5,3	M	59,6	−30 19,1 30-40 39,7		VŠ 23,4 SŠ 39,7		Ano 42,4		1988 22,0 Vyl. 4,3 Vyst. 89+ 19,1	
B. Vzestup do 3,4 4,3			−30 20,4		ZŠ 20,5		Ano 30,0			
C. Stabilní na 1,2 22,5	M	58,2	50+ 26,7		VŠ 35,1 SŠ 50,8				1988 19,6 Vyl. 4,5 Vyst. 89+ 15,9	
D. Stabilní na 3,4 42,9	M	56,8			Vyučení 62,9		Ne 85,9		Nekomun. 88,7	
E. Stabilní na 5 15,7	Ž	59,9			Vyučení 52,4 ZŠ 40,5		Ne 87,3		Nekomun. 92,3	
F. Sestup na 2,3 2,9	M	68,5			VŠ 41,1 SŠ 49,3		Ano 46,5		1988 31,5 Vyst. 89+ 23,3 Souč. kom. 8,2	
G. Sestup na 4,5 7,2	F	51,1	−30 17,0 30-40 41,5						Souč. kom. 6,3	

*) Tabulka uvádí procentuální podíl příslušníků skupin vyznačených ve sloupcích, pokud statisticky významně přesahuje jejich průměrný podíl v celém souboru ekonomicky aktivních. Ve výběrovém souboru při N = 2 648 je 54 % mužů a 46 % žen; 11,2 % mladších 30 let, 32,2 % mezi 30 a 40 lety, 20,1 % starších 50 let; 13,5 % vysokoškoláků, 29,2 % středoškoláků, 45,2 % vyučených, 13,5 % se základní školou; 13 % podnikatelů a 87 % nepodnikajících; a konečně 13,9 % osob, které byly komunisty v roce 1988, a tudíž 86,1 % těch, kteří tehdy byli nekomunisty, 2,9 % těch, kteří stranu opustili před rokem 1988, zpravidla vyloučením, 10,3 % (!) takových, kteří z komunistické strany vystoupili po roce 1988 a 3,2 % současných komunistů.

Pramen: Výzkum sociální stratifikace a mobility ve Východní Evropě 1993, UCLA a SÚ AV ČR.

Transformace je ovšem teprve v první fázi, započaté procesy budou pokračovat a patrně po nějakou dobu se ještě prohlubovat. Stojí tedy zato se pokusit o bližší sociální identifikaci právě těch kategorií sociálně mobilních nebo stabilních, jež jsme právě charakterizovali. Ta nám může říci mnohé o tom, komu transformace zatím prospívá a komu přinesla újmu, popř. koho se nedotkla. Důležité údaje k tomu jsou uvedeny právě v tabulce 3. Základní zjištění Matějů a Řehákové z jejich studií z roku 1993 o pozitivním vlivu vysokoškolského vzdělání na vzestupnou mobilitu poziční i příjmovou se v našich datech potvrzuje, stejně tak jako zjišťujeme jeho pozitivní vliv i na šanci setrvat ve vyšších profesionálních pozicích. Vysokoškoláci mají mnohem větší pravděpodobnost dosáhnout vyšších pozic a udržet se v nich, než jakou mají ostatní vzdělanostní skupiny. Nadprůměrné šance mobilitního vzestupu mají však i maturanti. Celkový podíl vysokoškoláků na všech vzestupech do vyšších skupin přitom – vzhledem k jejich menší početnosti – dosahuje pouze 23,4 %, zatímco maturanti se na něm podílejí 39,7 % a dokonce i vyučení dělníci s podprůměrnými šancemi vzestupu plnými 32,6 %. Meritokratická tendence jako faktor vzestupné mobility se tedy prosazuje zatím v celé ekonomicky aktivní populaci pouze mírně. Nejvyšší pravděpodobnost mobilitního vzestupu byla zjištěna podobně jako v analýze Matějů a Řehákové u skupiny samostatných podnikatelů a rovněž u mladší střední věkové skupiny. Mírně lepší postavení mužů se dalo očekávat. V budoucnu se tato skutečnost může faktorem nepřímo stimulujícím feministické hnutí.

Nejzajímavějším zjištěním je relevance rozdílnosti pozičních a mobilitních šancí v závislosti na členství či nečlenství v komunistické straně. Data ukazují, že předpoklad využití sociálního, kulturního, popř. ekonomického kapitálu akumulovaného spíše „kádry“ než členy komunistické strany za starého režimu pro uplatnění v režimu transformačním, jak jej formulovali Matějů a Řeháková, platí především pro ty komunisty, kteří dokázali svou adaptabilitu urychleným rozchodem se svými dřívějšími politickými a ideologickými orientacemi a patrně i příklonem k orientacím dosti odlišným. V našem výzkumu z roku 1993 tvoří plnou desetinu populace ekonomicky aktivních. (Existence této kategorie zjevně souvisí se zjištěním, že část statusově inkonzistentních potenciálních nespokojenců z roku 1984 byla formálně organizována v komunistické straně, o němž již byla řeč.) Ani v jejich případě nejde ovšem o tendenci, která by přehlušila význam ostatních sociálních zdrojů mobilitního vzestupu, popř. setrvání na vyšších pozicích. Jak ukazuje příklad skupiny F, podílejí se komunisté (současní i bývalí) i na sestupných pohybech.

6. Obrysy nových sociálních struktur

6.1. Třídy

Co do rozsahu téměř totální etatizace a kolektivizace ekonomiky a mnoha dalších sfér života společnosti dosáhly české země v období reálného socialismu přinejmenším středoevropského primátu. Nejnápadnější změnou sociální struktury po roce 1989 je proto mimořádně rychlý proces privatizace a s ním spjaté vytváření nové třídní struktury. Viděli jsme již při analýze narůstající příjmové diferenciaci, že účast či neúčast na soukromém podnikání se stává stále důležitějším faktorem spoluurčujícím rozdíly v materiálním postavení lidí.

Počet registrovaných soukromých podnikatelů vzrostl z 65 tisíc osob v roce 1989 na 1191 tisíc v září 1993, tj. osmnáctinásobně za 3 3/4 roku. [Přehled 1993: VI] Z nich

většina provozuje živnostenskou činnost zatím jako vedlejší pracovní činnost. V šetření sociální stratifikace a mobility koordinovaném UCLA z počátku roku 1993 jsme zjistili mezi ekonomicky aktivními více než 10 % dotázaných, kteří uvedli samostatné podnikání jako hlavní pracovní činnost, což představuje zhruba 500 tisíc osob. Mezi těmi, kdo se podnikání věnují jako hlavní pracovní činnosti, jen menší část (přes 10 tisíc firem, z nichž ovšem značnou část spoluvlastní více podnikatelů) byla zapsána v podnikovém rejstříku a zahájila tak vytváření střední podnikatelské třídy se zaměstnanci. Diferencovanou dynamiku tohoto procesu zachycuje tabulka 4.

Tabulka 4. Dynamika soukromého podnikání v České republice

Kategorie podnikání	Indexy		
	1990	1991	1992
Drobné živnosti (1,04 zaměstnanec na podnik 1992)	100	315	804
Počet jejich zaměstnanců	100	369	1843
Registrované podniky (14,03 zaměstnanec na podnik 1992)	100	172	457
Počet jejich zaměstnanců	100	500	1667
Prameny: Údaje Bulletinu Českého statistického úřadu, červen 1992, přepočtené autory.			

Zdá se, že přes jisté zpomalení v průběhu posledního roku, způsobené odchody lidí, kteří přecenili své podnikatelské možnosti a schopnosti, bude proces vytváření tří nových sociálních skupin (středních podnikatelů se zaměstnanci, drobných podnikatelů bez zaměstnanců nebo s minimálním jejich počtem a zaměstnanců, kteří si přivydělávají vedlejší soukromou činností, zpravidla bez zaměstnanců) ještě několik let pokračovat, poháněn a) potřebami trhu zboží a zejména služeb, b) touhou lidí po zlepšení hmotné situace, popř. zbohatnutí, c) snahou přebytečné pracovní síly, kterou bude uvolňovat hlavně předimenzovaný průmysl, o získání obživy soukromou aktivitou. Z řad těch, jimž byl v restituci vrácen někdejší majetek, a to zvláště domovní a pozemkový, jakož i ze zámožnějších zaměstnaneckých středních vrstev, se patrně vyvine sociální skupina rentiérů. Přibližný odhad budoucí podoby třídně vlastnického a třídně profesionálního složení ekonomicky aktivní části české společnosti uvádíme pro názornost v tabulce 5 (zde ovšem bez budoucí málo početné skupiny ekonomické elity, bez zaměstnanců, kteří budou provozovat drobné podnikatelské aktivity jako vedlejší činnost a bez sociální skupiny rentiérů) a v tabulce 6.

Dosud zmíněné procesy neznamenaají ovšem zdaleka vytvoření ucelené klasické třídní struktury. O jejím vzniku se rozhoduje v současné době především v průběhu tzv. velké privatizace. Převládající kuponová forma její realizace, zajišťující téměř bezplatnou minimální účast každému, kdo si to přeje, sice napomohla jejímu politickému prosazení a rozšíření sympatií obyvatelstva s liberalizací ekonomiky vůbec, nemůže však sama o sobě podstatně napomoci vytváření soukromovlastnických třídních seskupení. (Jen menší, již dříve zámožná část majitelů akcií z velké privatizace, má šanci vplynout do vznikající skupiny rentiérů.) Formálně právní přeměna většiny státních podniků v akciové společnosti a stejně formální provedení vlastního privatizačního aktu vytvářejí pouze předpoklady faktického přechodu disponování ekonomickými zdroji do

soukromých či aspoň nestátních rukou. V současnosti probíhá skrytá bitva o to, která z následujících skupin bude úspěšná v získávání rozhodujících pozic v privatizovaných podnicích. Budou to privatizační fondy, které získaly nečekaně v první vlně kupónové privatizace více než 70 % investičních bodů a v druhé vlně kupóny cca 2/3 jejich držitelů, přičemž se zpravidla mohou opřít o své zázemí ve finančním kapitálu; domácí finanční kapitál přímo; současní manažeři podniků; současní nebo bývalí státní byrokraté, popř. politici; exponenti zahraničního kapitálu; nebo nová lobby různého druhu, kombinující nezřídka účast již jmenovaných skupin? Už dnes se zdá jisté, že významné místo bude vyhrazeno finančnímu kapitálu se všemi obecně známými jeho přednostmi i omezeními. Jen malé místo pravděpodobně zbude pro účast nynějších středních podnikatelů, kteří se vynořují z tzv. malé privatizace, restituce, rentiérských aktivit, popř. z procesu zakládání nových soukromých firem. V každém případě lze počítat se silnou a patrně rozhodující účastí státního aparátu a jeho činovníků v konečném utváření podoby nové vysoké ekonomické elity, která tak vznikne. Tichá bitva však teprve probíhá a sociální charakteristiky budoucích vládců českého hospodářství jsou zatím stále ještě mlhavé. Existence výrazných jader, z nichž se tyto elity postupně vyvíjejí, je však už dnes nesporná.

Tabulka 5. Očekávaný vývoj vlastnicko-třídní struktury v České republice 1993-2005 v %

Třídní kategorie	1993	2005
Střední podnikatelé	1,0	2,5
Drobní podnikatelé	9,1	13,5
Družstevníci	6,6	5,0
Zaměstnanci v sektoru		
– soukromém	23,2	55,5
– státním	60,0	23,5

Prameny: Údaje za rok 1993 se opírají o běžnou statistiku a o výsledky Výzkumu sociální stratifikace a mobility ve Východní Evropě 1993, UCLA a SÚ AV ČR. Údaje za rok 2005 jsou výsledkem odhadu, který je především určitou ilustrací představ autorů o budoucím vývoji, bez nároků na přesnost predikce. Podíl zaměstnanců v soukromém sektoru je odhadován podle radikálnější varianty privatizace, jak ji předpokládají ekonomové.

Tabulka 6. Očekávaný vývoj třídně profesionální struktury v České republice 1993-2005 v %

Třídně profesionální skupina	1993	2005
Vyšší odborníci	9,8	12,5
Nižší odborníci	16,0	15,0
Rutinní nemanuální	15,9	15,5
Samostatní se zaměstnanci	2,6	4,0
Samostatní bez zaměstnanců	7,5	12,0
Mistři a předáci	2,2	2,3
Kvalifikovaní manuální	16,0	16,2
Polokvalifikovaní a nekvalifikovaní manuální	25,5	18,5
Manuální zemědělci	4,5	4,0

Prameny: Viz prameny a vysvětlení k tabulce 6.

Souhrn vypočtených procesů je jakousi soudobou analogií prvotní akumulace kapitálu a znovuvytváření tříd a podtříd kapitalistické společnosti. Celá tato změna probíhá dosti rychle a zatím i hladce. Klíčové změny, tj. vytvoření střední třídy a ekonomické elity, jsou dosud na samém počátku. Není zatím zcela jasno, jak dlouho tento proces bude trvat, s jakými překážkami se v postsocialistickém prostředí setká; jaká část ekonomiky zůstane přece jen v rukou nebo aspoň pod kontrolou státu; jaké budou formy koexistence a kooperace rostoucího soukromého sektoru a zmenšujícího se sektoru státního; jak intenzivně a v jakých formách bude stát v privátním sektoru intervenovat; jaký bude detailní kulturní a sociální profil jednotlivých tříd a dalších sociálních skupin. Mimo diskusi však je základní fakt již probíhající vlastnické, majetkové a příjmové diferenciaci, zejména pak rychlé vyčleňování drobných a středních vlastníků i zárodečných jader ekonomických elit. To vše současně znamená, že v této ekonomické ose se začíná prosazovat jistá sociální polarizace české společnosti. Souběžně s ní dochází i k odpovídající polarizaci ideologické a politické, která však není se sociálně ekonomickou diferenciací spjata mechanicky ani po stránce kvantitativní ani kvalitativně. Ta ovšem není předmětem této studie.

Hlavním problémem zůstávají vzájemné vztahy sociálních tříd. Ať už se horní a střední třídy a skupiny jim podobné budou vyvíjet jakkoli, je zjevné, že podstatnou část společnosti budou tvořit zaměstnanci – v rostoucí míře soukromých, v nikoli zanedbatelném rozsahu i státních firem. Vzhledem k pravděpodobně nevratným krokům probíhající kuponové privatizace nedojde zřejmě k širšímu uplatnění systému zaměstnaneckých akcií, takže základní postavení zaměstnanců – manuálních i nemanuálních – bude v podstatě stejné jako v soukromě nebo státně kapitalistických podnicích kdekoli jinde ve světě. Svě místo si v českých podmínkách patrně uhájí členové té části zemědělských družstev, která relativně prosperuje, a menší skupina družstevníků činných v ostatních odvětvích. Po opadu nereálných iluzí o možnosti rychlého zbohatnutí pro všechny, rozšířených zvláště mezi mladší částí populace, si většina zaměstnanců uvědomí své závislé postavení a bude nucena hájit své zájmy. Klíčovou otázkou v tomto směru je, zda budou mít možnost této obhajoby v civilizovaných a demokratických formách vyjednávání na bázi sociálního partnerství a zda jim dají přednost, nebo zda budou nuceni a také se rozhodnou vstoupit znovu do vztahů stále obnovovaných sociálních konfliktů. Zatím hromadí obě strany budoucích vztahů mezi zaměstnanci a zaměstnavateli určité zkušenosti ze sociálního vyjednávání, v českých zemích ne nejhorší. Současně pak formy, jimiž se uskutečňuje vytváření nových majetných tříd, formují objektivní i subjektivní předpoklady pro chování obou stran v budoucích střetech zájmů. Jde zejména o to, aby se vytváření majetných tříd objektivně nedostalo do přílišného rozporu se zásadami sociální spravedlnosti pochopenými jako rovnost příležitostí a diferenciaci podle výkonu a aby tak ani nebylo vnímáno společností.

Dosavadní vývoj majetných tříd v tomto směru přinesl dvě důležité zkušenosti. První z nich je, že skupina podnikatelů v hlavním povolání je zatím ve svém průměru o poznání vzdělanější a vykonává práce objektivně poněkud složitější a kvalifikovanější než ostatní části ekonomicky aktivní populace. Tato zatím velmi mírná převaha se ještě výrazně zvýší, až bude možno zahrnout mezi samostatné podnikatele i postupně vznikající vyšší, nesporně kvalifikovanou a kompetentní ekonomickou elitu. Na druhé straně zaznamenáváme i nadprůměrnou účast bývalých komunistů v samostatném podnikání a v tvorbě nových ekonomických elit, jež vzbuzuje určité podezření o

možnosti využití důsledků někdejších nezasloužených privilegií, sociálních kontaktů a nahromaděných majetků ke sporným kariérám. (Majetky nahromaděné různými více či méně legálními a morálními cestami za komunistického systému však vložili do hry i mnozí nekomunisté.) Druhým negativním jevem je nesporný fakt, že i v průběhu posledních čtyř let byly mnohé majetky získány ilegálními anebo nemorálními prostředky. Určitou roli hrají: praní špinavých peněz, ať už získaných v minulém nebo v současném režimu, doma nebo ze zahraničí; měnové a daňové podvody, pašování a jiné formy hospodářské kriminality; ekonomické efekty obecné kriminality; zneužívání mocenských pozic k obohacování; korupce; neoprávněné používání finančních prostředků ze zahraničí nastrčenými osobami; poměrně časté případy využívání mezer v legislativě teprve vytvářeného právního státu a mnohé jiné diskutabilní cesty jak získat kapitál v podkapitalizované ekonomice. Pro sociologa při posuzování těchto jevů není ani tak důležité jejich právní nebo morální odsouzení, nýbrž odpověď na otázku, do jaké míry budou lidé, kteří získávají kapitál zmíněnými prostředky, dodržovat meritokratická kritéria kvalifikace, výkonu a trvalého úspěchu na trhu v podmínkách normálně fungující a zákonem účinně kontrolované ekonomiky budoucnosti.

6.2. Vrstvy

Dosavadní popis počátků vytváření sociálních tříd doplníme údaji o procesu vzniku statusově diferencované, tedy více či méně sociálně rozvrstvené společnosti. Z výzkumů celé řady moderních společností a odpovídajících teoretických zobecnění víme, že třídní a stratifikační charakteristiky se navzájem nevylučují, nýbrž spíše prolínají a doplňují jako dva aspekty vertikální diferenciace těchto sociálních systémů. Při analýze stratifikace vyjdeme z obvykle uznávaných dílčích dimenzí sociálního postavení ekonomicky aktivního individua, jakými jsou dosažené vzdělání, složitost vykonávané práce v hlavním povolání, postavení v profesionálním řízení, čistý pracovní příjem, materiální aspekt životního stylu domácnosti, v níž jedinec žije, kulturní aspekt jeho životního stylu. (Podrobnější vysvětlení operacionalizace těchto proměnných viz u tabulky 7.)

V tabulce uvádíme nejprve matici pořadových korelací vyjadřující směr a intenzitu vzájemných vztahů uvedených šesti dílčích statusů, jakož i výsledky jejich faktorové analýzy před rotací a po rotaci. Z číselných charakteristik je zjevné, že v České republice na přelomu let 1992, tedy na konci první fáze postkomunistické transformace, byly všechny uvedené statusové dimenze vzájemně pozitivně zkorelovány a svou relativní souhrou (tj. dosaženou mírou statusové konzistence) vytvářely souhrnný sociální status, který vysvětloval 43,6 % variance charakterizované vstupní maticí. V tomto rozsahu (a jedině v tomto rozsahu) je možno mluvit o tom, že nově se utvářející sociální strukturu lze považovat za stratifikovanou ve smyslu souladu meritokratických, mocenských, materiálních a kulturních charakteristik ekonomicky aktivních individuí. Zjištěný stav svědčí také o tom, že kromě jisté míry souladu dílčích statusových diferenciací existuje v soudobé české společnosti i poměrně velký rozsah statusové inkonzistence, jak to odpovídá transformačnímu charakteru období. Jinak řečeno, česká společnost je v této chvíli rozvrstvena jen částečně. Přesto je možné podat věcnou charakteristiku těch dimenzí, v nichž soulad převládá, a těch, v nichž naopak dominuje statusová inkonzistence.

Přesnější věcnou charakteristiku vnitřní konzistence a inkonzistence sociálního statusu podává výsledek faktorové analýzy vztahů dílčích statusových dimenzí po rotaci. První faktor, vyčerpávající 35,8 % variance, symbolizuje ten aspekt sociálního postavení

individua, jenž je založen na souladu vzdělání, odbornosti vykonávaného zaměstnání, kulturnosti trávení volného času a kulturnosti materiálního vybavení domácnosti, v níž dotázaný žije. Nabízí se jeho interpretace jako statusu široce pojaté kulturní hierarchie.

Tabulka 7. Výsledky korelační a faktorové analýzy dílčích dimenzí sociálního statusu v České republice 1993

Vstupní matice Spearmanových koeficientů pořadové korelace*

	VZD	SPR	ŘÍZ	PŘÍ	MŽS
KŽS	0,48	0,41	0,17	0,14	0,24
MŽS	0,33	0,28	0,19	0,32	
PŘÍ	0,30	0,30	0,32		
ŘÍZ	0,32	0,33			
SPR	0,65				

Výsledky faktorové analýzy

Faktor	Před rotací		Po rotaci VARIMAX	
	1	2	1	2
VZD	0,83	-0,20	0,80	0,28
SPR	0,80	-0,13	0,74	0,32
KŽS	0,63	-0,51	0,81	-0,09
MŽS	0,54	-0,06	0,48	0,24
ŘÍZ	0,56	0,53	0,18	0,75
PŘÍ	0,53	0,61	0,12	0,80
% vyčerpané variance	43,6	16,3	35,8	24,1

*) VZD = dosažené vzdělání v podrobné klasifikaci; SPR = složitost práce v hlavním povolání podle expertního zatřídění mezinárodní klasifikace povolání 1988 do 9 stupňů; ŘÍZ = počet podřízených; PŘÍ = čistý měsíční příjem z hlavní pracovní činnosti; MŽS = materiální aspekt životního stylu charakterizovaný regresním faktorovým skórem materiální vybavenosti domácnosti; KŽS = kulturní aspekt životního stylu charakterizovaný regresním faktorovým skórem kulturní participace.

Pramen: Výzkum sociální stratifikace a mobility ve Východní Evropě 1993, UCLA a SÚ AV ČR, N = 2720.

Jeho převaha ve sféře vzdělanostní přípravy na povolání, v pracovní i mimopracovní sféře při zachování rozhodující vazby na materiální aspekt životního stylu a jistých vazeb na sféru řízení i materiálních kompenzací svědčí ve prospěch silícího významu meritokratických prvků jakožto jádra utváření nového sociálního rozvrstvení. Tuto hypotézu však musí ještě potvrdit nebo vyvrátit dosud neuskutečněné historické srovnání s obdobně zpracovanými daty z let 1984 a 1991 a samozřejmě později srovnání nových společenských situací, jež se stanou předmětem budoucích analýz. Na druhé straně nemůžeme přehlédnout existenci druhého, rovněž významného faktoru (24,1 % variance), který má těžiště v profesionální řídicí hierarchii a jejích materiálních kompenzacích a neztrácí přitom vazby na managerské aspekty složitosti práce a vzdělání a na nákladnost materiálního vybavení domácnosti. Jde tu tedy o postavení v materiálně ekonomické a řídicí hierarchii. Tento druhý aspekt sociálního postavení se určitě projeví tím, že základními zdroji statusové inkonzistence v současnosti budou odchylky příjmové a managerské hierarchie od hierarchie kulturní. Pokud jde o budoucnost, může

teoreticky vzato nastat i situace převládnutí tohoto typu hierarchie nad hierarchií meritokratické povahy. Oba aspekty sociálního statusu zůstávají vzájemně propojeny a až na další není tedy důvod na základě jejich existence odmítat platnost poznatku o významu všeobecného sociálního statusu, spojujícího v již uvedené míře všechny analyzované dimenze.

7. Možná, pravděpodobná a žádoucí budoucnost

Sociální struktura na počátku kvalitativní transformace někdejší totalitárně antimeritokratické sociální struktury nemá samozřejmě žádné záruky proti možným návratům do minulosti, ať už v důsledku převládnutí autoritářsko-populistických hnutí, lhostejno zda pod rouškou frazeologie extrémně levé či pravé, nebo v důsledku mimořádných okolností, např. mezinárodní povahy. Empirické analýzy objektivního stavu společnosti ani postojů obyvatelstva, zejména pak historické komparace výsledků výzkumů sledujících určité průběžné základní parametry, však prozatím nesvědčí o vyšším stupni pravděpodobnosti sociálně politického regresu v českých zemích. České obyvatelstvo je ke svodům levicového i pravicového radikalismu spíše stále lhostejnější. Přiklání se ve své velké většině k užitečnosti liberálně demokratických přeměn, které se také v podmínkách převládajícího sociálního konsensu postupně prosazují. Přes řadu varovných projevů tendence k asociálnímu chování části společnosti, nehrozí doposud desintegrace či marginalizace společnosti, která by podstatně narušila integrační působení ekonomického a politického systému, jež je tichým předpokladem všech našich dosavadních úvah. Pokud dochází k jisté diferenciaci až polarizaci postojů na pozadí prohlubující se diferenciaci sociální, jde o odlišnost názorů na společném poli uznávání významu liberálně demokratických reforem, prosazování principů tržní ekonomiky a pluralitní demokracie. Předmětem latentního sporu však se stává rozsah, směr a funkčnost prohlubování sociální diferenciaci. Půjde pouze o samoučelnou sociální diferenciaci lidí na vlastníky a nevlastníky, na bohaté a chudé, řídící a řízené nebo bude takováto diferenciaci odpovídat i diferenciaci na skupiny kvalifikované a méně kvalifikované, výkonné a méně výkonné, lépe a hůře svou činností uspokojující potřeby rozvíjejícího se trhu zboží a služeb? Do jaké míry se budou třídně vlastnické a meritokratické principy sociální diferenciaci v našem případě vzájemně doplňovat či vylučovat? Budou nevyhnutelné zájmové střety vyšších a nižších sociálních vrstev řešeny a společensky regulovány cestou demokratického vyjednávání nebo vyostřováním sociálních konfliktů barbarskými protředky třídního boje?

Jde-li nám o společenské uspořádání účinně překonávající totalitárně antimeritokratickou minulost, včetně její kulturně civilizační stagnace, a vedoucí k ekonomické a kulturní prosperitě, je zřejmé, k jakému typu odpovědi směřují naše úvahy. Přitakání meritokracii, demokracii a snaze o sociální konsensus ovšem neznamená současně ani odmítnutí funkčního přínosu probíhajících třídních přeměn, ani příklon k sociálně politické strategii nějakého určitého politického subjektu. Domníváme se naopak, že zhruba uznáním pozitivního významu právě těchto principů strukturace společnosti by mohlo být vymezeno pole spojující všechny demokratické subjekty usilující o účinný průběh skutečné postkomunistické transformace a umožňující jejich případnou spolupráci i v časech obtížnějších, než zatím jsou ty dosavadní.

PAVEL MACHONIN je vědecký pracovník Sociologického ústavu AV ČR. V 60. letech vedl tým, který uskutečnil první reprezentativní šetření sociální stratifikace a mobility ve státě

socialistické společnosti. Výsledky výzkumu byly publikovány v knize Československá společnost [1969]. Po vynucené přestávce se v roce 1990 vrátil k sociologickému výzkumu nejprve na Univerzitě Karlově a v současnosti v Akademii věd. Zabývá se výzkumem současné sociální transformace v České a Slovenské republice. Publikoval práci Sociální struktura Československa v předvečer Pražského jara 1968 a jako součást mezinárodního projektu Východní střední Evropa 2000 dokončil studii Post-Communist Transformation in the Social and Political Sphere in the Czech Republic. Uveřejnil řadu článků v Sociologickém časopise.

MILAN TUČEK je vědecký pracovník Sociologického ústavu AV ČR. Vzděláním je matematik, vědeckou aprobací sociolog. Zabývá se metodologií sociologických výzkumů, zvláště komparativních reprezentativních sociologických šetření a problémy sociálně třídní struktury a sociální stratifikace společnosti. V tomto oboru publikoval řadu statí v Sociologickém časopise a zpracoval řadu speciálních studií.

Literatura

- Adamski, W. et al. 1993. *Societal Conflict and Systemic Change. The Case of Poland 1980-1992*. Warsaw: IFiS Publishers.
- Hankiss, E. 1988. „The Second Society: Is There an Alternative Social Model Emerging in Contemporary Hungary?” *Social Research* 55: 13-42.
- Kende, P. 1992. „Les héritages égalitaires et étatiques en Europe centrale et orientale.“ Příspěvek na Konferenci o politické a ekonomické transformaci v zemích střední a východní Evropy v Praze. Praha: CeFReS.
- Kolósi, T. 1984. „Status and Stratification.“ In *Stratification and Inequalities*, ed. by R. Andorka and T. Kolósi. Budapest: ISS.
- Kolósi, T. 1988. „Stratification and Social Structure in Hungary.“ *Annual Review of Sociology* 14: 405-419.
- Lenski, G. E. 1954. „Status Crystallization: A Non-Vertical Dimension of Social Status.“ *American Sociological Review* 19: 405-414.
- Machonin, P. 1992. „Změnil se typ společenského uspořádání v letech 1967-1984?” *Sociologický časopis* 28: 73-83.
- Machonin, P. 1993. „The Social Structure of Soviet-Type Societies, its Collapse and Legacy.“ *Czech Sociological Review* I: 231-249.
- Machonin, P. et al. 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epocha.
- Matějů, P. 1993. „Determinanty ekonomického úspěchu v první fázi postkomunistické transformace.“ *Sociologický časopis* 29: 341-366.
- Matějů, P., B. Řeháková 1992. „Od nespravedlivé rovnosti ke spravedlivé nerovnosti? Percepce sociálních nerovností a sociální spravedlnosti v současném Československu.“ *Sociologický časopis* 28: 293-318.
- Matějů, P., B. Řeháková 1993. „Revoluce pro koho? Analýza vybraných vzorců intragenerační mobility v období 1989-1992.“ *Sociologický časopis* 29: 309-325.
- Možný, I. 1991. *Proč tak snadno... Některé rodinné důvody sametové revoluce*. Praha: SLON.
- Přehled ukazatelů sociálního a ekonomického rozvoje ČR 1993/4*.
- Róbert, P. 1990. „Status Inconsistence Theory and Social Mobility Analysis. Hungarian Evidence.“ In *Social Reproduction in Eastern and Western Europe*, ed. by J. L. Peschar. Groningen: OMO.
- Roško, R. et al. 1986. „Zbližovanie robotníkov a inteligencie.“ *Štúdie Pramene* No 6 Bratislava: ÚFS SAV.

- Szelényi, I. 1986. „The Prospects and Limits of the East European New Class Project: An Auto-Critical Reflection on the Intellectuals on the Road to Class Power.“ *Political Sociology* 15: 103-144. Citováno podle [Kolósi 1988].
- Szelényi, I., D. J. Treiman 1991. „Vývoj sociální stratifikace a rekrutace elit ve východní Evropě po roce 1989. Výzkumný projekt.“ *Sociologický časopis* 28: 276-298.
- Touraine, A. 1991. „Zrod postkomunistických společností.“ *Sociológia* 23: 301-318.
- Tuček, M. 1992. „Komparace výsledků šetření sociální struktury z roku 1967 a 1984.“ *Sociologický časopis* 28: 60-72.
- Večerník, J. 1992a. „Změny v příjmové nerovnosti v letech 1988-1992.“ *Sociologický časopis* 28: 666-684.
- Večerník, J. 1992b. *Changing Income Distribution and Prospects for the Future*. Prague: IS AS CR.
- Večerník, J. 1993. *Social Policy Facing Transformation and New Social Problems*. Prague: IS AS CR.

Summary

The main internal reason for the collapse of state socialism in Czechoslovakia in the year 1989 consisted in the inability of its totalitarian and anti-meritocratic (egalitarian) social system to stimulate further developments of civilisation and culture in an extensively industrialised country. The major social actors of the subsequent political shifts in the first wave of the „Velvet Revolution“ were highly qualified and competent people discriminated against by the old political regime. They were supported by radical students and democratic intellectuals. In the second wave, a substantial group of quite well established people of high and middle qualification level joined the movement for change in response to the social, political and generational barriers under communism hindering their ambitions of further upwardly mobile careers.

In the course of the following five years, an exchange of political elites has been accomplished in the Czech Republic. In a gradual process, all those representatives of political parties – except the right-wing liberal parties – have either been excluded from the political elites or compelled to join the opposition. The present ruling right-wing coalition represents the interests of the younger and relatively competent part of the population, satisfying their ambitions by stimulating the development of a social order according to the Western model. It is supported by a decisive majority of the population.

An analysis of both the growing social inequality (e. g. in earnings) and the typical mobility paths between 1988 and 1993 based on the data of a representative international comparative survey has shown that people with tertiary and partly also secondary education, the new self-employed, managers, the younger middle-aged, the males, and those former Communists who left their political party in or after November 1989, enjoy relatively higher gains from the transformation process.

Statistical and sociological data demonstrate the rapid emergence of a new class-structure, particularly of a significant group of small-scale-owners and a nucleus of middle-scale entrepreneurs, while the creation processes of the top economic elite are somewhat unclear the present conditions of the prevailing voucher privatisation. A preliminary analysis of the multi-dimensionally measured status positions of the economically active population has shown that some pro-meritocratic stratification changes are actually occurring. At the same time, the factor analysis of partial status indicators revealed a tension between a rather meritocratic differentiation in education, work-complexity and life-style and another aspect of social differentiation, namely in earnings, material standards of life and managerial positions. This finding indicates the main problem facing the country's social future: to what extent the meritocratic stratification on the one hand and the class relationships on the other will develop as either complementary and supportive or conflictual and mutually exclusive.

Metafory organizační změny

MICHAL ČAKRT*

Československé manažerské centrum, Čelákovice

Metaphors of Organisational Change

Abstract: This article advances the proposition that underlying usually unarticulated understandings of many situations – in this case, of changes in organisations – are often shaped and revealed metaphorically. How a person speaks about or describes a change is both indicative of his or her understanding of the change in question, and of ways of cueing and influencing listeners, understanding and responses.

Four types of organisational changes are discussed: the mechanical, with its fix – and – maintain type of orientation; the developmental change, which stresses the building and development of what already is; the transitional change, adopting the imagery and metaphors of movement and relocation; and the transformational, implying acts of liberation, recreation or reincarnation.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 3: 306-316)

V obecném povědomí stejně jako v různých odborných prostředích nezdědka převládá názor, že co není rozbito, nemá se spravovat. „Nikdy neměňte vítěznou sestavu“, „Pokud to funguje, tak do toho nešťouřejte!“, tyto a podobné výroky slyšíme ze všech stran. Platí to i v životě organizací. Pokud organizace nějak funguje, když podnik alespoň jakž takž vydělává, nemusí se hromadně propouštět, akcionáři nedělají povyk a banka nám nešlape na paty, raději necháme věci v klidu.

Nahlíženo symbolicky, může být takovýto postoj zdrženlivosti nebo dokonce odporu vůči změnám či „novotám“ projevem určitých neartikulovaných, zamlčených, implicitních předpokladů o povaze světa a jeho běhu. Každý jedinec a vlastně každý kulturní systém vnímá a interpretuje empirické jevy vnější reality skrze soubor nějakých přesvědčení a předpokladů. Ve většině případů jsou tato přesvědčení a předpoklady, tato východiska a optika, již se díváme na svět, podvědomá, nereflektovaná a zřídka kdy prověřovaná nebo zpochybňovaná. Podvědomě je nosíme v sobě jako neartikulovaný soubor ideálních preferencí. Prostě nějak *jsou*.

Tato nezpochybňovaná danost často působí, že je pokládáme za „správné“, „přirozené“, „samozřejmé“, „každému jasné“. V rovině uvažování to sebou nese jakýsi jejich morální rozměr. Podle nich věci posuzujeme a hodnotíme jako žádoucí a nežádoucí, správné a nesprávné – to vše aniž si měřítko, které uplatňujeme, vůbec uvědomujeme. Důsledkem jsou pak až odkudsi z hloubky našich hodnotových orientací vycházející postoje a stanoviska, pevně zakotvené a pokud možno neměnné, něco, v čem bychom sotva strpěli kompromisy.

To, jak se na svět díváme a jak jej vnímáme a hodnotíme, má hluboký a neuvědomovaný vliv na naše jednání. Často náš postoj vyjadřujeme jednou nebo

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Michal Čakrt, Československé manažerské centrum, nám. 5. května 2, 250 88 Čelákovice, tel. (0202) 921 00, fax (0202) 919 97.

několika málo oblíbenými metaforami, které naše okolí vnímá jako pro nás „typické“. Pokládá-li například někdo mezilidskou komunikaci implicitně za něco jako „telefonní rozhovor“, pak může mít sklon označovat její nedostatky jako „poruchy“, které může přisuzovat „elektrickým výbojům“, „přerušnému vedení“ a podobně. Naproti tomu třeba počítačová metafora může zase v téže záležitosti poukazovat k „špatně odladěnému programu“, „nekompatibilitě hardware a software“ a tak dále. Co už je méně zřejmé, je, že náš pohled už předjímá nějaká řešení: zavěsme a zavolejme znovu, opravte vedení, pořiďte si vhodný počítač/program, nahraďte vadnou součástku novou a podobně.

Slova, metafory, jimiž se snažíme uchopit realitu, tato neviditelná a nearticulovaná východiska, ovlivňují rozhodujícím způsobem naše jednání. Podívejme se nyní na to, jak lze přistupovat v naší hektické době k fenoménu změny, ať už na makroúrovni celospolečenských jevů, tak i mikroúrovni organizační či podnikové reality.

Metafora jako kognitivní zkratka

Mnoho našich osobních, individuálních teorií a pojetí je vystavěno na **metaforách**, které nás nepozorovaně vedou k určitým pohledům a výkladům, nezdědka velmi důležitým. Metafora bývá často považována za prostředek k obohacení diskuse nebo výkladu, avšak její význam jde mnohem dále. Užívání metafor indikuje náš způsob myšlení a nazírání. *Metaforou rozumíme přenos významu určitého pojmu na jiný pojem, kterým se tento objasní nebo zpřístupní.* Tímto způsobem snadněji pochopíme jednu věc pomocí jiné. Zpravidla se jedná o přenos z poměrně známé oblasti na něco nového nebo méně známého. Jejich předností je, že se vztahují na celé systémy nebo oblasti a mohou tak pojmut celou třídu jevů. V tomto smyslu jsou mentálními obrazy, které holisticky přenášejí informaci a tak umožňují vnímat daný objekt jako koherentní celek. Podobně jako obraz může metafora nahradit tisíce slov, protože se opírá o nějakou zkušenost spojenou s určitou situací nebo zážitkem, spíše než s nějakými jejich složkami či jednotlivými veličinami. Jednou ze zajímavých a méně poznávaných vlastností metafor ovšem je, že poskytují poněkud jednorozměrnou perspektivu. Tím, že vypíchnou jedny znaky a zdůrazní jednu interpretaci, mají sklon odsunout do pozadí jiné. Pro plnější pochopení musíme být schopni vidět, jak různé, často rozporné stránky jevu mohou koexistovat vedle sebe v komplementární až paradoxní podobě.

Metafora je tedy formou symbolického, na rozdíl od doslovného, vyjádření. Vedle jejich zjevného užitku pro básníky a politiky mají i další význam. Psychologové vědí, že metafory jsou základním můstkem spojujícím břehy reality a symboliky, skutečnosti a významu, kognice a afektu a v neposlední řadě vědomé a nevědomé. Jako takové, bývají metafory prostředkem vyjádření abstraktních představ, idejí, intuicí, záměrů, které nejsou snadno uchopitelné analytickým rozumem a racionálním přístupem. Lingvisté poukazují na to, že metafora je základním nástrojem porozumění a vyjadřování zejména afektivních, emocionálních či abstraktních zážitků. Poukazuje se i na to, že technický překlad se zabývá převáděním slov z jazyka do jazyka, zatímco umělecký, literární překlad převádí významy.

Z tohoto pohledu výrok „Pokud to funguje, tak do toho nešťourejte!“ je něčím více než instinktivní, intuitivní obavou z neznámého a vyjádřením neochoty něco měnit. Je manifestním výrazem určitého vnitřního hlubšího souboru přesvědčení mluvčího, který tento chová o povaze reality a způsobu její kontinuity. Z diagnostického hlediska můžeme prozkoumat takovýto výrok, jako by byl myšlen doslova, což ve většině případů

samozřejmě nebývá. Způsob vyjadřování je totiž často klíčem k tomu, jak daná osoba myslí, „když na to nemyslí“.

Především je třeba nejdříve se otázat, co je *to*, co funguje. Po zjištění toho, *co* „funguje“ a do *čeho* se nemá „šťourat“, se můžeme zaměřit na další část výroku. Předpokládejme v intencích shora řečeného mikropohledu, že se jedná o podnik nebo o nějakou organizaci obecně. Mluví tedy říká: „Pokud **organizace** funguje, tak do ní nešťourejte!“ Obě slovesa se zdají poukazovat k něčemu, co funguje, co normálně plní svou funkci a co se „šťouráním“ může stejně dobře poškodit jako spravit. Většinou to bývají nějaké stroje nebo mechanismy: automobil, pračka, soustruh, sporák, počítač, psací stroj, kotel nebo něco podobného. Jinými slovy, výrok přirovnává organizaci ke stroji, mechanismu, který vyžaduje opravu jenom, pokud se porouchá, a naznačuje, že zbytečné „šťourání“ může dosavadní (a zřejmě uspokojivý – „*ono to funguje*“) stav zhoršit. Zdá se tedy rozumné předpokládat, že v okamžiku použití takového výroku mluví, ať už vědomě, nevědomě či podvědomě, pokládá organizaci za stroj a vybízí ostatní, aby jej v tom následovali. To rozhodně není triviální asociace, zejména vezmeme-li v úvahu důsledky, které z rozšíření metafory stroje na organizaci, vnímanou jako mechanismus, plynou. Všechno by zde mělo hladce běžet, být dobře naolejováno, efektivní, zkonstruované tak, aby se všechny součástky a díly k sobě perfektně hodily a společně přispívaly jedinému cíli, jednoznačnému, nedvojsmyslnému účelu. Všechno zde musí „klapat“, „jít jako hodinky“, nevybočovat z řady.

Přijmeme-li takovouto metaforu, která je jistě v mnoha případech zcela legitimní, přijímáme s ní často mlčky i řadu předpokladů a důsledků. Síla takového například mechanické metafory spočívá v tom, že postuluje objekt, který bude přehledný, bez vlastní vůle a adaptability, patrně s jednotnými a srozumitelnými předurčenými cíli a účely. Bude se mu nejlépe dařit v prostředí, které bude stabilní a které si žádá předvídatelné, dlouhodobé fungování, produkci opakovaných a zpravidla velkých dávek téhož, s maximální přesností ve vztahu ke standardům, kdy „lidské součástky“ jsou srozuměny se svou rolí, kterou umějí – jak jinak než nejlépe mechanicky – spolehlivě vykonávat. Je mnoho organizací, které jsou úspěšné právě díky bezchybné aplikaci takového fyzikální metafory, na všechny můžeme vykonávat jednu z globálně nejúspěšnějších firem naší doby, světoznámý McDonald's. [Morgan 1986: 34]

Na druhé straně nelze přehlédnout i její omezení. Pokud se prostředí změní, má takováto organizace zpravidla ohromnou setrvačnost, která jí brání včas se přizpůsobit; chybí mechanismy rozpoznání a provedení změny. Dále může mechanické chápání a fungování snadno vést k režimu bezduché byrokracie a despotie, kde proces převáží nad výsledky a kde zájmy organizace, celku jsou vždy a ve všech případech nadřazeny zájmu lidí, kteří zde pracují; jsou to jenom „součástky“, které se však mohou vzbouřit a vyvolat dysfunkci, na niž takovýto typ organizace není připraven. V neposlední řadě může mechanistická organizace mít dehumanizační vliv na lidi, zejména na jejich nižších úrovních.

Mechanická metafora tedy vybízí k pojmání změn jako nápravy nějaké (prokazatelné) poruchy. Pokud není taková podmínka splněna je zásah do mechanismu pokládán za „šťourání“ či jinou podobně neblahou činnost. Oprava by tudíž měla být provedena s pokud možno co nejmenšími „prostoji“ a v co nejmenším rozsahu, jenom nezbytně nutném proto, aby se vše zase „rozběhlo“. Změna tedy implikuje něco jako nedostatečnou údržbu či špatnou obsluhu, které vedou k poruše, odchylce od normálu. Psychologicky pak příchod někoho, zpravidla zvenčí, cizího, kdo „dá věci zase do

pořádku“, přináší pocit provinění, například ze zanedbání čehosi, v každém případě však negativní emoci. Tím se dá vysvětlit občasná reakce typu „u nás není nic v nepořádku“, „my si na to stačíme sami“. Opraváře, nápravy netřeba.

Příklad z praxe

Ještě v období před listopadem 1989 byla naše skupina zabývající se manažerským poradenstvím přizvána do jednoho průmyslového podniku. Tamní ředitel cítil, že „věci nejdou tak, jak mají“, všechno se „honí na poslední chvíli“, v podniku „to skřípe“, „každý si dělá, co chce“. Rád by s tím něco udělal, nejspíše asi „nějakou změnu organizační struktury“. Organizační struktura bývá velmi oblíbeným předmětem reformních snah, jakož i terčem a nástrojem četných nápravných kampaní; v tom, že bývá ztotožňována s hlavním hybatelem změn vůbec a že je v ní nejednou spatřována téměř spásná moc, je zpravidla přímým výhonkem mechanistického pohledu. Uvažme jen, jak často čteme nebo slyšíme v poslední době v nejrůznějších souvislostech slovo „restukturalizace“, užívané jako synonymum pro jakoukoliv organizační změnu.

Vrcholové vedení oné strojírenské firmy, lidé většinou s technickým vzděláním, byli velmi typickými představiteli chápání organizace stroje. Ředitel nařizoval svým náměstkům, aby „věci rychle dali do pořádku“ a „koukali splnit plán“, to je splnit předem dané (především kvantitativní) cíle. Jeho podřízení poctivě procešávali fabriku a hledali, co „nefunguje“, aby to nechali „spravit“. Až na pár banalit, které v té době bylo možné najít v kterémkoliv podniku, na nějaké podstatnější závady nepřišli. Všechno bylo v zásadě „normální“. Pokrčili tedy rameny, a protože až doposud neměli potíže, které by se nějak křiklavě vymykaly z tehdejšího normálu a zvyklostí doby, celou situaci si zracionalizovali a vyjádřili naději, že věci se „nějak spravi samy“. Když už se ale celé věci věnovalo tolik času, dodali, měli by pár návrhů, jak podnik trochu přeorganizovat, tj. jak změnit konstrukci jejich „stroje“ tak, aby „mechanismy“ komunikace, nadřízenosti a podřízenosti, fakturace, přípravy výroby a další „lépe klapaly“.

Měli jsme s vrcholovým týmem několik sezení, při nichž jsme se snažili je přesvědčit, že jiná organizační struktura je jenom součástí širšího procesu změn, že musí korespondovat se strategií (tehdy se říkalo koncepcí rozvoje podniku), personálními otázkami. Upozorňovali jsme je také na to, že takovýto počín má i svůj kulturně-symbolický rozměr, jak si lidé budou akty vedení vykládat, kdo „půjde výše“ a kdo „dolů“, kdo bude komu podléhat a kdo komu „poroučet“. Z celého projektu zůstalo jen u formálních změn, hodiny byly stráveny nad různými návrhy „pavouků“, vypsáno mnoho tlustých fixů, pomalováno nemálo balících papírů a ventilováno mnoho emocí. Nakonec se cosi nakreslilo a s velkou pompou na plenárce ROH ohlásilo osazenstvu jako spásné opatření. Věci se však nelepšily a lidé začali být frustrováni. Ti nahoře obviňovali ty dole, „že jedou na púl plynu“ a řady dalších prohrěšků, ti zezdola neměli dobrého slova pro ty nad nimi a vyčítali jim, že „nejsou schopni dát věci do řichtyku“.

Na našich soustředěních s představiteli podniku jsme podnik prakticky rozebrali a zase skládali dohromady, aniž se přišlo na to, co „funguje špatně“. Nikdo frapantně neporušoval organizační řád, pracovní předpisy, zákazníci platili s vcelku standardním zpožděním a oni zase svým dodavatelům také tak, nedostatky v MTZ (podle tehdejší hantýrky v materiálně technickém zásobování) ani DOV (dodavatelsko odběratelských vztazích) nepřesahovaly celostátní standard. Příčiny krize se nedařilo odhalit. Na naše naléhání, že dělají vcelku dobře řadu špatných věcí, argumentovali svou „reorganizací“. Bylo to, jako kdyby někdo chtěl s Tatraplánem vyhrát 1000 mil v Indianapolis: nešlo

jenom o to, že měli „stroj“ z jiné doby, je to i úplně jiný závod. Starý stroj, byť i v perfektním stavu, neměl šanci.

Při vzpomínce na tuto zkušenost často svým studentům připomínám slova guru managementu, Američana rakouského původu Petera Druckera: „Výsledků v podnikání dosahujeme využíváním příležitostí, nikoliv řešením problémů.“ [Drucker 1968: 19] Řešením problému obnovíme nějaký „normální“, rozuměj minulý, stav. Nanejvýše tím můžeme předejít nějaké ztrátě nebo zabránit katastrofě, ale kupředu se nedostaneme. Je to, jako bychom radili tonoucímu, aby šlapal vodu. Ano, udrží se nějakou chvíli naživu. Skutečným cíle je však nikoliv držet se na jednom místě nad hladinou. Odpovídajícím počinem je využít toho, že voda nadnáší, naučit se plavat a teprve tak se někam dostat. Nejdříve možná jenom do bezpečí, později třeba i někam dále.

Podnik, o němž byla řeč, nějak doklopýtal do roku 1989, mnoho času už do listopadu tak jako tak nezbyvalo, a po té nám sešel z očí. Nejenom tam, ale i ve vedení naší země nahradila sametová revoluce lidi, kteří chtěli udržovat v chodu starý stroj, těmi, kteří usilovali o zásadní změnu.

Nechci, aby vznikl falešný dojem, že každá změna musí být zásadní a jít až k samotným kořenům a nenechat kámen na kameni. I údržba stávajícího mechanismu je důležitá a nelze ji ve jménu nějakého jakkoliv vznešeného cíle trvale zanedbávat. Šlo mi o to ilustrovat, jak způsob našeho vyjadřování a uvažování působí na to, jak věci vidíme a jak ve skutečnosti jednáme. Náš samotný slovník, zvláště přejmou-li jej ostatní, se pak stává samostatnou realitou, která žije vlastním životem a ovlivňuje naše myšlení i činy.

Druhy změn

Mechanická metafora údržby a opravy není jistě jediná, již lze proces změny postihnout. Nabízejí se přinejmenším tři další procesy změn: rozvojový, přechodový, transformační. Jak se od sebe liší? Každý z nich má své vlastnosti a charakteristiky:

- **Rozvojová** změna vychází z minulosti a prodlužuje její trendy do budoucna, například zvýšením výkonnosti prostřednictvím týmové práce, změnou struktury či lepší organizací.
- **Přechodová** změna znamená pohyb od jednoho stavu nebo fáze rozvoje k jinému, například přechod od manuální výroby k mechanické nebo od mechanické k automatizované.
- **Transformační** změna znamená zásadní přerod, přeměnu z jednoho typu existence na zcela jiný, například od státního monopolu do konkurenčního tržního prostředí.

Nebude asi sporu o tom, že každá z těchto změn je svou povahou jiná a představuje zcela odlišné procesy. Už sama slova, která tyto rozdílnosti vyjadřují, vyvolávají jiné asociace a představy.

V **rozvojové** změně se staví na *existujících* základech a vylepšuje se *existující* stav, například se zvyšuje výroba, zkracuje čekací doba apod. Vyvolává představu například budovy ve stavbě, která roste vzhůru. Změna je popisována v pozitivních pojmech – růst, zlepšení, zkvalitnění apod. Její cíle jsou předem dohodnuty a výsledky předem známy. Na lidi, kteří ji řídí nebo na ní pracují, je tendence pohlížet jako na trenéry, kouče, režiséry apod. Jejich úkolem je „postavit organizaci na pevnější základy“, „rozvíjet (existující) přednosti“, „mobilizovat (existující) rezervy“, „stimulovat další růst“, něco „pěstovat“ (co už je zaseto) a tak dále.

Konkrétními projevy takto pojímané změny je například hledání nových odbytišť, snaha zintenzívnit reklamu, urychlit vyřizování objednávek, zvýšit kapacitu toho či onoho, snížit náklady na jednu nebo druhou věc. Zpravidla zde absentuje orientace na nové trendy, například demografické proměny, posuny v zákaznických preferencích či hledání nových dodavatelů. Rozvíjí se to „co už máme“, „co známe a umíme“.

V **přechodové** změně se organizace posouvá z jednoho známého stavu do jiného, rovněž relativně známého stavu, resp. stavu jehož kritické parametry jsou pod kontrolou. Příkladem nám budiž *perestrojka* se zachováním mocenského monopolu jedné strany a centrálního plánování hospodářství. Metaforicky lze takovýto proces postihnout jako změnu místa, přestěhování. Můžeme slyšet výrazy jako „pohnout se kupředu“, „vydat se po nové cestě“, „jít nejlepší cestou“, „vyhnout se slepým uličkám“, „obejít nástrahy“ a „opustit staré (například pořádky)“, popřípadě termíny jako „trajektorie přechodu“. Nesouhlas s takovým postupem pak bývá vyjadřován jako neexistence „jasného cíle“, spory o „nejlepší cestu“, debaty o tom, kdo „se má pohnout“ a jak „rychle jít“ nebo také zda „všechno (minulé) zahodit“. Agenti změny jsou viděni jako vůdci, průvodci, někdy také plánovači, průzkumníci či „předsunutá hlídka“, možná i „předvoj“. Je tomu tak proto, že místo určení mají znát lépe než ostatní, mají „kompas“ nebo „mapu“, nejlépe obojí, a vědí, co nás může na cestě potkat. Jejich úkolem je zajistit, aby všichni šli „správným směrem“ a „stejným tempem“, pečovat o to, že „všichni jsou na palubě“, hlídat odchylky od „nastoupeného kursu“ i to, že „nikdo nezůstane stát“, a když tak s rizikem, že „kdo chvíli stál, už stojí opodál“. Jakmile se dospěje do cíle, jejich význam klesá, dokonce se mohou stát nepohodlní.

Přechodem například může být změna z tradiční sazby, třeba časopisu, na fotosazbu, popřípadě když restaurace podávající dosud jenom obědy, začne prodávat i snídaně. Až na výjimky zůstává organizace tím, čím byla, zásadně se nemění styl práce, skladba pracovníků ani struktura organizace, popisy práce, způsoby odměňování a další.

Při **transformační** změně jde také o přerod z jednoho stavu do druhého. Metafory transformace však nehovoří o prostorovém přemístění, ale o přeměně z jedné formy bytí do jiné, principiálně odlišné od předchozí. Tato reinkarnace, kdy se organizace stane „něčím jiným“, je pochopitelně mnohem radikálnější a zásadnější než rozvoj, při němž jde především jen o zlepšení, vylepšení toho, co už tu je, ale co se neodděluje od svých „základů“, „kořenů“, „podstaty svého bytí“. Při transformační změně se rozcházíme s minulostí někdy v dobrém, někdy ve zlém, někdy s nostalgií nebo s ulehčením, ale rozcházíme, přestřihujeme pupeční šňůru, odpoutáme se a jdeme do neznáma.

Metaforika takovéto změny hovoří o „probuzení“, „prohlédnutí“, „uniknutí“, „očistě“, „osvícení“, dosažení „pravé podstaty“ či „přiklonu či návratu k ‚pravým‘ či ‚nejzákladnějším‘ hodnotám“. Organizace procházející takovouto změnou může svůj stav charakterizovat jako „procitnutí“, „opuštění ulity“ či „klece“, „odhození balastu“, možná i o „spatření světla“, ne-li o „znovuzrození“ a „vzkříšení ducha zakladatelů“. Strůjci změn se „rozcházejí s minulostí“, takovým či onakým „dědictvím“ a „zátěží“. Věci se znovu definují, „dělají nově“, „znovu rodí“. Hlavní strůjce změn je pak vizionářem, architektem, tvůrcem, někdy dokonce osvoboditelem, ba spasitelem. Je to člověk, který je schopen „vidět nové možnosti“, „rozpoznat příležitosti“ a „dát vzniknout nové organizaci“.

Tabulka 1. Význam metafor pro hodnocení a činnost

Situace: Dodávky se opoždějí, protože se ve firmě příliš papíruje, doklady se posílají sem a tam, do jednoho oddělení ke druhému. Faktury se vypravují pozdě a je v nich plno nedostatků.

Metafora	Vnitřní hodnocení	Vnější akce
Údržba a oprava	<i>„Stroj“ se nám někde porouchal. Musíme jej opravit, provést údržbu a také možná (znovu/lépe) vycvičit jeho obsluhu.</i>	„Trochu nám to tady neklape. V soukolí nám to skřípe. Nevíme, jestli je to nějaká závada či co, ale musíme to co nejrychleji dát do pořádku. Nemůžeme si dovolit prostoje. Sežeňte někoho, kdo tomu rozumí a kdo má ty správné nástroje. Ale honem!“
Výstavba a rozvoj	<i>Základy máme zdravé a pevné. Naše postupy jsou v pořádku. Musíme se jen naučit lépe a efektivněji je využívat, účinnější spolupráci a méně posunování papírů sem a tam.</i>	„Můžeme dělat věci lépe než dosud. Máme z čeho vycházet a o co se přit. Musíme jenom zvednout naši výkonnost. Stavit si náročné cíle, posílit pocit sounáležitosti a vybudovat dobrou partu. Sežeňte někoho, kdo se vyzná v rozvoji týmové práce!“
Přechod a přesun	<i>Budeme muset opustit naše staré způsoby manuálního zpracování objednávek a přejít na nový automatizovaný systém. Pro mnohé bude těžké rozloučit se s minulostí, ale musíme se pohnout kupředu.</i>	„Musíme jít stále vpřed, s dobou. Zůstali jsme trčet ve starém systému příliš dlouho, ale teď nastal čas nechat jej za sebou a vydat se vstříc novému. Máme před sebou dlouhou cestu a tak je lepší začít raději hned. Sežeňte někoho, kdo už ji prošel nebo kdo ví kudy jít!“
Osvobození a proměna	<i>Musíme otevřít oči, zbavit se iluzí a všechno od základu nově promyslet a navrhnout. Ten dosavadní hierarchicko-sekvenční systém už musí jednou provždy skončit. Musíme firmu úplně předit.</i>	„Je na čase, abychom se probudili do reality. Nabrali jsme spoustu balastu a nyní se musíme vrátit k tomu nejpodstatnějšímu. Bude třeba se rozloučit s tradičním myšlením a začít úplně znova, s čistým stolem a čistou hlavou. Možná, že budeme potřebovat úplně nové lidi. Sežeňte někoho, kdo nám pomůže vytvořit novou vizi budoucnosti a proměnit firmu v moderní organizaci budoucnosti!“

Pramen: [Marshak 1993: 50]

Naše převratná porevoluční doba dává průchod poslednímu typu změn častěji, než by bylo běžně obvyklé. Je pochopitelné, že v dobách „více normálních“ jsou nejfrekventovanější změny typu „údržba a oprava“, po nich změny rozvojové s tím, že změny transformační jsou spíše výjimečné a dostávají se jenom čas od času, s určitou cyklicitou. Na druhou stranu je třeba říci, že ne všichni pochopili, jaké neopakovatelné možnosti doba po revoluci nabídla a nabízí a jsou – někdy úmyslně, někdy z neznalosti, jindy třeba jen z nedostatku odvahy – stále v zajetí metafor a pojetí změn nižšího řádu.

Použití metafor změny

Pojednání o metaforách změny a jejich vlivu na naše rozhodnutí a činy nemá smysl jenom jako akademická úvaha. Málo známá problematika nevyřčených, neprovořených a proto nikdy nezpochybněných předpokladů a východisek, které není z toho důvodu třeba nikdy testovat má svou nepochybnou praktickou stránku, pro niž mohou být užitečným nástrojem pro uskutečnění změn. Několik příkladů sepětí metafor s vnitřní reprezentací a hodnocením situace na straně jedné a sklonem k určitému druhu činnosti uvádí tabulka 1.

Metafory pomáhají definovat situaci a náš vztah k ní. Znalost toho, jakých metafor lidé užívají – ať už jsou si toho vědomi či nikoliv – nám pomáhá poznat, jak situaci vidí a chápou. Nasloucháme-li pozorně tomu, co lidé říkají a k jakému výrazivu se utíkají, poskytneme nám to vcelku spolehlivou predikci i jejich budoucího chování. Takže prohlásili někdo například: „Máme zdravé základy, na nichž se dá stavět. Teď potřebujeme hlavně...“ můžeme se značnou dávkou spolehlivosti usuzovat, že představa mluvčího vychází z referenčního rámce rozvojové změny. Chápeme-li toto hodnotové pozadí, můžeme se buď „vyładit“ na vlnu řečníka a hovořit v intencích jeho metafor, nebo se můžeme pokusit jej přimět, aby svůj slovník změnil a tím přestoupil i do jiného vztahového rámce, viděl a chápal situaci jinak a implicitně se přiklonil i k jiným cílům a prostředkům.

Díky vazbě mezi verbálním metaforickým vyjádřením, nevyjádřeným východiskům a orientacím a tím jak člověk vnímá a následně i jedná, je možné:

1. Diagnostikovat zamlčené předpoklady a přesvědčení, z nichž vychází, věnováním pozornosti tomu, jak se řečník vyjadřuje a jaké metafory a obraty používá.
2. Vhodným použitím metafor a obrazných vyjádření vybrat, připravit a sjednotit lidi s vhodnými předpoklady a postoji pro ten typ praktické akce, který zamýšlíme.
3. Zmást lidi úmyslně nebo neúmyslně použitím nepřipadných a nesourodých metafor přirovnání.

Podívejme si nyní na tato tvrzení podrobněji.

Každou situaci můžeme vidět, interpretovat, zhodnotit a popsat mnoha různými způsoby a z řady hledisek. Každý se díváme na svět skrze naše mnohdy neuvědomované předpoklady, z nichž vyvěrají naše záměry i způsoby vyjadřování. Někdo je nakloněn interpretovat tutéž situaci, jako by se jednalo o porouchaný mechanismus, jiný ji vidí jako projekt výstavby, další jako přesun z A do B a ostatní jako vyvázání se z pout.

Zkusme si to sami na sobě. Protože kolem nás není v dnešní době rozhodně nedostatek organizací, které prošly v posledních málo letech značně zásadní změnou, nebude to jistě nic těžkého. Zamyslete se nad některou z těchto změn, kterou jste spolu se svou organizací v nedávné době jistě prošli. Byla to spíše oprava, protože „něco nefungovalo“? Jednalo se o to, aby se to, co bylo, zlepšilo, zrychlilo, zvětšilo a tak podobně? Byl to přechod z úrovně I na úroveň II, přechod na jinou „trajektorii“, změna

od něčeho k něčemu? Anebo šlo o zásadní proměnu, při níž přišel na svět nový „živočišný druh“, popřípadě jste se vrátili k „pravě“ (pra)podstatě?

Způsob, jakým situaci vnímáme a interpretujeme – metafory, které užijeme k postižení toho, co se děje – se promítá do činnosti. Není pravděpodobné, že bychom si například řekli: „Trochu nám to ve výrobě skřípe, takže si vytvoříme zcela novou vizi, rozejdeme se s minulostí a vdechneme našemu podniku nového ducha!“. Podivně by znělo i „Už musíme jednou provždy skoncovat s tím, jak zaostáváme za konkurencí ve kvalitě, takže držíme se toho, co máme, a snažíme to rozvíjet a posílit!“.

Metafory a přirovnání používaná lidmi při veřejných vyhlášeních jsou často vcelku spolehlivým indikátorem jejich soukromých, osobních dispozic a premis. Řekne-li tedy někdo: „Je na čase, abychom přešli od funkcionálního uspořádání na divizní organizační strukturu,“ můžeme vcelku spolehlivě předpokládat, že se opírá o přechodové chápání změny a bude se ohlížet po někom, „kdo zná cestu“ a kdo „už tam byl“. Pokud tutéž metaforu přijme za svou a používá více lidí, budou patrně i jednat ve vzájemném souladu. Můžeme pak předpokládat menší pravděpodobnost konfliktu, a dojde-li k němu, bude asi i méně závažný. Bude-li ale jeden chtít věci „lépe sladit“, druhý „pohnout se z místa“ nebo „ukončit hnutí“ a třetí „nevzdávat se čeho jsme dosáhli“, pak je pravděpodobnost společného směřování mnohem nižší. Lidé se pak mohou donekonečna hádat o příčinách i možných nápravách daného stavu a neuvědomovat si, že jejich nevyjádřené, zamlčené předpoklady a východiska jim znemožňují jeden druhého alespoň v klidu vyslechnout, natož pochopit.

V průmyslovém podniku, který je v potížích, mohou zástupci výroby vidět příčinu „v písku v soukolí“, zatímco finančníci by se „rádi dostali z minusu“, lidé z konstrukce a rozvoje mohou argumentovat ve prospěch „zcela nové generace výrobků X“ a další skupiny ještě jinak. Možná proto, že různé oblasti a oddělení v jedné organizaci přitahují různé typy lidí, s různými hodnotovými orientacemi a horizonty, nemusí mezi nimi dlouho probíhat vůbec žádná předmětná diskuse, která by vedla k nějakému cíli a posunula celou situaci směrem od nežádoucího stavu. Tento stav je ještě komplikovanější u smíšených podniků, *joint ventures*, kde se přidávají bariéry kulturní a jazykové.

Nesoulad mezi zamýšleným typem změny a způsobem, jakým se o ní hovoří, může vést u podřízených ke stresům a traumatům. Mluví-li vedoucí skupina například mezi sebou o „rozchodu s minulostí“, o nutnosti „konečně se probudit“ a podobně, pak lze usuzovat, že má na mysli nejspíš transformační změnu. Taková změna je náročná, trvá dlouho, než se uskuteční, a vyžaduje od lidí velmi podstatné a fundamentální úsilí v přeměně toho, co a jak dělají. Pokud ale navenek, mimo zdi svých pracoven a jednacích sálů, manažeři hovoří o „další fázi vývoje“, „navázání na nejlepší tradice“ a tak dále, vysílají zcela jiné signály, než které zamýšlejí. Lidé, kteří se k nim přimknou a budou je následovat ve víře, že jde o rozvojovou změnu, budou zmateni a zklamáni, nepřipraveni emocionálně ani psychicky. Jejich účast v procesu změn bude patrně neúčinná a činy polovičaté a nezacílené. Iničiátoři změn budou mít sklon dívat se na ně jako na neschopné, lenochy, zpátečníky, zápecníky a zbedněnce. Proto úspěšní vůdci změn používají sdílených a často opakovaných hesel a sloganů, mají kolem sebe vykladače jejich záměrů a nelitují času na školení, výklady a indoktrinaci. Časem se ovšem i ta nejlepší hesla oposlouchají a omelou a dále již nepůsobí.

Závěr

Způsob, jakým se zmocňujeme světa a jakým jej chápeme, je často opřen o soubor vnitřních předpokladů a východisek, které se navenek projevují verbální metaforikou. V případě organizačních změn jsou metafor jednak:

- indikátorem toho, jak mluvčí vnitřně pojímá a chápe situaci, o níž vypovídá, a jednak
- prostředkem k tomu, jak ovlivňuje své posluchače.

Změna může být změnou, ale symbolická označení, která jsou použita pro její charakterizaci, spojená s pojmy „údržby“, „rozvoje“, „přechodu“ či „transformace“, nabývají zcela jiného významu. Málo řečníků se obtěžuje vyložit předem, z jakého referenčního rámce vychází.

Tím, jak se o skutečnosti vyjadřujeme, nevypovídáme jenom sami o sobě, ale tutéž realitu vytváříme pro sebe i pro druhé [srv. Berger, Luckman 1966]. Je zásluhou polistopadových vlád, že jejich představitelé důsledně a soustavně odmítali pojem ekonomická reforma a od začátku národu vštěpovali termín transformace. Možná i proto jsme dnes o něco dále než jiné reformní země.

MICHAL ČÁKRT studoval v letech 1968-69 na New York University. V roce 1975 absolvoval sociologii na FF UK, doktorát získal v roce 1977 tamtéž. Od počátku 80. let se věnuje otázkám řízení a jejich společenskovešedním aspektům, zprvu ve Výzkumném ústavu strojírenské technologie a ekonomiky, později prověřoval teorii praxi ve firmě CAPA. V současné době působí v Československém manažerském centru v Čelákovících. Začátkem 90. let byl na několika dlouhodobých stážích v USA, na University of California a Harvard Business School.

Literatura

- Berger, Peter L. a Thomas Luckman 1966. *Social Construction of Reality*. Garden City: Doubleday.
- Drucker, Peter 1968. *Podnikové řízení a hospodářské výsledky*. Praha: Svoboda.
- Marshak, Robert J. 1993. „Managing the Metaphors of Change.“ *Organizational Dynamics*, Summer: 44-56.
- Morgan, Gareth 1986. *Images of Organization*. San Francisco: Sage.
- Schein, Edgar H. 1993. *Organizational Culture and Leadership* (2nd. ed.). San Francisco: Jossey-Bass.
- Siegelman, Ellen Y. 1990. *Metaphor and Meaning in Psychotherapy*. New York: The Guilford Press.
- Tsoukas, H. 1991. „The Missing Link: A Transformational View of Metaphors of Organizational Science.“ *Academy of Management Review* 16: 566-585.

Summary

Metaphors transfer meaning from one domain to another. We use them to clarify or explain things by rendering them more familiar. This article advances the proposition that underlying usually unarticulated understandings of many situations – in our case of changes in organisations – are often shaped and revealed metaphorically. Every individual, and, for that matter, every cultural system, views and interprets empirical events through a set of beliefs and assumptions. More often than not, these beliefs and assumptions are subconscious and rarely probed or questioned. Yet they exert a profound influence on a person's perception of a situation, and what actions, that person will or will not be taken. This article demonstrates how, in the context of organisational change, the use of metaphors is based on a set of assumptions that are critical to how people

assess the need for change – and, indeed, their conception of change itself. Thus, paying attention to managing the metaphors of change becomes a critical competency for any change agent.

We first discuss the mechanical metaphor of organisation, which implies that the people running it are operators or engineers. When it „breaks down“ and needs „fixing,“ a repair person, maintenance worker or mechanic is called.

The concept of developmental change builds on the past and strives to improve the already existing structure. The metaphors and imagery are analogous to construction or developmental growth. Developmental change agents are often referred to as trainers, coaches, and/or developers.

Transitional change involves a move from one state or condition to another. It uses metaphors of relocation or movement from one place to another. It is carried out by people who could be described as planners, guides or explorers who are familiar with the journey. Once the organisation „arrives“, they are no longer needed.

Transformational change implies the transfiguration from one state of being to a fundamentally different one. The imagery centres on „becoming“ something different; thus the change is more radical and extreme than in the previous cases. Here a fundamental alteration in who or what the organisation is occurs. The change agent is often even likened to a liberator, visionary or creator.

In short, how one conceives of something is often based on the implicit or explicit metaphorical system(s) used to comprehend and engage reality. Paying attention to how an organisational change is described metaphorically is both an indicator of the speaker's internal understanding and assessment of the situation and its needs, and a way of cueing and influencing listeners' understanding and responses.

Zorné pole makrosociologie

JAROSLAV KREJČÍ*

University of Lancaster, Velká Británie

What is Macrosociology About?

Abstract: There are three dimensions which define the scope of macrosociology: a) a comprehensive coverage of social issues (the spectrum stretching from the economic to the religious aspects of social life), b) the understanding of these issues in a historical perspective, and c) comparison with the development in various parts of the world. Civilisations understood as socio-cultural entities are considered appropriate wholes for the synchronic and diachronic analyses of macrosociological phenomena. Max Weber's and Arnold Toynbee's contributions in this field are reviewed and a conceptual framework is envisaged.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 3: 317-328)

Široký a celistvý společenskovední pohled, široký vzhledem k zeměpisnému prostoru i dějinnému času, je v současné době vzácný. Šíří i celistvosti je na zábranu stále pokračující specializace, která celé společenskovední pole rozdělila na několik samostatných oborů, z nichž každý už svou metodou a terminologií představuje rozsáhlé pole k zvládnutí. Mezi sociologií a politologií je sice hranice plynulá (politologie jako mladší sestra se jen pomalu metodicky vyhraňuje), ale ekonomická věda se oddělila natolik, že matematika v ní aplikovaná představuje těžko proniknutelnou hradbu badatelům v ostatních společenských vědách. Zvýšila si tím sice obraz své vědeckosti, ale – jak si jednou postěžoval laureát Nobelovy ceny v tomto oboru, Vasilij Leontiev – přemíra matematické orientace obrátila pozornost badatelů k zdokonalování matematického aparátu na újmu řešení vlastních ekonomických problémů.

Myslím, že i v sociologii se projevuje tendence k větší vyhraněnosti. Ve sborníku o společenských vědách, vydaném UNESCO, německý sociolog Wolfgang Zapf charakterizoval její stav takto: „Moderní sociologie se etablovala jako specializovaná disciplína, která odmítá široký záběr rané sociologie s její vývojovou tematikou, přetrhává svazky s ekonomikou, sociální antropologií a politologií, což vše tvořilo tak inspirativní jednotu starších teorií.“ [UNESCO 1968]

To by nemuselo být na závadu, kdyby tato jedna ze dvou částí evoluční teorie Herberta Spencera, tj. specializace funkcí, byla v souladu s druhou částí této teorie, tj. s integrací, čímž Spencer rozuměl vzájemnou závislost strukturně diferencovaných částí a koordinaci jejich funkcí.¹

Někdy se zdá, že by takovou integraci mohl provést někdo jiný, zcela mimo uvedené obory, např. filozof. Ale tady, jak nás znovu přesvědčil James Bohman ve své *Nové filozofii společenských věd* [Bohman 1991], se nám nabízí nové pole specializace

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Jaroslav Krejčí, 278 Bowekham Rd., Lancaster, LA1 4LP, England.

¹) Významu Spencerovy evoluční teorie pro moderní sociologii věnuje zvláštní pozornost S. Andreski [1971].

s další partikulární terminologií a kladením problémů. Nicméně Bohmanova kniha nás vede cestou ‚postempirismu‘ přes rozbor ‚indeterminace‘ teorií (tj. jejich neschopnosti umožnit jednoznačné předpovědi), přes reference k vídeňskému kruhu pozitivistů a zejména k frankfurtské kritické škole, ke konstatování, že „společenskovědní interpretace plní důležitou roli pro kritickou reflexi a praktickou změnu“. Bohman pokračuje: „Protože filozofie vždycky byla aspoň zčásti takovou formou reflexe, může nyní empirické poznání společenských věd navázat na dávný sokratovský úkol zkoumat vlastní život a kulturu... Podle prakticky orientovaného postempiricismu jsou společenské vědy pragmatickými a historickými instrumenty k pochopení současnosti a vytváření budoucnosti.“ Čili, jak to už tak často s ‚novými‘ myšlenkami bývá, vracíme se trnitou cestou ke staré moudrosti, v tomto případě lapidárně vyjádřené klasickým francouzským rčením: *Savoir pour prévoir et prévoir pour pouvoir*.

Stoupenci mnohem staršího filozofa, který bádání v tomto smyslu rozvinul s podstatně větším důrazem na praktické uplatnění, však museli poznat meze interpretačního vzletu nad empirickou základnu. Přes všechny své úspěchy v politické motivaci a taky v akademických kruzích se marxismus nestal oním nástrojem změny, jak si to jeho stoupenci představovali. I jeho predikční funkce zklamala.

Konkrétněji by k integraci společenských věd mohl přistoupit sociální antropolog, pokud by chtěl překročit své tradiční pole jednotlivin. Alfred Kroeber naznačil cestu v tomto směru, neshledal však vhodný kategorizační rámec pro globální interpretaci poznatků, k němuž svou vlastní prací tak bohatě přispěl [Kroeber 1944, 1973].

Podobnou příležitost má i společenskovědně orientovaný historik nebo naopak sociolog s rozsáhlou znalostí dějinného materiálu. Mimořádný výkon Maxe Webera ukazuje, jak daleko může jít současné sledování kulturních, politických a ekonomických aspektů společenského života v dějinné perspektivě a k jak významným poznatkům lze touto kombinací dojít.² Weberismu, můžeme-li to tak nazvat, nejde ani o moc, ani o předvídaní; je to ‚verstehende Wissenschaft‘, a to už samo o sobě je těžký úkol, tak těžký, že Weber sám se nedostal k teoretickým závěrům své nesmírně bohaté žně poznatků, z nichž mnoho odvozených teorémů bylo potvrzeno dalším bádáním.

Mám zde na mysli zejména Weberovo zjištění, jak organizační formy společnosti, zejména uspořádání politických a ekonomických vztahů, závisí na myšlenkové a hodnotové orientaci ve společnosti převládající. Přesvědčivé je zejména to, že Weber dovedl tuto závislost dokumentovat nejen na evropském, ale také na čínském, indickém a blízkovýchodním empirickém materiálu. Neznamená to ovšem, že by zde nebyla zpětná vazba mezi již existujícími formami společenského uspořádání a způsobu myšlení; v obdobích transformace společenských soustav je to však vždy myšlenková reorientace, která zahajuje změnu. Ať už měla jakékoli příčiny v ‚materiální‘ rovině společenských vztahů, v demografických, ekologických či technicko-ekonomických posunech, změny v těchto parametrech vyžadují tvůrčí odpověď, nový typ hodnocení a nový typ institucí, které dohromady dají společnosti jiný ráz.

Nejvíce pozornosti vzbudil postřeh, který byl uveřejněn ve Weberově studii o vlivu protestantské etiky na rozmach kapitalismu. Weber ukazuje, jak se některé typy protestantismu (zejména kalvinismus a jiné menší denominace) staly zdrojem racionální motivace k ziskové činnosti. Kritikové této teze právem namítali, že i před kalvínskou

²) Systematický a výstižný výklad díla Maxe Webera podává zejména Reinhard Bendix [1969].

reformací byla v katolické Evropě rozvětvená obchodní činnost, zejména v Itálii, v Nizozemí a v hanzovních městech, že už z té doby lze sledovat hospodářskou praxi, v níž je možno vidět prvky kapitalismu. Ale frekvence lidí racionálně ekonomického zaměření (*homo economicus*) se zvýšeným sklonem (jak by řekl J. M. Keynes) k úsporám a k investicím a zejména k pilné práci namísto sklonu k okázalostem a tomu odpovídající spotřebě vyžadované důstojností společenského statusu, se v důsledku kalvínské reformace podstatně zvýšila. Puritanismus, který byl společný kalvínství i jiným odnožím protestantismu, neviděl podstatu náboženství v obřadech a emocích kultu ani ve spásné roli kněžstva, ale v kázni a střídmosti, v úspornosti a činorodé podnikavosti, jejichž výsledek měl věřícímu ukázat, že jeho duše je předurčena ke spasení. Současný citelný pokles četnosti tohoto typu lidí v oblastech, kde se v minulosti obzvláště uplatnil, je opět důsledkem změny v internalizované hierarchii hodnot, v posunu od smyslu pro nábožensky sankcionovanou povinnost k pocitu práva na životní radosti bez morálních zábran vyplývajících z víry v posmrtnou spásu.

Podobný vývojový rytmus lze pozorovat i v Indii. Tam raný buddhismus svým důrazem na vlastní úsilí člověka o svého druhu osobní spásu (osvobození z koloběhu životů) oslabil společenská pouta vytvářená kastovní soustavou a s ní spojená tabu, jako byl zejména zákaz opuštění posvátné země véd (árjavrta), umožnil nevidaný hospodářský rozmach a zámořskou expanzi Indů a jejich kultury na východ od Bengálského zálivu, do Indočíny a na Malajské ostrovy. A byla to opět změna hierarchie hodnot, podmíněná renesancí brahmánského myšlení, která – částečně také jako odpověď na nápor islámu – znovu spoutala indickou společnost ještě rozvětvenější soustavou kast a podkast. Zde na rozdíl od Evropy šlo z části o vývoj cyklický, což je třeba zdůraznit, protože výskyt cykličnosti v dějinách je často podceňován.

Nejsou to samozřejmě jen náboženské názory, jejichž změna podstatně ovlivňuje politické a ekonomické parametry společenského života. Změna sekulárních ideologií má podobně pronikavý dopad. Tzv. reálné socialistické uspořádání společenských poměrů nevzniklo z nějaké dialektiky výrobních sil a výrobních poměrů, ba ani ne z třídního boje, ale z vojenského vítězství politických směrů ovládaných ideologií marxismu-leninismu. Také rozvinutí sociálně ekonomických vztahů, které jsme si zvykli nazývat kapitalismem, byl důsledkem politického prosazení těch, kteří přáli neomezenému soukromému vlastnictví a volnému trhu. Už od 16. století se v Anglii střetávaly, jak to vyjádřil Tawney, dva názory na to, co je mírou bohatství; zda počet „služby schopných“ nájemců půdy, nebo nejvyšší dosažitelný výnos ze zemědělského majetku, při čemž byl počet nájemců zcela nepodstatný [Tawney 1912: 2]. Anglická revoluce 17. století sice vedla k porážce jejich puritánských iniciátorů, ti však, jimž šlo o maximalizaci výnosu z půdy, nabyli převahy. A byly to myšlenky Adama Smitha, které, teprve když získaly dostatečnou politickou oporu, mohly prosadit na Britských ostrovech další předpoklad „reálného“ kapitalismu, tj. víceméně volné tržní hospodářství.

Podobné změny způsobu myšlení bylo třeba k posunu, jak by to řekl Aristoteles, od „geometrické“ k „aritmetické“³ rovnosti občanství, tj. v daném případě od censitárního způsobu k všeobecnému a rovnému volebnímu právu, které teprve po 2. světové válce bylo rozšířeno i na ženy.

³) Tuto stále aktuální Aristotelovu dichotomii objasňuje např. Jacqueline de Romilly [Romilly 1975: 49-52].

Konflikt myšlenek, zpravidla ve formě ideologií (slova užívám v neutrálním sémantickém smyslu) byla stěžejním rysem všech revolucí. Názor americké socioložky Thedy Skocpol, která se snaží interpretovat revoluce výhradně ze strukturní analýzy a vliv jakéhokoli voluntarismu vehementně popírá, je přes velkou popularitu jejích spisů všeobecně pokládáno za absurdní [Skocpol 1979: 14]. Vždyť jak to vystihl M. S. Kimmel ve svém přehledu sociologických interpretací revolucí, toto odmítání voluntarismu neodpovídá tomu, co autorka sama ve svých rozbořech shledává [Kimmel 1979: 180].

Ideologie však nejsou motorem změny jen v revolucích. Ideologie zdaleka nejsou mrtvé, jak to kdysi naznačil Daniel Bell. Než ani on nešel tak daleko, aby popíral rozhodující účinek myšlenkové orientace. Ve svém *Příchodu postindustriální společnosti* konstatoval, že rozdíly mezi společenskými systémy nespočívají ani tak ve struktuře jako v étosu těchto systémů [Bell 1974: 42].

Pro makrosociologii vzniká otázka, zda je možno výskyt těchto étosů nějakým systematickým způsobem utřídit, a dále, podle jakých hledisek lze přitom postupovat. V naší tradici se vyskytují dvě základní alternativy: ekonomicko-politická (sociálně ekonomické formace) a sociálně kulturní (civilizace ve smyslu rozrůznění lidstva podle kultury, tradice a životního stylu).

Na první pohled je jasné, že u obou těchto kategorií lze pozorovat rytmus změn a že obě se navzájem překrývají. Jde o to, která je pro interpretaci v časovém i prostorovém měřítku výhodnější, která lépe usnadňuje ono porozumění, jehož hledání je podstatou Weberova odkazu.

Není bez zajímavosti podotknout, že i marxisté třetího světa pociťovali potřebu koncepci sociálně ekonomických formací modifikovat větším zřetelem na formace sociálně kulturní. Tak např. Egyptan Anouar Abdel-Malek [1981] navrhl, aby univerzalita marxistických formací byla kombinována (,dialekticky polarizována‘) s Toynbeeho konceptem civilizací; k tomu Malek připojil ještě anglického sinologa Josefa Needhama, jehož encyklopedické dílo o vědě a civilizaci v Číně je jedinečným shrnutím evropského poznání čínského myšlení [Needham 1962]. Malek sem zařazuje toto dílo proto, že Čína je pro něho hrdou třetího světa a Needham čínské myšlení vysvětluje se sympatickým pochopením.

Zařazení Toynbeeho do této souvislosti je na místě. Toynbee je další historik se společenskovědní orientací [Toynbee 1934-1964]. Na rozdíl od Maxe Webera, s nímž ho spojuje celosvětová širší studijního pole, Toynbee se nevyhýbá generalizacím. Bohužel, jeho teoretická koncepce trpí nedůsledností a nesoustavností. Jeho bohatý materiál je však natolik utřídněn a jasně prezentován, že představuje nedocenitelný pramen pro komparativní studie sociálně kulturních společenství. Ve srovnání s Weberem je Toynbeeho zeměpisný a historický záběr mnohem širší, jeho tematika je však zaměřena převážně na kulturní a politické aspekty. Tak Toynbeemu uniká to, co je na Weberovi to nejcennější, tj. spojitost všech aspektů společenského života od náboženství až po ekonomiku.

Nicméně i z Toynbeeho, podobně jako z Webera, lze vyvodit řadu teorémů, popřípadě celých teorií, které poskytují základní kameny k ještě širším teoretickým úvahám. Jako příklady lze uvést jeho rozlišení mezi vnitřním a vnějším proletariátem. Vnější proletariátem Toynbee označuje lid, který žije na pomezí nějaké civilizace, je jí současně přitahován i odpuzován a v krizové situaci pro onu civilizaci sehraje úlohu

významnou pro její transformaci. S tím souvisí teorém tlaku a tahu (push and pull), tj. situace, kdy mocenské vakuum v poměrně bohaté zemi přitahuje přistěhovalce z oblastí vystavených tlaku bídy a přelidnění. Zajímavý je postřeh o snadné sociální průchodnosti moří a stepí v protikladu k překážkám, jež představují vysoká horstva a velké řeky. Pozoruhodný je také Toynbeeho koncept transfigurace, čímž rozumí přeměnu hodnotové orientace ideologicky silně motivovaných skupin. Konkrétně, takovou přeměnu shledává u původně bojovných nebo asketických sekt na společenství zcela jiného typu. Klasickými příklady jsou přetvoření muslimské teroristické sekty Assassinů na mírumilovnou sektu jakož i ekonomický význam původně asketických starověrců v Rusku.

Celková struktura Toynbeeho díla poskytuje spíše inspiraci než návod k dalšímu postupu. Týká se to zejména dějinného průběhu civilizací. Jejich vznik, trvání i zánik závisí podle Toynbeeho na tom, jak probíhá kontinuální rytmus výzev a odpovědí (challenge and response). Protože jednotlivé civilizace v časovém sledu na sebe navazují (zpravidla jde o generační souvislost – *apparented and affiliated civilization*) vznik nové civilizace vyplývá ze zániku staré. Stručně lze tento obraz, který Toynbee rozvádí na mnoha, ne vždy zcela přesvědčivých příkladech, nastínit takto: Adekvátní odpověď na výzvu umožňuje další vývoj; neadekvátní odpověď znamená zlom v růstu. Výzva, která nebyla patřičně zodpovězena, má tendenci se vracet, což vede k šíření úpadkových jevů; Toynbee je shrnuje pod metaforickým názvem „schizma v duši“. Takto postižené civilizace se buď stanou obětí civilizace jiné, která je pohltí, nebo souběžné působení vnějšího a vnitřního proletariátu (vnitřní proletariát označuje ty, kteří žijí uvnitř dané společnosti, ale nemají s ní pocit sounáležitosti) vytvoří zárodek něčeho nového, co původní problematiku zpravidla transfiguruje do oblasti náboženské. Toynbee v této souvislosti mluví o vzniku univerzální církve, která se pak stává kuklou nové civilizace.

Toynbee se dal, bohužel, příliš unést tímto literárně působivým paradigmatickým odvozením z přeměny řecko-římské antiky na dvojdielnou civilizaci křesťanské Evropy (latinský západ a řecký východ). Kontrast univerzalizující tendence buddhismu s profily civilizací, na něž zapůsobil, byl dalším podnětem k tomu, že Toynbee v pozdějších dílech svého *magnum opus* dospěl k zcela neudržitelnému dualismu civilizací a univerzálních církví. Bohužel Toynbeeho epigoni nepřispěli k ujasnění konceptu civilizace; většinou zůstávali při názvech konvenční historiografie.⁴

Někteří američtí badatelé dávají přednost teoretičtějšímu postupu; zaujímají více nomotetický přístup k materiálu, v jehož analýze jinak převažuje idiografická metoda. Sdružení v Mezinárodní společnosti pro srovnávací studium civilizací publikují své práce hlavně v *Comparative Civilizations Review*. Ať už vycházejí z antropologie, sociologie, politologie či jiné disciplíny, snaží se vyhranit nový společenskovědní obor s názvem civilizacionistika; to ovšem v sobě skrývá nebezpečí další kompartmentalizace, v němž formalizace hrozí narušit zdravou rovnováhu mezi analýzou jevů a jejich systematizací.

Originální příspěvek globálního dosahu podává z tohoto směru bádání David Wilkinson. V protikladu k převládajícímu pojetí civilizace jakožto sociálně kulturního společenství Wilkinson definuje civilizaci jako politicko-sociální transakční soustavu (network) měst a jejich obyvatelstva. Takové civilizace jsou většinou kulturně heterogenní (polykulturní) a navzájem skloubeny (bonded) nejen kooperací (politickou a

⁴) Tak na příklad mezi jinými Philip Bagby [Bagby 1958].

ekonomickou), ale i nepřátelstvím a vzájemnými konflikty. Na základě takové definice Wilkinson pochopitelně načrtává úplně jinou „civilizační mapu světových dějin“, než jakou navrhl Toynbee. Pro Wilkinsona je civilizace kontaktním polem, ne historickou individualitou. Wilkinsonův přístup mimo jiné umožňuje zachycení postupného vstřebávání jednotlivých (možno říci periferních) civilizací do civilizace jedné, kterou nazývá centrální a která od 16. století začíná obepínat celý svět [Wilkinson 1992, 1993]. Pochopení průběhu a současného stavu tohoto obepínání se však neobejde bez přihlídnutí ke kulturním kontrastům.

Pro další vývoj tohoto úseku makrosociologie pokládám za schůdnější orientaci, kterou formuloval historik W. H. McNeill v *Encyclopedia Americana*. Přes zásadní (možno říci profesionální) skepsi historika k teoretickým úvahám nad dějinami, McNeill zde nicméně naznačuje možnost návaznosti na sociologické myšlení. Říká sice, že „jediné reálné vodítko pro stanovení prostorových a časových mezí jednotlivých civilizací může být jen vágní a intuitivní rozlišení životních stylů“, připouští však, že „sledování výtvarného umění a literatury může posloužit jako lakmusový papírek pro toto rozlišení“.⁵

Umění jakéhokoli druhu je vnějším projevem nějaké myšlenkové a hodnotové orientace. I když je zaměřeno výhradně emočně nebo kriticky, je to, na co reaguje nebo co kritizuje, reflexí základní orientace, popřípadě charakteristikou současné vývojové fáze příslušné civilizace. Sociálně kulturní profil je možno vystihnout výrazněji a také účinněji pro časové a prostorové vymezení civilizací, přehledem hlavních znaků myšlenkové a hodnotové orientace, kterou lze pokládat za ideační základnu civilizace.⁶

Základním znakem je světový názor a hierarchie hodnot. To znamená vystižení nejvyšší hodnoty a taky toho, co pokládáme za nejzazší realitu, tj. zda to, co vnímáme smysly nebo něco nad tím, co vytváří transcendentní dimenzi lidského myšlení. Z toho vyplývají cíle a způsoby jednání pokládané za legitimní.

Artikulace příslušného způsobu myšlení a hodnocení souvisí s rozdíly jazykovými. Jako příklad lze uvést kontrast ve způsobu argumentace obsažené v čínských, indických a řeckých spisech, ať už se týkají ideační základny či jiných aspektů těchto civilizací. Různé ideační základny také poskytují uplatnění různému typu elit či protagonních vrstev ve společnosti. Střídání těchto vrstev bývá významným charakteristickým znakem společenských transformací, popřípadě civilizačních přeměn. Jako příklad lze uvést posun od převážně církevních představitelů k laické kulturní elitě známý z vývoje evropské civilizace. Analogii této přeměny shledáváme také v rytmu různého uplatnění brahmínů a kšátriů ve vývoji indické civilizace, jakož i rozdíl mezi významem „mužů pera a meče“ v islámské tradici [Krejčí 1993a: kap. 5 a 6].

Podstata ideační základny je zpravidla vystižena v písemných dokumentech, které můžeme obecně nazvat standardní normativní literaturou. Je to buď nějaké svaté písmo, jako Bible, Korán, Pálijský kánon buddhismu, nebo spisy klasiků doktríny, jako je pět knih připisovaných Konfuciovi, popřípadě bohatá rozmanitost posvátných knih hinduismu, nebo tzv. klasické marxismu-leninismu. Pro společenské uspořádání má

⁵) McNeill, heslo „Civilization“ v *Encyclopedia Americana*, sv. 7, s. 2-6.

⁶) Tento nástin jsem poprvé podal v článku „Civilization and Religion“ v časopise *Religion* [Krejčí 1982] a přidržuji se jej ve svém díle, které v češtině vyšlo pod názvem *Civilizace Asie a Blízkého východu* [Krejčí 1993a].

zvláštní důležitost transpozice náboženských a filozofických principů ve výše zmíněné literatuře do pozitivního práva, jako je např. islámská šaría a kanonické právo katolické církve.

Naše doba poznala nový typ standardní normativní literatury: filozofii lidských práv artikulovanou nejprve v revolučních deklaracích z konce 18. století, pak v ústavách jednotlivých evropských a amerických států a posléze ve Všeobecné deklaraci lidských práv přijaté při založení Organizace spojených národů roku 1948. Jakkoli je tato deklarace myšlena jako závazná pro celý svět, její platnost je víceméně respektována jen ve státech, které tvoří jádro současné evropsko-americké civilizace. Důrazné znovuplatňování islámského práva, jakož i oživení hinduistických principů na politickém kolbišti Indie a životnost konfuciánského étosu na Dálném východě jsou jasným důkazem toho, jak nedávný sen o dosažení civilizační jednoty lidstva byl klamný.

Vzhledem k výše uvedenému je jasné, že ve 20. století jsou obě verze evropské civilizace, západní i východní, zcela jiné než před pěti sty roky, kdy náš národ zasáhl do dějin Evropy způsobem, který vzbudil krajní nevoli jejích oficiálních představitelů. Přesto, že stěžejní instituce oné doby, římskokatolická církev, existuje a podle sčítání lidu z roku 1991 se k ní hlásí na 40 % obyvatelů České republiky, ideální základna, na níž je uspořádáno naše společenské zřízení, neobsahuje transcendentní víru mezi svými konstitutivními prvky. Církve jsou však nejen tolerovány, ale i respektovány a laický stát neváhá ucházet se o jejich pomoc, když principy občanské morálky nestačí motivovat žádoucí chování občanů.

Civilizační transformaci západní Evropy, k níž došlo v průběhu uvedených čtyř století lze heslovitě charakterizovat pěti výraznými posuny ve společenském profilu: od jedné církve k pluralitě církví; od náboženských loajalit k loajalitám etnickým; od fideismu k empirismu; od nerovnosti a poslušnosti k rovnosti a osobnímu sebeurčení; a od svalů ke strojům.⁷ Posun byl postupný, bez náhlých zvrátů, a často současníkům ne příliš znatelný; nelze proto mluvit o revoluci, i když v jednotlivých zemích, jako zejména ve Francii a v Severní Americe byly zábrany proti těmto posunům odstraňovány cestou revoluční. (V Americe mám na mysli nejen odtržení třinácti osad od britské koruny, ale i občanskou válku v letech 1861-1865.)

Země východního, pravoslavného křesťanství, nesdílely výše uvedený posun. Větší část Balkánského poloostrova byla až do třetí čtvrtiny 19. století součástí Osmanské říše a příslušnost jeho lidu k pravoslaví byla překryta dominantou islámu. V Rusku, které nesdílelo dynamický přerod západní Evropy, v němž renesance znamenala předvoj a osvícenství průlom, byly pokusy o zapojení na evropský vývoj omezeny na několik carů a na část poměrně nepočetných vzdělaných vrstev.

Všechny oblasti pravoslavné církve se od 18. století octly, podobně jako celý mimoevropský svět, pod vlivem a tlakem západoevropské civilizace, která svou technickou a organizační převahou představovala, přes svou etnicko-politickou nejednotnost, nepřemožitelného protivníka. Šlo o to, jak se s touto výzvou vyrovnat. Zprvu se zdálo, že postačí osvojit si technickou zdatnost a dovednost v oborech nezbytných pro vojenskou obranu. Postupně se však ukazovalo, že tento aspekt nelze z celého komplexu hodnot západoevropské civilizace, která se mezitím stala civilizací

⁷) Tyto posuny rozebírám ve své studii *The Human Predicament, Its Changing Image* [Krejčí 1993b: 103-130].

evropsko-americkou, vydělit a že je třeba ji buď postupně přijmout jako celek, nebo ji čelit vlastní cestou, transformací své podstaty převážně z domácích zdrojů.

Japonsko, jehož civilizace byla kombinací vlastních (šintoistických) tradic a buddhisticko-konfuciánské kultury převzaté z Číny, bylo jedinou zemí, která provedla selekci evropsko-amerických prvků tak úspěšně, že se počátkem 20. století mohla zúčastnit „koncertu“ evropských velmocí jako rovný s rovným.

Ponecháme-li stranou oblasti, kde Evropané domácí civilizace vyvrátili (jako v Latinské Americe), nebo kde se zmocnili zemí v předcivilizačním stadiu vývoje, výzva západní Evropy ostatnímu světu dramaticky vyvrcholila ve čtyřech velkých revolucích 20. století: v Turecku, Rusku, Číně a Íránu.⁸

V Turecku zvítězila tendence převzít evropskou civilizaci se vším všudy. Cevdet Abdullah, jeden z ideologů turecké revoluce to vyjádřil lapidárně: „není jiné civilizace a růži je třeba vzít i s trním“.

V ruské revoluci zvítězili ti, kteří se chtěli technikou vyrovnat Západu, ale současně zachovat vlastní identitu. „Elektrifikaci a sověty“, tak to pro začátek heslovitě vyjádřil Lenin. Představa, že by bolševická revoluce mohla navázat na odkaz Pařížské komuny z roku 1871, byla nereálná. Nicméně přijetí marxismu jakožto ideační základny pro civilizační transformaci pravoslavné civilizace mělo smysl. Západní ideologie, zaměřená na kritiku Západu a současně požadující urychlení pokroku, poskytovala možnost žádoucího skloubení technického rozvoje s ruskou duší. Když však ke slibovanému předstihu, natož pak k dohnání Západu nedošlo, Rusko se vrátilo k dilematu před rokem 1917.

Pro Čínu vyvstaly modely dva: evropsko-americký, sledovaný kuomintangem, a možno říci evropsko-asijský, který mezitím začal budovat Sovětský svaz. Vyzkoušeny byly oba a shledány nevhodnými. Marxismus, přizpůsobený čínským pragmatismem sice našel *modus vivendi* s konfuciánskou tradicí, jejíž étos přežívá přes žárlivý pokus Mao Ce-tunga jej vymýtit, ale společenské uspořádání Číny směřuje k vlastnímu modelu. Jde v podstatě o ideologicky více zabarvenou analogii dualismu, jaký se po delší dobu osvědčoval v zemích s konfuciánskou tradicí, v Koreji, na Tchaj-wanu a v Singapuru, tj. dualismus politické diktatury a hospodářské soustavy, kterou lze nazvat usměrňovaným kapitalismem.

Zcela jinak vyústil revoluční proces v Íránu. Myšlenka napodobit Turecko byla sledována s menší přizpůsobivostí evropskému vývoji a íránská společnost vyžadovala větší citlivost k islámské tradici. Je třeba si uvědomit, že specifická forma íránského islámu, tzv. šíja dvanáctníků (tj. těch šiitů, kteří uznávají dvanáct historických imámů, následníků Muhammadova zetě Aliho) byla etablována v důsledku revoluce z počátku 16. století, revoluce, jež položila základy íránské osobitosti v islámském světě. Po opětovných pokusech dvou šáhů prosadit civilizační transformaci v evropském duchu, avšak s tvrdě autoritativním režimem, zvítězila islámská revoluce, která západní model zcela zavrhl. Budovatelé nového společenského uspořádání v duchu islámského práva pokládají tuto cestu za vzor pro všechny muslimské národy.

⁸) Srovnávací analýzu těchto čtyř revolucí včetně revolucí anglické, české (husitské), francouzské a mexické podávám v novém vydání své knihy *Great Revolutions Compared, The Outline of a Theory* [Krejčí 1994]. V češtině parafrázi prvního, kratšího vydání vydalo Naše vojsko, Praha 1992.

Místo západní Evropy na civilizační mapě světa už není takové, jaké bylo, když jsme se jako Československo stali jedním z jejích samostatných států. Její váha politická, ekonomická a zejména demografická, značně poklesla. Současně však, poučena hrůzami civilizační deviace v Německu a z toho vzniklé druhé světové války, většina západoevropských států dovedla nalézt *modus vivendi* se svými národnostními problémy, které se pro soužití národů ve světě staly palčivější než problémy sociální. Některé tyto státy dokonce zašly tak daleko, že přistěhovalcům z jiných částí světa (většinou šlo o bývalé kolonie) poskytly nejen plná občanská práva, ale začaly respektovat jejich kulturní odlišnost, která je větší než domorodých národních menšin, jako složku takto vznikající multikulturní společnosti.

Na rozdíl od dřívějších etnických problémů, které dobře známe z vlastního dějinného dramatu, nejde už tolik o různorodost jazykovou (přistěhovalci většinou přijímají jazyk hostující země), ale odlišnost životního stylu a hodnot, tedy o různorodost civilizační. V praxi je kontrast s novým prostředím nejnápadnější u vyznavačů islámu; zřejmý je též u hinduistů a sikhů. U nich všech se uplatňuje tendence k zachování patriarchální rodiny a tomu odpovídající morálky. Přistěhovalci z černé Afriky, z Karibské oblasti a Dálného východu se snadněji přizpůsobují permissivnímu životnímu stylu, který podemílá mravní a intelektuální sílu evropsko-americké civilizace. Snížený práh tolerance zločinnosti, kultu násilí, perversity a drogového sebedničení spolu s rostoucí komercializací všech složek života, diskredituje stoupence lidských práv natolik, že vyznavači nejrůznějších náboženství hledají protilék ve zdrojích své tradice a namnoze jej nalézají v obskurantním fundamentalismu.

Tak zatímco se v struktuře evropsko-americké civilizace šíří příznaky úpadku, v ostatních civilizačních oblastech dochází k převratným změnám.

Zhroucení komunistických režimů znamenalo konec pokusu o „sociální inženýrství“, na němž měla být zbudována civilizace, která by se časem stala civilizací univerzální. Lid postižený tímto experimentem se vrací k tradicím předcházející epochy. Pokud jde o národy s pravoslavnou kulturní tradicí, jakož i o některé periferní národy latinskokřesťanské tradice, převládá vyhrocený nacionalismus, k němuž snadno a s úspěchem pro svou další kariéru konvertuje komunistická nomenklatura.

Národy islámské civilizace se ocitají na rozcestí. Recepce západních vlivů ztrácí půdu. Turecký vzor je přitažlivý hlavně pro muslimy bývalého Sovětského svazu. Renesance islámu se projevuje, byť v různé intenzitě, ve všech oblastech obývaných muslimy. Poměrně nejvíc evropsky orientovaní muslimové bývalé Jugoslávie nenašli ve svém existenčním zápase potřebnou oporu u představitelů evropsko-americké civilizace.

Renesanční tendence se uplatňuje i v hinduismu, ale bojovnost jeho vyznavačů směřuje více proti muslimům a sikhům než proti evropsky orientovaným Indům. Země theravádského buddhismu, zejména Barma (přejmenovaná na Myanmar) a Kambodža (která opustila své přejmenování na Kampučia) prožívají krizi civilizační identity. Podobná je situace v převážné části černé Afriky a částečně i v Latinské Americe, jejíž demografický tlak na sever začíná už měnit civilizační profil Spojených států.

Nejvýznamnější změna však probíhá na Dálném východě. Japonsko zde ukázalo způsob životaschopného skloubení cizích prvků s domácí tradicí. Čína se pokouší o něco podobného, jenže její problematika je složitější; Čína není tak etnický a sociálně homogenní a v jejích cizích vzorech se střetávají dva protichůdné modely. Jižní Korea a Tchaj-wan sledují příklad japonský, Vietnam čínský. Ať tak či onak, na Dálném východě

vznikají ohniska ekonomické moci, jejichž přesah do politické sféry je při populační síle této oblasti jen otázkou času.

Přes všechnu uniformitu technologie a životních forem z ní vyplývajících, sociálně kulturní diferenciaci je nadále dominantním faktorem ‚sociální akce‘, a tím i stěžejním tématem v zorném poli makrosociologie.

JAROSLAV KREJČÍ se narodil roku 1916 v Polešovicích na Moravě, školská léta prožil za první republiky. Její národnostní a sociální problémy pochopitelně ovlivnily jeho názorovou i odbornou orientaci. Studium práv zakončil doktorátem až po válce (v roce 1945); otevřelo mu cestu k národnímu hospodářství a v tomto oboru se specializoval na agregátovou analýzu. Od roku 1945 do roku 1949 pracoval ve Státním úřadě plánovacím jako vedoucí odboru pro spotřebu a národní důchod a v roce 1947 vydal svou první monografii *Důchodové rozvrstvení*. Habilitoval se na Vysoké škole politické a sociální, ale poúnorový ministr školství (Nejedlý) habilitaci neschválil. Na škole pak působil jako externí učitel až do roku 1952, kdy jeho přístup k výpočtu národního důchodu byl shledán ‚objektivistickým‘, což odporuje marxistickému učení. Počátkem roku 1950 byl přesunut do Státní banky a v jejím dokumentačním oddělení přežil až do konce roku 1953. V roce 1952, kdy potlačování nezávislé intelektuální činnosti dostupovalo vrcholu, dr. Jaroslav Nebesář, bývalý guvernér Národní banky, shledal, že Národohospodářský ústav Hlávkovy nadace nebyl zákonem o vytvoření Československé akademie věd zrušen, a tak aktivoval jeho činnost a přizval J. Krejčího k účasti. Šlo o odborné diskuse a elaboráty, za něž byly vypláceny odměny. Netušili, že se tím dopouštějí velezrady (přípravou odborníků ‚pro návrat kapitalismu‘), za niž byli odsouzeni v roce 1954, J. Nebesář na 15 let, J. Krejčí na 10 let. Sociálně demokratický návrh pětiletky, který v zásadním kontrastu ke koncepci komunistické J. Krejčí vypracoval v roce 1947, byl přítěžující okolností. Na amnestii roku 1960 byl propuštěn z vězení a dalších sedm let byl zaměstnán ve výrobním družstvu. V té době přesunul svůj zájem z agregátů ekonomických na agregáty sociologické, jejichž studium mu umožnila knihovna Orientálního ústavu v Praze a o nichž blíže pojednává v uvedeném článku.

Teprve od 1. ledna 1968 se mohl vrátit k odborné práci, a to v Kabinetu architektury a tvorby životního prostředí při ČSAV. V dubnu se stal členem komise pro otázky vrcholných bilancí, zřízené Otou Šikem při předsednictvu vlády. V roce 1968 mohl také opět publikovat.

Koncem srpna 1968 spolu s manželkou přes Vídeň, kde pobýli čtyři měsíce (tam publikoval srovnání československého a rakouského národního důchodu), odešli do Anglie, kde jim univerzita v Lancasteru poskytla společné stipendium. J. Krejčí zde působil na katedře evropských studií, kde rozvíjel kombinaci sociologie a ekonomiky s přihlédnutím ke kulturní tradici (s touto činností byl spojen jeden sabatikální pobyt v Oxfordu na St. Anthony's College), na katedře náboženských studií uplatnil znalost orientálních civilizací v kursech o roli náboženství ve vývoji společenských struktur (na tento obor navazoval sabatikální pobyt na kalifornské univerzitě v Santa Barbara). V roce 1976 byla J. Krejčímu udělena osobní profesura (personal Chair). V roce 1983 odešel do penze a jako profesor emeritus pokračuje ve spolupráci se svou ženou ve výzkumné a publikační činnosti.

Zatímco před odchodem do exilu převažovala v publikacích J. Krejčího ekonomická témata, v Anglii se od začátku uplatňuje více kombinovaný přístup sociologie, ekonomiky a politologie, který byl později nazván integrovanou vědou společenskou. V tomto směru byly hlavními spisy *Social Change and Stratification in Postwar Czechoslovakia* (1972) a *Social Structure in Divided Germany* (1976). Teoretické zdůvodnění podal v článku *Sociology or Social Science* v časopise *History of European Ideas* (1981). *Stat' Ethnic Problems in Europe* vyšla ve sborníku *Contemporary Europe* (1978). Svou koncepci etnicity pak podrobně rozpracoval ve spolupráci s V. Velimským v monografii *Ethnic and Political Nations in Europe* (1981). Ekonomické analýzy našly v té době hlavní uplatnění v monografii *National Income and Outlay in Czechoslovakia, Poland and Yugoslavia* (1982) a v makroekonomické analýze *Protektorátu Bohemian-Moravian*

War Economy, která vyšla v oxfordském sborníku *Economic History of Eastern Europe* (1986). Novější a nejdůležitější práce v oboru integrované společenské vědy také navazují na české začátky: na články v *Sociologickém časopise* z roku 1968 navazuje monografie *Great Revolutions Compared, the Search for a Theory* (1983 a brožovaný přetisk 1987). Česká parafráze vyšla v Praze s názvem *Dějiny a revoluce* (1992). Nové, podstatně rozšířené vydání s podtitulem *Outline of a Theory* vyšlo v Anglii 1994. Studijní materiály o orientálních civilizacích z let šedesátých došly uplatnění v díle *The Civilizations of Asia and the Middle East* (1990, český překlad vyšel v Karolinu v prosinci 1993) a *The Human Predicament, its Changing Image* (na jaře 1993). Kniha *Czechoslovakia at the Crossroads of European History* vyšla s přihlédnutím k „sametové revoluci“ v Anglii v roce 1990. V roce 1991 vydal Legislativní ústav vlády ČSFR výběr exilových článků J. Krejčího s názvem *Problémy demokracie a v roce 1993 vydalo sociologické nakladatelství SLON v angličtině krátký úvod do historické dimenze makrosociologie s názvem Society in a Global Perspective*.

Jaroslav Krejčí byl vyznamenán roku 1946 za odbojovou činnost, roku 1991 mu byla udělena stříbrná medaile Univerzity Karlovy a roku 1992 Hlávkova pamětní medaile.

Literatura

- Abdel-Malek, A. 1981. *Civilisations and Social Theory*. London: MacMillan.
- Andreski, S. 1971. *Herbert Spencer: Structure, Function and Evolution*. London: Michael Joseph.
- Bagby, P. 1958. *Culture and History: Prolegomena to the Comparative Studies of Civilizations*. London: Longman.
- Bell, D. 1974. *The Coming of Post-Industrial Society*. London: Heinemann.
- Bendix, R. 1969. *Max Weber, An Intellectual Portrait*. University Paperbacks.
- Bohman, J. 1991. *New Philosophy of Social Science*. Cambridge (UK): Polity.
- Kimmel, M. S. 1979. *Revolution. A Sociological Interpretation*. Cambridge (UK): Polity.
- Krejčí, J. 1982. „Civilization and Religion.“ *Religion* 12: 29-47
- Krejčí, J. 1993a. *Civilizace Asie a Blízkého východu*. Praha: Karolinum.
- Krejčí, J. 1993b. *The Human Predicament, Its Changing Image*. London: Macmillan a New York: St. Martin's Press.
- Krejčí, J. 1994. *Great Revolutions Compared, The Outline of a Theory*. Hemel Hemstead: Harvester Wheatsheaf, a division of Simon & Schuster International Group.
- Kroeber, A. L. 1944. *Configurations of Culture Growth*. Berkeley-Los Angeles: University of California Press.
- Kroeber, A. L. 1973. *Style and Civilisations*. Westport, CT: Greenwood Press.
- Needham, J. 1962. *Science and Civilisation in China*. London-New York: Cambridge University Press.
- Skocpol, T. 1979. *States & Social Revolutions*. New York: Cambridge University Press.
- Tawney, R. H. 1912. *The Agrarian Problem in the Sixteenth Century*. London: Longman.
- Toynbee, A. J. 1934-1964. *A Study of History*. 12 volumes. London: Oxford University Press.
- UNESCO. 1968. Haag-Paris.
- Wilkinson, D. 1992. „Cities, Civilizations and Oikumenes.“ *Comparative Civilizations Review* 27: 51-87.
- Wilkinson, D. 1993. „Cities, Civilizations and Oikumenes.“ *Comparative Civilizations Review* 28: 41-72.

Summary

There are not many scholars able to cover the three basic dimensions of macrosociology: complexity, historicity and globality. Max Weber's wide ranging findings, particularly on the

causal link between the 'homo economicus' and 'homo religiosus', and Arnold Toynbee's world-wide coverage of socio-cultural entities called civilizations, provide two different but complementary paradigms for further studies. A consistent conceptual framework, however, is still missing. There is no general agreement as to what is the spatial and historical scope of individual civilizations: whether a pattern of development, as Toynbee saw it, or a network of transactions as Wilkinson suggests, or a socio-cultural profile, as seems to be the majority view of scholars in the field. Socio-cultural criteria may be applied at various levels of accuracy. There may be a vague perception of the life-style of which art and literature are the most conspicuous features, or a more penetrating identification of ideas and values that permeate the whole social fabric. The latter approach, supported by the author of this article, looks for a specific world-view, religious or secular, and a hierarchy of values which together may be described as the ideation basis of a particular civilization. Its hard core is to be looked for in literary documents which may be sacred books, such as the Bible or the Koran, the classics, such as those of Confucianism or Marxism, or solemn declarations or international conventions, such as those of human rights. Contact between different civilizations constitute challenges for both sides involved in the encounter. The stronger or more dynamic civilizations tend to expand their orbits at the expense of the weaker or more static ones. The responses of the latter way. They may consist in a partial or wholesale reception of the foreign paradigm; or they may lead to its outright rejection and to a kind of renaissance of the domestic tradition. These variations are exemplified in the Japanese, Turkish, Russian, Chinese and Iranian responses to the challenge of Euro-American civilization. A possible reversal of the roles, in which the challenged become challengers, is taken into account.

Odbory jako sociální aktér

IRENA HRADECKÁ*

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Trade Unions as a Social Actor

Abstract: A sociological analysis of trade unions in the Czech Republic initiated by CNRS Paris (ADIS) and completed in co-operation with the Institute of Sociology (Prague) provided an opportunity to challenge Alain Touraine's theoretical concepts of social movement and social actors with the actual content and position of the Czech trade union in the democratisation process of Czech society. The basic purpose of this international comparative research (running parallel to Slovak, Polish, Russian and Rumanian analyses) was to discover the dominant social actors in the post-communist societies. In this way, Alain Touraine's method of sociological intervention was implemented as a „detector“ identifying the social actors within the population. The group under investigation was made up of trade unionists representing the factory organisations in West Bohemia. The crucial stage of „intervention“ occurred in 1992, while the last group session took part in May 1993.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 3: 329-344)

Návrat k subjektu je příznačným rysem současné evropské sociologické teorie stejně tak jako sociální reality postkomunistických zemí. Obecná strukturace společenské skutečnosti v marxistických teoriích, a konec konců i systémová schémata Sorokina, Parsonse a jejich pokračovatelů eliminovaly aktéry jako subjekty činnosti v pravém slova smyslu. Aktéři byli definováni svou sociální rolí nebo jako subsystém v systému činnosti („agent systému“) [Strmiska 1991]. Po období určité krize sociálního myšlení se začaly vytvářet teorie nového systému jednání – teorie sociálních aktérů, sociálních hnutí, kulturních projektů, mechanismů vyjednávání, politického řízení atd., celkově charakterizující postindustriální společnost. Zvláště problematika sociálních hnutí jakožto hlavního subjektu kolektivní činnosti přitahuje pozornost evropské, zejména francouzské sociologie.

I. Analýzy sociálních hnutí

Alain Touraine, nejvýznamnější současný teoretik sociálních hnutí, se celým svým dílem usilovně snaží prolomit teleologické myšlení, kterým je sociologie „dědičně“ poznamenána již od devatenáctého století. Odmítá názor, podle něhož je smyslem společenského jednání realizace určitých cílů, byť by si jich členové společnosti nebyli bezprostředně vědomi; odmítá názor, že lidský život je pouhou epizodou v proudu historie. Podle Alaina Touraina se do značné míry společnost produkuje sama: cílem sociálního jednání se tak často stává sociální jednání samo.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Irena Hradecká, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 97, l. 242, fax (02) 24 22 02 78, e-mail indrel@earn.cvut.cz.

Dílo Alaina Touraina sestává ze dvou navzájem odvislých součástí – empirické a teoretické. Jeho konkrétní **studie sociálních hnutí**, jako např. analýza Chilské revoluce, studentských bouří ve Francii v roce 1968, protiatomového hnutí v Evropě a Occitanistického hnutí v Provence, jsou zaměřeny na společenské skupiny, jejichž původ tkví ve spontánních protestech, které se postupně rozvinuly v organizovaná hnutí, posléze propadly traumatu z konfrontace s ostatními organizovanými hnutími a s orgány stávající moci, a nakonec se rozpadly či transformovaly. Obecně řečeno, Touraine – jako mimořádně citlivý pozorovatel – se soustřeďuje zvláště na vztahy mezi spontánním a rigidním ve společenském životě.

Teorii sociálních hnutí založenou na zmíněných studiích formuluje Touraine nejprve v obsáhlé knize „Production de la Société“ [Touraine 1973]. Za nejdůležitější teoretické a metodologické dílo je však v tomto směru možno považovat „La Voix et le Regard“ (1978), kde autor prezentuje obecné zaměření sociologie jednání s jejím stěžejním pojmem sociálního hnutí, a především rozvíjí *metodu sociologické intervence* [Touraine 1981]. Sociální hnutí zde definuje ve třech základních bodech, jimiž se jeho pojetí diametrálně liší od marxistických koncepcí. Sociální hnutí je sociálně konfliktní chování, jež je zároveň *kulturně* orientovanou formou chování. Jeho akce nejsou v principu zaměřeny proti státu, sociální hnutí tedy nemůže být ztotožňováno s politickými aktivitami usilujícími o získání moci; obrací se proti *skutečnému* sociálnímu nepříteli. Sociální hnutí není tvůrcem modernější a vyspělejší společnosti, než je ta, proti níž bojuje; v daných kulturních a historických podmínkách obhájí *jinou* společnost. Idea *odstranění (náhrady)* musí být tak nahrazena *hledáním alternativy* [Touraine 1981: 80].

Výzkumné pozornosti Alaina Touraina neunikl ani rozpad totalitních režimů ve střední a východní Evropě na konci osmdesátých let. Vycházeje mimo jiné z předchozí analýzy hnutí Solidarity v Polsku [Touraine et al. 1983] zformuloval obecně svůj záměr v článku „Zrod postkomunistických společností“: „...rozhodli jsme se zkoumat nejen politickou budoucnost zemí, které se předtím nacházely pod hegemonií komunistické strany, ale i – víc sociologicky, i když méně globálně – příležitosti pro formování sociálních aktérů a sociálních hnutí v okamžiku, kdy se hroubí režimy, jež jsou samy negací takových aktérů a hnutí. Sociální aktéři nejsou Fénixy, kteří se rodí z jejich popela, a už vůbec ne nezničitelnými vykonavateli univerzální nevyhnutelnosti nebo historických zákonů.“ [Touraine 1991: 303].

Na základě Tourainovy iniciativy byl sestaven společný tým francouzských, českých a slovenských sociologů participujících na komparativním výzkumu (probíhajícím souběžně i v Polsku, Rusku a Rumunsku), který měl prostřednictvím metody sociologické intervence odhalit dominantní sociální aktéry v procesu transformace těchto společností. Výzkumné práce byly financovány Ateliérem pro sociologickou intervenci CNRS v Paříži. V první etapě byl zkoumán potenciál představitelů místní samosprávy v České i ve Slovenské republice [Frič, Strečanská 1992] a odborového hnutí v České republice. V předpokládané druhé etapě mají následovat sociologické intervence skupin intelektuálů a podnikatelů.

Následující text se opírá o výsledky jmenovaného typu analýzy, jejímž objektem bylo odborářské hnutí v tehdejší Česko-Slovensku, resp. v České republice (po 1. lednu 1993). Tato část projektu byla zabezpečována Sociologickým ústavem Akademie věd. Intervenovaná skupina byla sestavena z odborářů reprezentujících základní organizace odborových svazů působících na podnicích v rámci příhraničního regionu Domažlicko.

Stěžejní část intervence proběhla na jaře a v létě 1992, poslední skupinová debata se konala na začátku května 1993.

II. Metoda sociologické intervence

„Místo abychom byli unášeni probíhajícími změnami, měli bychom odhalit nové aktéry a nové bitvy ve společnosti, jež nabývají konkrétních tvarů přímo před našimi zraky“ – to je krédo Alaina Touraine [Touraine 1981: 2]. Prostřednictvím celkové sociální analýzy je třeba odhalit centrální společenský konflikt; je třeba „...pokročit v analýze vztahů, jednání a hnutí, z nichž se společnost skládá, a současně zdokonalit jak vědění, tak *jednání*“ [Ibid.]. Základním předpokladem vybudování moderní společnosti je totiž vytvoření sítě aktérů, tedy individuí či skupin, jež jsou schopny změnit organizační, rozhodovací, kulturní a jiné systémy. To je podmíněno internalizací příslušných hodnot, pocitem zodpovědnosti za komunitu (ve smyslu Tönniesovy *Vergemeinschaftlichung*) a akceptováním plurality zájmů. V ideální podobě jednají aktéři buďto jen na nejnižší úrovni, např. jako nátlaková skupina v rámci nějaké organizace, či na politické rovině (např. jako instituce odborů), nebo jde o kolektivní jednání na nejvyšší, historické rovině. Většinou však jednání aktérů nelze zcela jednoznačně kategorizovat, jednotlivé prvky jednání se obvykle směšují. Podstatné je tedy určit, kdy zvítězí pozitivní aspekty analyzovaného kolektivního jednání, tedy kdy dochází k integraci všech tří rovin.

Metodu sociologické intervence označuje sám Touraine za jakýsi detektor identifikující v populaci sociální aktéry. V našem případě šlo o to, zjistit, zda demokratická instituce, jakou jsou svobodné, nezávislé odbory, je *schopna* vystupovat jako sociální aktér. „...především je třeba zkoumat schopnost individuí, skupin a kolektivit stát se aktéry, participovat na procesu renesance aktérů a demokracie.“ [Touraine 1991: 317]

Ve srovnání s dřívějšími případy aplikace sociologické intervence, kdy výzkumníci pracovali se skupinou militantů v pravém slova smyslu, resp. kdy relevantní hnutí již v minulosti prokázalo reálnou „akceschopnost“ (studentská hnutí ve Francii a Německu v šedesátých letech, a především pak Solidarita v Polsku), skupiny intervenované v Čechách (odboráři) či na Slovensku (místní samospráva) dosud se skutečnou kolektivní akcí neměly v podstatě žádnou zkušenost. Spíše tedy jeden ze stěžejních efektů směřoval k posílení kolektivní identifikace.

V průběhu šesti mnohahodinových skupinových sezení (obvykle konaných v pátek a v sobotu), docházelo ke konfrontaci s pozvanými hosty, kteří více méně záměrně (což je často dáno už samotným jejich výběrem, eventuálně příslušnou instrukcí výzkumníka) „provokují“ reprezentanty daného hnutí k autoanalýze jejich vlastního jednání. V této první fázi intervence se tedy skupina střetá s různými názory na své vlastní jednání. Aktéři pak prostřednictvím autoanalýzy získávají určitý odstup vzhledem ke své dosavadní praxi a zvyklostem; zároveň si uvědomují distanci mezi svou ideologií, imagem sděleným jim oponenty či partnery, popřípadě i jejich vlastními rozmanitými tvrzeními. Pak teprve členové skupiny začínají rozumět postoji hostů a integrovat je do analýzy jejich vlastního jednání. Nakonec výzkumník – a později i sama skupina – interpretuje dosavadní průběh intervence, chování členů skupiny. Vrcholným momentem je tzv. konverze, onen spontánní popis sebe sama, kdy členové skupiny se „stávají sociology“ a analyzují své vlastní hnutí. Jde tedy o moment sebeuvědomění, kdy je skupina schopna jasněji definovat aktuální pozici i cíle hnutí, jež zastupuje. Touraine sám je v popisu konverze realistický: „Tak se aktéři eventuálně přiblíží k té části

chování, jež je jakožto sociální hnutí skryto v jejich kolektivním jednání a sociálních bojích. Taková autoanalýza aktérů je možná, protože smysl určitého chování a vědomí aktérů nejsou nikdy zcela odděleny. Autoanalýza je však vždy nedokonalá, aktér se nemůže stát dokonalým analytikem; nemůže být zároveň soudcem a obžalovaným [Touraine 1983: 151].

Se skupinou obvykle pracují nejméně dva výzkumníci se specifickými a důsledně separovanými rolemi. První z nich plní funkci tzv. interpreta, jež spočívá v asistenci při autoanalýze, v posilování skupiny, v organizaci a vedení diskusí s kritiky a oponenty. Druhý výzkumník plní funkci sekretářskou, resp. roli analytika. Omezuje se přitom především na záznam obsahu setkání, přičemž zaujímá stále kritičtější postoj při zkoumání skupiny, ale zároveň pokud možno zůstává „mimo“ skupinu. Jedním ze základních pravidel vedení skupiny je neposkytovat jí přílišnou autonomii, je třeba ji stále organizovat, nikoli však příliš autoritativně. Stejně tak důležité je soustřeďovat členy skupiny na externí problémy a vést je k tomu, aby v co největší míře komunikovali „skrze“ výzkumníka. Vzhledem k relativně nízké hladině konfliktu uvnitř skupiny odborářů však nebylo třeba v tomto směru komunikaci příliš regulovat.

III. Odborové hnutí po listopadu 1989

K základní definici pozice současných odborů je třeba připomenout alespoň stručně jejich výchozí charakteristiky. V poválečném období, resp. od 1. všeodborového sjezdu v roce 1946, bylo Revoluční odborové hnutí hlavním a spolehlivým partnerem komunistické strany, jež si stále více upevňovala pozici. Odbory sehrály významnou roli i v únoru 1948. Krátce nato pak byly zrušeny dřívější závodní rady, složené ze zástupců politických stran, odborů a nestraníků. Nahradily je závodní výbory ROH s rozsáhlými pravomocemi a kontrolními funkcemi. Vedení ROH převzalo řadu funkcí dříve vykonávaných výhradně státními orgány: v oblasti nemocenského pojištění, mzdové politiky, přípravy a kontroly národohospodářských plánů atd.

V roce 1968 se uvnitř odborů aktivizovaly tendence k pluralismu a k získání nezávislosti na KSČ. Po dubnu 1969 však byly organizační a ideologická jednoty, stejně tak jako původní pozice odborů v plném rozsahu a na dlouhá léta „restaurovány“. O odborech jako o sociálních aktérech ve smyslu Tourainovy koncepce se tedy nedá hovořit: jejich loajalita k vládoucí politické straně předem vylučovala akceptaci plurality zájmů či jakoukoli snahu změnit organizační, rozhodovací a jiné systémy v tehdejší společnosti.

Jedním z průvodních fenoménů kolapsu totalitního režimu v roce 1989 byl vznik nezávislých odborů a – krátce poté – i svazů zaměstnavatelských organizací. Na mimořádném všeodborovém a všesvazovém sjezdu v březnu 1990 bylo Revoluční odborové hnutí zrušeno a již existující nezávislé odborové svazy seskupeny do Československé konfederace odborových svazů, popř. do Konfederace umění a kultury. Později vznikly nebo byly obnoveny další odborové organizace, které – s výjimkou Odborového sdružení Čech, Moravy a Slovenska – zastupují jen nepatrný počet odborářů. Československé odborové hnutí se začalo prezentovat jakožto organizace nezávislá na státu a politických stranách. Tato tendence ostatně odpovídala i názoru převážně většiny řadových členů. Po určité době se však stala předmětem kritiky uvnitř odborů: podpora odborů v zákonodárných orgánech se získávala jen velmi obtížně.

Zcela novým prvkem v poválečné historii je pluralita odborů. Vedle odborových svazů začínají fungovat i nové profesní odborové organizace a odbory mimo dosud

zavedenou strukturu. Podle zákona č. 120/1990 Sb. o odborové pluralitě mají všechny odborové organizace stejné postavení a stejná práva.

Pro současnou odborovou politiku je však charakteristická programová nejasnost, roztržičnost cílů, a zejména značná pasivita a nezáměr řadových členů. Řada z nich své organizace opouští; přitom nejde jen o přirozený úbytek v souvislosti s rozvojem soukromého podnikání, s nezaměstnaností apod. Pokles prestiže a společenského významu odborů bývá zčásti přičítán i zániku práva odborů spolupodílet se na rozhodování v podnicích.

Většině řadových členů odborů je stále ještě cizí pojem „pracovního boje“ a prosazování zájmů zaměstnanců prostředky a formami běžnými v tržním hospodářství. (Jedním z logických důvodů je profanace podobných pojmů v minulém režimu, jehož ideologický slovník byl plný „bojů“ nejrůznějšího druhu.) Důležitým rysem postoje veřejnosti, politických stran, parlamentu i vlády vůči odborům je nedůvěra a obavy, že odbory opět „zkomplikují“ řešení aktuálního společensko-ekonomického problému. Na druhé straně řadovi členové často vedení odborů přičítají nedostatečnou průraznost při prosazování sociálních požadavků, popř. odtrženost vrcholových orgánů od členské základny.

V druhé polovině roku 1990 byla ustavena Rada hospodářské a sociální dohody jako společný orgán vlády, odborů a vznikajících svazů zaměstnavatelů, jehož cílem je dosáhnout kompromisní shody v klíčových otázkách hospodářské, sociální a mzdové politiky, v oblasti pracovně-právních podmínek a zaměstnanosti. Základním dokumentem, který přijímá tato rada, je Generální dohoda na příslušný rok. Po prvních zkušenostech z vyjednávání s ostatními sociálními partnery začali někteří odboroví funkcionáři poukazovat na údajnou nevýhodnost složení rady: spíše by uvítali, kdyby spolu komunikovali zástupci odborů, zaměstnavatelů a parlamentu, nikoli tedy vlády. (V té době se totiž ve federálním parlamentu začaly projevovat určité náznaky aktivit odborářské lobby. Po rozdělení Česko-Slovenska se již podobné návrhy neopakovaly.) V návaznosti na postup privatizačního procesu ovšem v budoucnu dojde k zásadní změně ve složení tripartity: jednání budou probíhat bez účasti vlády, tedy výhradně jen mezi zástupci zaměstnanců a zaměstnavatelů.

Představitelé odborových svazů jsou někdy kritizováni, že se podpisem Generální dohody vzdávají svého práva využít nátlakových prostředků, zejména stávků. Řada z nich však v této souvislosti zcela otevřeně přiznává, že zorganizování rozsáhlejších stávek je v současné době v naší společnosti z mnoha důvodů nereálné. Na druhé straně se někteří odboroví funkcionáři obávají, že v případě neúspěchu při kolektivním vyjednávání (např. v soukromém sektoru) může snadno dojít k divokým stávkám uskutečněným mimo oficiální odborovou strukturu. Zatím se daří sociální smír dodržovat.

Není vyloučeno, že s postupující privatizací a celkovou transformací české ekonomiky dojde k určitým změnám v organizační struktuře odborů. Začínají se projevovat i tendence sjednotit opět odborové svazy ve větší celky a současně přenést rozhodující vliv na územní regiony. Podle některých neoficiálních informací však může dojít i k zásadním změnám ve struktuře odborů a v samotném postavení odborů ve společnosti v souvislosti s interními spory a nevyjasněnými problémy týkajícími se majetku bývalých odborů.

IV. Případová studie odborového hnutí

Výběr teritoria, z něhož se rekrutovali členové skupiny, byl ovlivněn několika momenty. V žádném případě neměl být výzkum „zatěžován“ výraznými specifiky Prahy. Struktura zastoupených průmyslových odvětví v domažlickém regionu, pro který se nakonec organizátoři výzkumu rozhodli, je dostatečně pestrá a zdejší podniky jsou spíše střední či menší velikosti. Aktuální proces privatizace se zatím dotýkal spíše podniků tohoto typu; ve srovnání s velkými průmyslovými koncerny je také citelnější a rychleji realizovaný zájem zahraničního kapitálu (i vzhledem k blízkosti německých hranic) a bylo možno očekávat i větší míru restitucí. V souvislosti s možnostmi zaměstnání v nedalekém Bavorsku se v tomto regionu začíná spontánně utvářet trh práce, jehož socioekonomické a sociálněpsychologické konsekvence lze sledovat s určitým předstihem ve srovnání s ostatními oblastmi republiky. Vyšší stupeň sociální kontroly u zdejší populace poskytoval určitou záruku pravidelné účasti členů skupiny i hostů (pokud byli místní či z nedalekého okolí).

Samotný výběr členů skupiny byl prováděn na základě osobního rozhovoru s kandidáty v předem vytipovaných podnicích Domažlicka. Lze konstatovat, že ani v jednom podniku nebyli výzkumníci přímo odmítnuti; problém spočíval spíše v reálných možnostech účasti konkrétních osob, zvláště když byl od počátku kladen důraz na důležitost setrvání ve skupině od začátku výzkumu až do jeho konce. Konečná sestava členů skupiny se v průběhu celé výzkumné akce z původních patnácti kandidátů ustálila na deseti až dvanácti účastnících setkání. V následujících charakteristikách členů skupiny nejsou uvedena – v souladu s metodickými pravidly – skutečná jména osob ani podniků, v nichž jsou tyto osoby zaměstnány.

ANNA je vyučená prodavačka, je jí 47 let a už třináct let pracuje v textilní továrně. V odborech se v minulých letech angažovala spíše na úrovni nejnižších funkcí, po listopadu 1989 byla zvolena do čela základní organizace odborových svazů. Textilní závod, jehož odborovou organizaci vede, má 350 zaměstnanců, převážně žen. Charakteristická je zde neinformovanost nejen řadových zaměstnanců, ale i funkcionářů odborů o perspektivách podniku. Destabilizován je i samotný výbor odborů: jeho složení se často mění, vedení podniku dlouho odmítalo jednat o kolektivní smlouvě. Anna je pro jednoznačně ochránářskou sociální politiku: uzákoněné právo na práci, státní dotace neprosperujícím podnikům apod. Odbory jsou podle jejího názoru na velmi nízké úrovni a v podstatě nic nezmohou.

MARIE je přibližně stejně stará jako Anna, ale na rozdíl od ní je představitelkou „nové generace“ odborových funkcionářů. Původním povoláním je dělnicí v malé továrně na výrobu oken (150 zaměstnanců, z více než poloviny žen). Management je zde podle jejího názoru zcela nekvalifikovaný a nevýkonný („staré struktury“) a zřejmě se brzy dostane do konfliktu s odbory. Marii zcela přesně charakterizoval následující výrok: „Všechno se tak změnilo, a my nevíme, jak to zvládnout...“.

JOSEFOVI je 36 let, má středoškolské vzdělání a je předsedou základní organizace odborových svazů ve strojírenském podniku již od roku 1988. Skutečnost, že někteří odboroví „renegáti“ se již vracejí zpět do své organizace, svědčí mimo jiné i o kvalitě práce výboru a předsedy. Svůj podnik zná dokonale: od vyučení ho neopustil a mnohé jeho výroky potvrzují, že je všímavým a inteligentním pozorovatelem. Když např. hovořil o ekonomické situaci podniku, věnoval poměrně velký prostor sociálním a sociálně psychologickým souvislostem některých skutečností (např. odraz částečné

výluky u vybraných profesí v mezilidských vztazích pracovníků apod.). Nejzajímavější však bylo setkání s Josefem po roce, kdy se skupina opětovně sešla. Namísto uvážlivého diskutéra a příjemného společníka se objevil militantní notorický kritik s rétorikou táborového řečníka. Brzy se vše vyjasnilo. Během uplynulého roku byl zvolen do vrcholového orgánu odborového svazu.

Jednou z nejvýraznějších postav zkoumané skupiny byla RŮŽENA. Pracuje v podniku produkujícím sportovní potřeby a je členkou výboru základní organizace odborů. Původním povoláním vychovatelka, dnes je bezpečnostní techničkou, což svým způsobem odpovídá i jejímu charakteristickému smyslu pro spravedlnost a potřebu chránit slabší. Je velmi aktivní ve veřejném životě (přitom není členkou žádné politické strany). Růžena je přesvědčena o tom, že odbory budou hrát čím dál tím důležitější roli v dalším vývoji naší společnosti. Musí ovšem hájit zájmy sociálně slabších jedinců proti pravicovým stranám (ODS ap.) a zaměstnanců proti soukromým vlastníkům a zaměstnavatelům. Ti dnes mají podle jejího názoru v rukou příliš velkou moc.

Odbory ve službách byly reprezentovány HELENOU, pětatřicetiletou úřednicí, která dříve pracovala jako kuchařka. V průběhu všech skupinových sezení byla velmi aktivní a vždy jasně vyjadřovala své názory. Výjimkou byla její bezradnost při formulování vlastní představy o koncepci aktivit odborů. Co pro Helenu znamená pojem „solidarita“? „Skutečnou spolupráci mezi odborovými svazy a základními organizacemi. Ta by měla mít např. podobu vzájemných konzultací; základní organizace nesmí ignorovat problémy ostatních organizací a když je potřeba, má je podpořit – ať již vyhlášením stávkové pohotovosti nebo solidární stávkou.“

Pozoruhodnou a nejdynamičtější osobností skupiny byl JAN. Podobně jako někteří ostatní, zastával i Jan vedoucí funkci v základní odborové organizaci již po několik let. Pracuje jako elektrikář v malém potravinářském podniku s 85 zaměstnanci. V minulosti – díky štědrým státním dotacím – podnik výborně prosperoval; dnes je katastroficky zadlužen a bez vyhlídky na odvrácení bankrotu. Privatizační projekt, jehož autory byli podnikoví manažeři a představitelé sféry zahraničního obchodu, nebyl přijat („I my jsme o něm měli své pochybnosti...“), v podniku narůstá nejistota. Klesá i počet členů v odborové organizaci. Podle Janova názoru je největší překážkou posílení pozic odborů v naší společnosti ulpívání na starém způsobu myšlení a celkového fungování. JAN nesouhlasí s kompletní privatizací: banky a průmyslové podniky by měly alespoň zčásti zůstat v rukou státu. Je pravděpodobné, že se občas nevyhnul konfliktu rolí. Sám totiž přiznal, že přísně odděluje své postoje a názory jakožto předsedy odborové organizace a jako soukromé osoby.

JIRÍ je řidičem dopravní firmy, jež má 350 zaměstnanců. Je mu 35 let a je řadovým členem odborů. Verbálně uměl vždy přesně vymezit sféru činnosti odborů na jedné straně, a managementu, podnikatelů či jiných institucí na straně druhé. Přesto v některých momentech na něm byla patrná nejistota, kam vlastně svými názory přísluší. Např. během diskuse o státním rozpočtu schváleném vládou, aniž o něm jednala s vedením odborů, se vyjádřil několikrát kriticky o odborové politice a spíše sympatizoval s vládou a s novými podnikateli: „Já vám nerozumím. Vy mluvíte, jako byste snad dostávali plat přímo od vlády. To je přece věc managementu nebo vašeho ředitele, ne vlády. A co se týče voleb, musíte vědět, jestli chcete zvolit minulost nebo budoucnost...“ Na jiném místě diskuse pak obhajoval mzdovou politiku podnikatelů při technologické inovaci tvrzením, že zde skutečně není důvod pro jakékoliv zvyšování mezd.

VĚRA byla nejstarší členkou skupiny (53). Přes dvacet let je již zaměstnána v pekárně jako skladová pracovnice a téměř stejnou dobu zastává různé funkce v odborové organizaci na podnikové úrovni. Navzdory této letité odborářské „kariéře“ nepůsobí Věra jako ambiciózní a průbojná osobnost. Těžko říci, zda jde o osobní dispozice či o určitou rezignaci. Tomu by ostatně nasvědčovaly i některé její výroky o ztrátě pravomocí odborů při spolurozhodování v podniku apod. Věra však byla první, kdo v diskusích o transformačním procesu naší společnosti upozornil na jeho morální aspekty. V tomto ohledu projevila značnou dávku skepse, když mj. řekla: „Obyčejní lidé ve fabrikách nemají pro naši vládu žádnou cenu; ta je vůbec nebere v úvahu. A přitom jsou tu vedle sebe lidé, kteří dřou denodenně, a ti, co si jen chodí pro výplatu...“

Neúnavným debatérem byl KAREL, jediný honorovaný předseda odborové organizace v jednom podniku orientovaném na textilní strojírenství. Jeho suverenita při předkládání i obhajobě stanovisek ke všem tématům diskuse byla opodstatněná: byl totiž členem nejvyššího federálního orgánu příslušného odborového svazu. Jeho podnik byl po ztrátě východních trhů v mimořádně špatné odbytové situaci. Privatizace má proběhnout až v rámci druhé vlny a zaměstnanci z obav ze ztráty zaměstnání ve velkém počtu odcházejí především do Německa. Karel sledoval s velkými obavami osud odborů v tomto regionu. Zdálo se mu, že se co nevidět rozpadnou. Svůj podíl na neutěšené situaci v odborech mají podle jeho názoru i řadoví členové: „Neustále požadují od naší organizace materiální nebo finanční podporu. Prostě chtějí zpět své členské příspěvky...“. Mimořádný zájem projevoval Karel o vztahy odborů a „velké politiky“. Zásadně např. nesouhlasil s tím, aby jeden z odborových lídrů kandidoval do parlamentu a přitom zůstal i nadále ve své funkci.

V intervenované skupině byli i dva zástupci slévárenského průmyslu. První z nich, VÁCLAV, pracoval nejdříve jako dekoratér, nyní je předákem ve slévárenské dílně. Více než rok vykonával funkci předsedy základní organizace, dnes už rezignoval: „Lidé vědí, že odbory už stejně nemají žádná práva...“. Je pozoruhodné, že přesto ve zmíněném podniku nedochází k odlivu členů organizace. Václav má velké obavy o další vývoj demokracie v naší zemi. Na rozdíl od odborů, soukromé společnosti a podniky, vláda, parlament a vládní politické strany disponují podle jeho názoru až příliš velkou mocí. Privatizační proces nebyl dostatečně připraven a sama privatizace je příliš uspěchaná. Sám by preferoval dosud opomíjenou formu zaměstnaneckých akcií. Slévárenský podnik, v němž Václav pracuje, přešel do rukou společnosti s ručením omezeným, jejíž vedení začalo okamžitě propouštět pracovníky a redukovat mzdy. V několika bodech údajně porušilo kolektivní smlouvu, což by – podle Václavova názoru – mohlo být dostatečným důvodem pro stávkou osazenstva podniku. Václav však je na pochybách, zda by pro její vyhlášení našel u svých spolupracovníků dostatečnou podporu.

Jeho kolega TOMÁŠ (technik, 51 let) se svými názory často velmi blížil Václavovým, což lze konec konců vysvětlit totožnou zkušeností se zaměstnavatelem, popř. i mnohými příležitostmi prodiskutovat některá témata mimo skupinu. Tomáš jako jediný ve skupině přiznal, že je aktivním členem politické strany (zřejmě levicového zaměření). S velkými obavami sleduje demokratizační proces uvnitř naší společnosti. Domnívá se přitom, že to byly právě odbory, kdo měl obrovskou příležitost tento proces ovlivnit. Síla odborů spočívala především v početnosti členstva a v možnosti použít k prosazení svých záměrů i takových nátlakových prostředků, jako je stávka a podobně. Reálnou politickou moc soukromých podnikatelů, vládnoucích politických stran a prezidenta (!) považuje za nevhodnou a nepřipustnou.

Poslední členkou domážlické skupiny byla JANA. Podle našeho mínění je Jana jedinou kandidátkou na představitele „ideálních“ odborů, odborů jako sociálního aktéra. JANA je čtyřiačtyřicetiletá dynamická, kreativní a podnikavá žena. Každodenní péče o rodinu (dvě děti) pro ni nepředstavuje překážku ve vykonávání řady funkcí na nejrozličnějších úrovních odborových svazů. Jana vnesla do skupiny nebyvalou činnost a přátelskou atmosféru. Diskuse se po jejím vstupu okamžitě stala angažovanější a do jisté míry „odvážnější“. Jana má středoškolské vzdělání a pracuje jako plánovačka ve velkém strojírenské podniku (1 150 zaměstnanců). Jako jedna z mála je v pohledu na postupující demokratizaci naší společnosti optimistická. Věřící také, že odbory mohou a musí k tomuto procesu svým dílem přispět. Přestože sama připustila, že o roli odborů nemá zcela přesnou představu, ukázalo se, že koncepce aktivit odborů v jejím „mateřském“ podniku je naprosto systematická, cílená a promyšlená. O tom svědčila jak vysoká úroveň kolektivního vyjednávání, tak i „marketingová kampaň“, k níž vyzvala odborová organizace všechny zaměstnance, aby pomohli svému podniku z tíživé obytové situace. Myšlenka solidarity byla podle Janina názoru v minulosti natolik zprofanovaná, že je nyní třeba znovu hledat její pravý obsah. Solidarita může být manifestována již samotným členstvím v odborech, tím, že „silnější odborové organizace stojí při těch malých“, popř. i společným řešením závažnějších problémů.

Zbývá ještě dodat několik informací o „protihráčích“ skupiny. Máme na mysli hosty (v Tourainově terminologii interlokutory) zvané na většinu sezení domážlické skupiny. (Některá byla totiž tzv. uzavřená.)

Prvním pozvaným byl tajemník německého odborového svazu veřejných služeb a dopravy regionu Amberg. Na jeho vystoupení navázala diskuse s představitelem odborového svazu KOVO. Přednosta Úřadu práce z Domažlic uvedl rozsáhlou diskusi o nezaměstnanosti a státní politice zaměstnanosti apod. Příštího setkání se zúčastnil vedoucí referátu regionálního rozvoje Domažlicka z Okresního úřadu Domažlice. Zvlášť živá a dramatická byla diskuse s okresním lídrem Občanské demokratické strany. Naproti tomu setkání s reprezentanty nastupující generace podnikatelů mělo překvapivě přátelskou atmosféru. Předseda odborové organizace Plzeňských pivovarů diskutoval se skupinou v následujícím termínu. Profesorka lékařské fakulty, známá psycholožka a přírodovědkyně, specializující se především na lékařskou etiku, posunula debaty uvnitř skupiny do nové roviny. Prvek určité konfrontace prozatím příznivé reality trhu práce na Domažlicku se situací v ostravském regionu přinesla diskuse s pracovníkem odborového svazu horníků, geologů a naftařů. Posledním hostem byl zahraniční poradce ministra Dlouhého, který vnesl do hodnocení transformace české společnosti „mezinárodní“ nadhled.

V. Postoje a role odborů

První téma, jež spíše implicitně než explicitně prolínalo téměř všechny debaty, lze formulovat jako **celkový postoj k budoucnosti**. Obecně lze říci, že pozitivní, optimistický či alespoň střízlivý postoj zaujímala jen menší část skupiny. Častěji jsme zaznamenali výroky, jako: „Vždyť jsme teprve na začátku...“ nebo „To je filozofie dneška. Nikdo neví, co bude...“. Spíše než o jednoznačně negativistický postoj jde o projevy určité nejistoty a zmatku.

Až do parlamentních voleb (1992) byla mezi členy skupiny patrná stoupající tendence k optimistickému pohledu do budoucna. Výsledky voleb (propad dosavadní vládní koalice na Slovensku a relativně vysoký počet hlasů pro levicově orientovanou

opozici ve volbách do federálního a českého parlamentu) následně negativně ovlivnily tento postoj u větší části skupiny. Někteří dokonce vyslovili vážné obavy o další demokratický vývoj v naší zemi.

Druhým, fundamentálním tématem, jemuž byla věnována převážná část úvah a diskusí, byla **současná a budoucí role odborového hnutí**. Toto obecné téma bylo skupinou pojímáno v rovině několika následujících subtémat vztahujících se obvykle k aktuálním sociálně ekonomickým problémům.

1. Privatizace a odbory

Privatizační proces a jeho realizační formy byly obecně akceptovány i členy intervenované skupiny. Nicméně je zajímavé, že např. doporučovali v menší míře privatizovat velké průmyslové podniky než např. banky, státní statky, JZD či rozhlas a televizi. Většina se ale domnívá, že ani nemocnice, ani elektrárny by privatizovány být neměly.

Na druhé straně jsou velmi nedůvěřiví a plní obav, co se týče postupu privatizace „jejich“ podniku. V tomto případě by měla být podle jejich názoru převážná (!) část podniku prodána jeho zaměstnancům, ať již prostřednictvím kupónové privatizace či systému ESOP: „...aby tak co nejvíce zaměstnanců mohlo participovat na rozhodování a řízení a mohlo i vyměnit management.“ Zachytili jsme i extrémní projev nesouhlasu s reálným průběhem privatizace podniku, v němž člen skupiny pracuje: „...dříve každý z nás vlastnil alespoň kousíček všeho, dneska se vlastníkem naší továrny stane jen vybraná skupinka lidí.“

Všichni členové skupiny si koupili kupónovou knížku, aby se mohli zúčastnit kupónové privatizace. Titíž lidé (resp. převážná většina z nich) pak v diskusi několikrát označili kupónovou privatizaci za „velký švindl“ ze strany státu. (V té době ani nebyla ukončena její první vlna.)

Základní odborové organizace na podnicích obvykle nemohou ovlivnit navrhované privatizační projekty co do jejich obsahu. V tom případě je žádost managementu o souhlas odborů pouhým formálním aktem. Jen výjimečně mohou v této věci odbory vyvinout tlak na vedení podniku a obsahově ovlivnit schvalovaný projekt.

2. Mzdy a odbory

Jedním z nejvíce frekventovaných témat diskusí byly **mzdy** v nejrůznějších formách a souvislostech. Je to přirozený důsledek průvodních negativních jevů transformace ekonomiky: ekonomického poklesu, růstu nezaměstnanosti, růstu životních nákladů a objevujícího se fenoménu chudoby. (Reálná kupní síla čistých peněžních příjmů se v té době oproti předchozímu roku snížila zhruba o dvacet procent, přičemž byla intenzivněji zasažena aktivní část obyvatelstva v důsledku důrazu vlády na sociální podporu ostatnímu obyvatelstvu, uzákonění životního minima a valorizačního mechanismu.)

Ve skupině se diskuse zaměřila na několik dílčích tematických okruhů – regulace mezd státem, mzdy a státní subvence, mzdy a solidarita pracujících, minimální mzdy, kompetence odborů při zařazování pracovníků do tarifních tříd.

Mzdová regulace je téměř paušálně napadána a odmítána nejen členy skupiny, ale odboráři vůbec a – na první pohled překvapivě – i zaměstnavateli. (Regulace se ovšem v té době týkala státních podniků s více než 150 zaměstnanci a Svaz zaměstnavatelů byl reprezentantem managerů převážně státních podniků.) Regulace je chápána jako nepřípustný zásah státní moci do instituce vyjednávání výše mezd. Podobně jako vedení

odborů i většina členů skupiny zdůrazňovala „protitržní“ a „diskriminační“ charakter mzdové regulace. Poněkud paradoxně vyznívá varování před možnými demotivačními důsledky tohoto kroku, který údajně ignoruje růst produktivity práce; v inkriminované době produktivita práce jednoznačně klesala. Proklamované hrozby vedení odborového svazu KOVO protestními kolektivními akcemi tehdy nenalezly větší odezvu. O realistickém pohledu a jisté dávce rezignace členské odborové základny svědčí i výrok jedné z účastnic intervence: „I kdybychom důrazně žádali zvýšení mezd, kde by na to podnik vzal peníze? Ten má jen dluhy...“.

Mzdy a státní subvence představovaly velmi úzce spjatá diskusní témata. Někteří účastníci inklinovali k omezení subvencí jen na sektor veřejných služeb a podporu sociálního zabezpečení. (K tomu lze podle klasického modelu sociálního tržního hospodářství připojit už jen obranu.) Druhá část skupiny je pro intervence státu v cenové oblasti jako kompenzaci snížené kupní síly některých skupin obyvatel. Přitom uvažují o širším sortimentu zboží s regulovanými cenami. Někteří členové skupiny navíc formulovali požadavek subvencí podnikům, které momentálně neprosperují, aby „překonali“ nejtěžší období přechodu. Skutečnost, že většina finančních prostředků, které v té době stát poskytl k tzv. oddlužení podniků, byla nakonec většinou použita k výplatě zvýšených mezd, odboráři považují za prospěšnou. Podle jejich názoru zvýšení kupní síly konec konců přispívá k oživení výroby.

Institute garantované **minimální mzdy** delší dobu figurovala mezi základními požadavky vedení odborového hnutí, než byla tripartitou schválena. Jak minimální mzdy posuzují odboráři na podnicích? Na jedné straně je chápou v kontextu podpory kupní síly populace, na druhé straně je považují za chybný krok sociální politiky státu. Zmíněná instituce totiž podle jejich názoru vychází vstříc pracovníkům s nízkými výkony a zároveň stojí v cestě mzdové diferenciaci (při omezených mzdových fondech). V tomto směru zdůrazňují mnohem více diferenciaci v odměňování než solidaritu či sociální spravedlnost a rovnost.

Jedním ze znepokojujících momentů plnění role odborů na podnicích bylo pro účastníky sociologické intervence zařazování pracovníků do nových mzdových tarifních tříd. „Hlavní problém vidím v tom, že mezi managementem a odbory nebyla stanovena pravidla hry týkající se mezd pracovníků...“ Zvláště v podnicích s méně než 150 pracovníky je role odborů důležitá. Zde totiž nejsou mzdy regulovány a představitelé podnikových odborů jednají s managementem o mzdové klasifikaci jednotlivých pracovních míst. Odboráři se této zodpovědnosti zcela zjevně obávají. Kooperace s managementem je navíc ztěžována jeho častou neznalostí práv a povinností obou jednajících stran. (Ty jsou pro státní podniky upraveny zákonem č. 120, který povoluje odborům spolurozhodovat o mzdovém systému.) Charakteristický je následující výrok: „Bojím se, abychom pak nebyli ve stejné situaci jako KSČ před listopadem 1989. To byla také takový inkvizitor, který chtěl ze všeho jen profitovat a zároveň nemít žádnou zodpovědnost. Nesmíme být zataženi do záležitostí, které nám nenáleží.“

3. Nezaměstnanost a odbory

Podle tehdejších oficiálních statistik klesla v ČSFR míra nezaměstnanosti v prvním pololetí 1992 ze 7,1 % na 5,5 %. Zvláště v České republice, vykazující necelá tři procenta nezaměstnaných, byla situace na trhu práce obecně vzato uspokojivá. Je ovšem známo, že míra nezaměstnanosti diferencuje mnohdy značně (s variancí více než 4 %) nejen mezi regiony, ale i uvnitř jednoho regionu. I Domažlicko má své specifické rysy.

Míra nezaměstnanosti je zde extrémně nízká a možnosti zaměstnání v sousedním Německu mají mnohé výhody.

Členové intervenované skupiny se přiklínili v podstatě k jednomu ze dvou obecných postojů k fenoménu nezaměstnanosti. Převažující část z nich akceptuje nezaměstnanost jako přirozený důsledek liberalizace československého hospodářství. Mnozí z nich dokonce nezaměstnanost schvalují jako účinný lék na přezaměstnanost stále přetrvávající ve státních podnicích. Během diskuse s politickými lídry ODS názor participantů dokonce eskaloval k extrémnímu přesvědčení, že větší část nezaměstnaných vlastně ani o práci nestojí a že příspěvek v nezaměstnanosti je zřejmě příliš vysoký a demotivující.

A v tomto momentu byli odboráři postaveni před dilema: má tedy jejich role spočívat v aktivní obraně zaměstnanosti, tzn. být zásadně proti propouštění zaměstnanců (např. u příležitosti privatizace), nebo hájit vysoké mzdy a prostě se nezabývat problémem nezaměstnanosti. („To je věc státu.“) Je třeba přiznat, že v této chvíli se mezi přítomnými nenašlo mnoho zastánců solidarity.

4. Interní problémy odborového hnutí

U řadových členů je patrná jen velmi slabá **motivace** být organizován v odborech. Výhody dosažené kolektivním vyjednáváním jsou poskytovány veškerému osazenstvu příslušné instituce, tj. nejen členům odborů. Tento fakt byl participanty výzkumu mnohokrát kritizován.

Způsob placení členských příspěvků (tj. automatickou srážkou z platu) přispěl nepochybně ke konzervaci relativně vysokého stupně **organizovanosti** zaměstnanců. Většina z členů skupiny však tento mechanismus schvalovala, aniž si uvědomila pokrytectví a do jisté míry nečestnost takového formálního vztahu.

Právě tato jednoznačná *formálnost členství* v odborech, jež byla typická pro období socialismu, přetrvává zde dodnes. Přestože byla tato skutečnost potvrzena i reprezentativním šetřením ekonomického očekávání a postojů obyvatelstva (jež mimo jiné potvrdilo fakt, že téměř polovina respondentů nezná program a aktivity vlastní základní organizace a že přibližně 30 % respondentů ani neví, ke kterému odborovému svazu přísluší) [Kudernatsch 1992], názor skupiny byl v tomto směru diferencovaný.

Motivace i **identifikace** intervenované skupiny je poměrně vysoká, což nepochybně souvisí s četnými projevy silného smyslu pro spravedlnost, humánnosti a solidarity: „Chtěl bych bojovat za věci, jež přinesou užitek nejen mně, ale i ostatním...“; „To je věc lidskosti a přístupu k sociálním problémům...“; „Lidé musí cítit skutečnou podporu při řešení tak delikátních problémů, jakými jsou nezaměstnanost, nemoc, zabezpečení rodiny atd.“

Problém diskrepance mezi základními odborovými organizacemi na podnicích a *odborovými centrály* byl v diskusích velmi často zmiňován. Je však třeba zdůraznit, že skupina přísně odlišovala kritiku týkající se funkcionářů konfederace odborových svazů a naopak příznivé hodnocení aktivit samotných odborových svazů: „Ty nám jsou užitečné, ale konfederace v současném složení není nic jiného než parazit...“.

Členství v odborech z hlediska vykonávání *řídící funkce* figurovalo jako jedno z nejčastějších diskusních témat. Přitom byla členy skupiny formulovány dva návrhy řešení tohoto konfliktu zájmů:

- liberální řešení: „Pokud ten vedoucí pracovník má nějakou morálku, v určitém momentu si musí uvědomit, že v odborech nemůže zůstat...“;
- pragmatické řešení: „Ti manažeři, kteří mají na starosti personální záležitosti, nesmí být v žádném případě odborovými funkcionáři. Mohou ovšem zůstat řadovými členy...“.

VI. Jsou odbory skutečnými sociálními aktéry?

Již citované sociologické šetření [Kudernatsch 1992] provedené v relevantním období přineslo závažné údaje o postojích a očekávání populace vůči odborovému hnutí. Pozitivní význam odborů je respondenty shledáván především ve společensko-politické oblasti (ve více než 60 %, u členů odborů v téměř 80 %), zatímco v hospodářsko-sociální sféře proti očekávání právě největší počet respondentů-odborářů nevidí pozitivní vliv odborů. Je možno souhlasit s autorem, že „...odborové vedení má dnes větší sklon ke sledování parciálních, krátkodobých a masovějších cílů, čímž chce suplovat některé funkce sociálního zabezpečení (zaručený minimální příjem, neměnné sociální jistoty).“ [Kudernatsch 1992]. Podle výsledků citovaného šetření odbory pro naši populaci stále ještě nepředstavují prestižní instituci s jasně vymezenou rolí. Až dosud převážná část pracujících důvěřuje více jiným sociálním institucím než odborům. Dokonce i v případě pocítovaného ekonomického nedostatku by respondenti preferovali spíše divokou stávku před aktivací jejich základní odborové organizace. (Není vyloučeno, že tento postoj souvisí s podezřením, že odboroví lídři mohou hájit odlišné zájmy.)

Pokusme se zkoumat problém místa a role odborů v nových podmínkách z jiného úhlu. Kruh se totiž uzavírá: jsme schopni, když jsme použili metodu sociologické intervence, konstatovat, zda odborové hnutí představuje jednoho ze sociálních aktérů transformace naší společnosti?

Prostřednictvím skupinových diskusí jsme měli zkoumat možnosti formování odborů jako sociálního aktéra. O čem nelze pochybovat, jsou určité posuny v názorech členů skupiny. Stačí srovnat jejich tvrzení a způsob uvažování při prvním sezení a při závěrečné konverzi.

Odbory jakožto instituce jsou zcela jistě politickým aktérem s dosud jen sporadickými náznaky sociálního aktérství. Z hlediska úrovně jednání tedy mají smíšenou podobu: poměrně často se chovají jako nátlaková skupina, historická rovina není jejich doménou... Podle našeho názoru k žádoucí konstruktivní integraci vůbec nedošlo a odbory tak nemohou být chápány jako jeden z dominantních aktérů ustavení nového pořádku. Některé momenty jejich chování nicméně korespondují s Tourainovým hypotetickým modelem formování sociálních aktérů, kteří spíše ochraňují určité partikulární aktéry před „integrační logikou systému“ [Touraine 1991].

Za terminologicky nepřesné je možno považovat už samotné definování odborů jakožto sociálního hnutí: především zde postrádáme jakoukoli spontaneitu, zvláště vezmeme-li v úvahu formální převedení většiny členů bývalého Revolučního odborového hnutí do polistopadových nezávislých odborů. Jako nepatřičné pocítujeme i označení členů skupiny, resp. odborářů za militanty; příslovečně „holubičí“ a opatrnická povaha českého národa i sametová revoluce se zdají být obecnými protiargumenty. Snad i z tohoto důvodu nedocházelo při diskusích k tak ostrým, konfliktním výměnám názorů jako v literatuře popisovaných případech aplikace metody sociologické intervence v minulosti.

Do určité míry lze zpochybnit i další charakteristiky sociálního hnutí: citovaný výzkum např. exaktně dokládá částečnou absenci identifikace členů odborů s touto organizací. Přes veškerou jejich obětavost a zájem o práci v odborech nelze ani u členů naší skupiny hovořit o skutečně silné identifikaci. Nanejvýš šlo spíše o identifikaci se svou základní organizací jakožto určitým zázemím v případě konfrontace s podnikovým managementem či s novým vlastníkem podniku. Stejně tak – jak už jsme naznačili výše – je i princip opozice jen velmi zřídka patrný. Konec konců tedy šlo mnohdy o analytické pokusy určit sociální a kulturní kořeny potenciálních konfliktů.

Výzkumníci totiž de facto nemohli vycházet z analýzy boje, jehož reprezentantem má být sledovaná skupina. A tak někdy docházelo k paradoxním momentům, kdy namísto regulace agresivních tendencí a eventuálních divokých protestních akcí v sociální hnutí v pravém slova smyslu šlo právě o „vyburcování“ militantů z pocitů bezmocnosti, nejistoty a jisté ochromenosti v pohledu do budoucna. (Pochybnosti výzkumníků o adekvátnosti Tourainova konceptu sociálního hnutí i použití jeho metody sociologické intervence zde zvláště nabyly na intenzitě.)

Výjimečnost doby a převažující vědomí, že nelze „překročit svůj stín“, že musíme splácet gigantické dluhy z uplynulých čtyřiceti let, se vkrádaly do sociologické intervence natolik intenzivně, že někteří odboráři občas „vypadli z role“ (např. překvapivým souhlasem s ideologií Občanské demokratické strany reprodukovanou místním lidrem).

Opakovaně se ukazovalo, že optimálním prostorem pro plnění role aktéra je pro odbory stále ještě podnik, kde mají možnost jednat a zasahovat do řešení problémů. Naproti tomu zeměpisná i sociální distance republikových (a tehdy i federálních) orgánů hospodářských, správních, ale i odborářských v členech skupiny vzbuzuje často pocit bezmocnosti a nemožnosti jednat ani jako odboráři, ani jako občané.

Diskuse o principu solidarity se ukázala být spolehlivým indikátorem identifikace odborářů s pracujícími (byť poněkud zpochybněné např. jejich postoji k nezaměstnanosti). Na druhé straně je patrné určité vakuum a nejasnost v momentu operacionalizace „nepřítele“, protipólu odborů (resp. pracujících). I zde se markantně projevují negativní stránky faktické diskontinuity ve struktuře odborů; nicméně se zdá, že odboráři se příjemněji cítí ve své bezmocnosti než v roli opozice vůči státu, resp. moci. (Snad jen v případě určité personifikace moci: např. pomyšlení na výši platů poslanců tehdejšího federálního parlamentu řadu členů skupiny okamžitě uvědomilo o vzájemně opozičních vztazích.)

Záznam autoanalýzy intervenované skupiny dokládá, že řada z jejích členů si distanci mezi více méně oficiální ideologií, vlastním imagem a různými výroky v předchozích diskusích plně uvědomila. Pak už zřejmě stačilo málo (konverze) a výzkumníci mohli zachytit určité signály aktivizace odborářů: přinejmenším proklamativně se začali na jakési imaginární ose vzdalovat od své pohodlné bezmocnosti.

Je to náznak zítřejší sociální historie?

IRENA HRADECKÁ se jako vědecká pracovnice Sociologického ústavu české Akademie věd specializuje na oblast sociologie průmyslu, podniku, práce a industriálních vztahů. V některých svých studiích se věnovala i „gender“ problematice.

Literatura

- Frič, P., A. Strečanská 1992. *Sociální aktéri v procese demokratizácie Slovenskej spoločnosti. Prípady poslancov miestnych samospráv*. Bratislava: Inštitút stredoeurópskych štúdií FM UK (interní publikace).
- Kudernatsch, M. 1992. „Odbory a transformace.“ *Ekonom* 29: 27-28.
- Strmiska, Z. 1991. „Poznámky ke vztahu sociální struktury a politické kultury.“ *Sociologický časopis* 27: 397-424.
- Touraine, A. 1985. „Klassen, soziale Bewegungen und soziale Schichtung in einer nachindustriellen Gesellschaft.“ S. 324-338 in *Die Analyse sozialer Ungleichheit. Kontinuität, Erneuerung, Innovation*, hrsg. von H. Strasser, J. H. Goldthorpe. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Touraine, A. 1986. „Krise und Wandel des sozialen Denkens.“ *Soziale Welt, Sonderband 4: Die Moderne – Kontinuitäten und Zäsuren*: 15-39.
- Touraine, A. 1973. *Production de la Société*. Paris: Seuil.
- Touraine, A., F. Dubet, M. Wieviorka, J. Strzelecki 1983. *Solidarity. The Analysis of a Social Movement 1980-1981*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Touraine, A. 1983. „Soziale Bewegungen. Spezialgebiet oder zentrales Problem soziologischer Analyse?“ *Soziale Welt* 34: 143-152.
- Touraine, A. 1981. *The Voice and the Eye. An Analysis of Social Movements*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Touraine, A., M. Wieviorka, F. Dubet 1987. *The Workers's Movement*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Touraine, A. 1991. „Zrod postkomunistických spoločností.“ *Sociológia* 23: 301 - 318.

Journal of European Social Policy

Editor: Professor Graham Room,
University of Bath, UK

The dramatic changes taking place across Europe have provoked a fundamental rethinking of social policy. In addition, the moves towards economic and political integration mean that increasingly social policy decisions will be taken at a European rather than a national level.

The **Journal of European Social Policy** provides a focussed, European coverage of these issues. It features:

- Articles providing expert analysis of key social policy issues
- Comprehensive coverage of the full range of social policy concerns
- Up-to-date reports of the latest European trends, new legislation, analysis of new and existing European Commission programmes, and recent research

The **Journal of European Social Policy** is essential reading for academic social policy analysts and policy-makers at European, national and local levels.

*"Extremely impressive ...
the journal can be
thoroughly
recommended."
European Access*

Volume 4, 1994	UK	WEur	E Eur	RoW
Institutional	£74	£76	£44	£81/\$141
Individual	£37	£39	£23	£41/\$71
ISSN 0958-9287 (4 issues per year)				

**LONGMAN
HIGHER
EDUCATION**

For a FREE sample issue
of the *Journal of European Social Policy*, with no obligation to
subscribe, return this coupon to:

Judy Higgins, Longman Higher
Education, Longman House,
Burnt Mill, Harlow, Essex CM20
2JE, UK.
Fax (0279) 623862.

Name

Address

Zaměstnanci, management a odbory*

Industriální vztahy v privatizovaných podnicích

JAN VLÁČIL**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Employees, Management and Trade Unions

Industrial Relations in Privatised Enterprises

Abstract: The article presents a „biography“ of 17 Czech firms (from the 44 investigated within the project „Large-Scale Privatisation: Social Conflict and Consensus“) and the resulting typology of the most frequently cited 1. causes of employees' present socio-economic situation, 2. workers' attitudes toward the company and its management, 3. relations between management and unionists. The socially „painless“ dismissals, the weakened position of TUs and hostilities between blue and white collar workers are discussed. The surprising absence of manifest labour conflicts (e.g. strikes) can be explained by societal stability and a high degree of mutual tolerance between employees and managers, the consensus reached resulting from the resignation of the former. Temporary social peace requires the formation of appropriate industrial relations.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 3: 344-360)

Následující poznatky jsou shrnutím výsledků výzkumu „Velká privatizace: Sociální konflikt a konsensus“. Tento výzkum konceptuálně vycházel především z teorií 1. třídního konfliktu [Dahrendorf 1959], 2. sepětí konfliktu a konkurence [Park, Burges 1921], vlastnictví [Buhl 1976, Binns 1978] a konsensu [Hodges 1971], 3. sociálních funkcí konfliktu [Coser 1956], 4. kompetence, kontroly a komunikace [Krysmanski 1971], 5. zaměstnaneckých konfliktů [Euler 1973]. K interpretaci poznatků sloužily též teorie industriálních vztahů, spjaté zejména s problémy nové evropské situace [Ferner, Hyman 1992; Hoof, Slomp, Verrips 1993], současného kapitalismu [Goldthorpe 1984], organizační politiky [Sabel 1982; Lee, Lawrence 1985] a kontroly [Tannenbaum 1968], authority, participace [Brannen 1983] a industriální demokracie [Poole 1986].

V konfrontaci s převažujícím makrospolečenským přístupem ke zkoumání privatizace byla po výměně zkušeností se zahraničními sociology zvolena kvalitativní metoda případových studií. Výzkum byl koncipován v září 1991. Grantové prostředky na jeho realizaci byly uvolněny v září 1992, dokončen byl v prosinci 1993. Proveden byl v pěti regionech ČR na 44 vesměs průmyslových podnicích, vybraných na základě konzultací vzhledem ke konfliktním situacím, které v nich zpočátku nastávaly. Výběr vycházel z předpokladu, že zdrojem podnikových problémů není samotná privatizace.

*) Stať je jedním z výsledků realizace grantových projektů „Velká privatizace: Sociální konflikt a konsensus“ (AV ČR reg. č. 82852, 1992-93) a „Industriální vztahy a sociálně politické orientace zaměstnanců a podnikatelů“ (GA ČR, 403/93/1095, 1993-94).

**) Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: PhDr. Jan Vlášil, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 79, 93, 97, l. 242, fax (02) 24 22 02 78, e-mail indrel@eum.cvut.cz.

Tabulka 1. Zkoumaný soubor

č.	Firma	ZAM	RESP	DĚL	MISTR	THP	ODB	VED
1	Stroj 1	350	1	0	0	0	1	0
2	Hutní 1	500	2	0	0	0	2	0
3	Potr 1	85	2	0	0	0	2	0
4	Stroj 2	1150	1	0	0	0	1	0
5	Zprac 1	150	2	0	0	0	2	0
6	Zprac 2	140	1	0	0	0	1	0
7	Stroj 3	800	1	0	0	0	1	0
8	Text 1	300	2	0	0	0	2	0
9	Doprava 1	320	1	0	0	0	1	0
10	Doprava 2	350	2	0	0	0	2	0
11	Potr 2	145	1	0	0	0	1	0
12	Elektro 1	960	22	9	5	3	3	2
13	Stroj 4	400	4	0	0	0	4	0
14	Elektro 2	1500	?	0	1	1	2	2
15	Elektro 3	90	3	1	0	0	0	2
16	Elektro 4	260	2	0	0	0	2	0
17	Elektro 5	560	1	0	0	0	1	0
18	Auto 1	2880	3	0	0	0	3	0
19	Auto 2	650	18	6	3	4	1	4
20	Potr 3	170	12	11	0	1	0	0
21	Text 2	490	3	2	1	0	0	0
22	Zprac 3	340	3	1	0	2	0	0
23	Elektro 6	1800	10	3	0	7	0	0
24	Elektro 7	80	2	0	0	0	0	2
25	Stroj 5	1270	3	2	0	0	1	0
26	Optik	2100	7	1	0	3	2	1
27	Stroj 6	800	2	0	0	0	2	0
28	Hutní 2	26500	15	0	0	0	15	0
29	Hutní 3	19600	3	0	0	0	3	0
30	Hutní 4	4600	10	6	1	0	3	0
31	Auto 3	16000	3	0	0	0	3	0
32	Auto 4	2000	30	10	3	8	2	7
33	Kůžce	8300	8	2	1	0	2	3
34	Stroj 7	660	8	2	1	1	1	3
35	Stroj 8	3700	9	2	2	3	2	0
36	Potr 4	1600	10	5	0	0	2	3
37	Elektro 8	800	17	9	2	1	1	4
38	Elektro 9	2000	6	0	0	6	0	0
39	Potr 5	9000	5	1	0	0	3	1
40	Stroj 9	35000	7	0	0	0	6	4
41	Stav 1	600	1	0	0	0	0	1
42	Stav 2	300	1	0	0	0	0	1
43	Stav 3	700	8	3	0	0	1	4
44	Stav 4	200	4	2	0	0	1	1
celkem			265	78	20	40	82	45

Neusiloval o reprezentativnost, věnoval však pozornost též firmám úspěšným. Řešitelé uskutečnili polostrukturované rozhovory s 265 většinou náhodně získanými respondenty

z řad dělníků a mistrů, technickohospodářských pracovníků, odborových funkcionářů a manažerů (viz tabulku 1 s orientačními počty zaměstnanců v době šetření).

Situace podniků a zaměstnanců

Většina zkoumaných podniků se potýká s problémy ztráty dřívějších odbytišť, nedobytnosti vlastních pohledávek a nemožnosti investic do „muzeálního“ výrobního zařízení. Insolventnost odběratelů zakládá začarovaný kruh zadluženosti, v němž zisk kryje pouze úroky z úvěrů. Manažerská nezkušenost omezuje marketing na ideové návrhy bez realizačního dotažení a facilitace zisku. Zaměstnanci vesměs kritizují nepřípravenost managementu na tržní změny, ale nejsou si jisti, zda by jeho výměna nežádoucí situaci podniku vyřešila. „Neříkám, že by ve vedení nemohl být někdo lepší, ale najděte mi ho.“ Při „zeštíhlování“ osazenstva prosazovaly i odbory propouštění přebytných pracovníků ve prospěch zachování zaměstnanosti ostatních. Řídily se samozřejmě též ohledy na pokud možno „bezbolestný“ sociální dopad. K závažnějším meziosobním konfliktům s odcházejícími překvapivě nedocházelo. Trvající přezaměstnanost by měla být řešena dalším spontánním úbytkem či „řízenou přirozenou fluktuací“. Souběžně však nastal odliv „labilnějších“ kvalifikovaných pracovníků, kteří vzhledem k nejistým perspektivám podniku změnili zaměstnavatele z vlastní iniciativy. Ani atraktivnější nabídky nepomohly potom personálně zajistit některé provozy. Intraorganizační adaptace struktury a chování podniků (s výjimkou Text 2, Stroj 7) se omezila na decentralizaci, při níž však divizím nebyla poskytnuta skutečná subjektivita (s výjimkou Auto 4, Stroj 8). Generální ředitelství nadále přerozděluje neúspěšným jednotkám zisk. Zbavují se odpovědnosti (Elektro 1) a zvyšují závislost osamostatňovaných složek (Kůže). Tradiční redistribuce vyvolává konflikty uvnitř managementu i mezi osazenstvy divizí. Administrativní aparát a režijní náklady narůstají, komplikuje se přenos informací a koordinace. Pokus o jakousi srovnávací „biografii“ zkoumaných podniků umožňuje v probíhajících změnách rozlišit některé jejich typy (tabulka 2).

Příkladem původně ohroženého podniku je Elektro 1, vyrábějící komunikační techniku a dlouhodobě orientovaný i odkázaný na odbyt v bývalém SSSR. Způsob práce se nezměnil za posledních 50 let („veškerou mechanizaci představuje šroubovák a pájka“), k významným výrobním inovacím nedošlo za 10 let. Kvalita práce byla dobrá, při náročnějších technologických požadavcích případných jiných odběratelů ani vzhledem k rovnocenné zahraniční spolupráci však podniku nedostačuje technické vybavení. Počet pracovníků se snížil oproti minulosti téměř o polovinu. Nespokojenost stávajících zaměstnanců vyplývala nadále z podnikové situace a platových podmínek. Ostentativně je nezajímala solventnost podniku, neboť realizace zisku je podle jejich názoru úkolem vedení stejně jako zajištění přiměřené mzdy za odvedený výkon bez ohledu na odbytové potíže. Konflikt byl násoben nepotvrzenými obavami vedení ze zaměstaneckého zneužívání relativních sociálních jistot, poskytovaných kolektivní smlouvou, obavami řadových pracovníků z důsledků dříve hojně kritiky vedení a konečně obavami obou stran z možnosti zrušení celé výroby, např. pronájmem podniku jako skladiště, budoucími majiteli.

Zatímco vrcholový management kritizuje postup privatizace, zaměstnanci kritizují především jej. Po vzniku divizí je se svým laxním a byrokratickým přístupem mnohými považován za přebytný. U zvláště nespokojených pracovníků se objevuje kritické

Tabulka 2. Typy podniků a hlavní uváděné příčiny jejich situace

likvidovaný	Elektro 7	zastaralá produkce, špatný marketing pro inovovanou výrobu
	Elektro 6	neschopnost reorientace po útlumu výroby
ohrožený	Stroj 4	ztráta odbytových kontaktů
	Text 2	ztráta trhů, konkurence
	Kůže	finanční problémy, nedokončená reorganizace
zaostávající	Auto 1	přerušení vývoje jednáním se zahraničním partnerem
	Elektro 2	bývalý garant odbytu = garant zaostávání
revitalizovaný změnou vnějších podmínek	Elektro 1	obnovení zahraničního odbytiště a vojenských zakázek
	Optik	obnovení vojenských zakázek
revitalizovaný managementem	Auto 2	zajištění patentovaného odbytu
trvale úspěšný	Stroj 8	předstih v zahraniční kooperaci, tradiční prestiž
joint-venture nefungující	Stroj 6	neplnění dohody zahraničním partnerem
úspěšný	Auto 4	kvalifikovaný personál, obchodní kontakty
zahraniční	Potr 3	nevhodné pracovní podmínky a chování zahraničního managementu vůči zaměstnancům

srovnávání jeho postupu s vládou („oběma chybí koncepce“). Chová se jako poslanci: V kritické situaci si údajně odsouhlasil smluvní platy a prémie ve výši téměř ročního platu dělníka. Vedoucí pracovníci naopak tvrdí, že se prémie nyní vzdali. Dělníky uráží nynější převážně montážní náplň práce. Management dle nich nepotřebuje momentálně nezaplacenou kvalifikovanou práci, ale nechce narušovat mezilidské vztahy. Ty jsou překvapivě dobré, zejména však proto, že „všichni jsme na jedné lodi“ a „nikdo nevyčuhuje“. Dle jiných názorů podnik dále nepropouští, protože nemá na odstupné a je pro něj výhodnější udržovat místa s nízkými platy, dokud lidé neodejdou bez finančních nároků sami. Zaměstnanci se cítí přebyteční a ztráta dřívějších jistot je výrazně demotivuje. Prožívané situaci odpovídají i postoje vůči privatizaci („podvod, fraška“). Vedení se neoprávněně chová jako suverénní vlastník („dělá si, co chce“) a faktického bezvládní využívá k nastolení jakési podnikové „minitality“. To vše vyvolává deziluzi, apatii a rezignaci. Počátkem letošního roku se však situace podniku radikálně zlepšila získáním zakázky na spotřební elektroniku pro Rusko, kompletovanou z komponent dvou zahraničních výrobců. Znovu je zajištěn odbyt vojenské spojové techniky.

Změna vnějších podmínek revitalizovala též Optik, ze 70 % specializovaný na výrobu vojenských zařízení. V období konverze bylo za cenu ztráty finální výroby nutno přejít na montáž komponent pro zahraniční firmy. Zbývající vlastní produkce byla z vojenského hlediska špičková, ale způsob práce („děláme pomaly a betálně“) nebyl dostatečně efektivní při civilní výrobě. Řada nesnadno nahraditelných zaměstnanců odešla bez jakéhokoli zastání nebo odstupného a možnosti uplatnění úzké specializace v okolí. Při následných zakázkách potom „nebyli lidi na rozjetí výroby“. V roce 1991 vyjádřilo osazenstvo hromadnou nespokojenost s ředitelem, představenstvo jej však ve

funkci potvrdilo. Nyní se názory zmírnily: Vedení má těžký úkol, ale mohlo by dělat více. Špatné mezilidské vztahy vyvolávaly znechucení. Tyto problémy pomohl podniku zčásti vyřešit opětný návrat ke zbrojní výrobě.

Příkladem průběhu a výsledků jednání se zahraničním partnerem, bohužel též typickým, může být znovu Elektro 1. Nejvážnější uchazeč chtěl nejprve zaměstnat jen 200 z tehdejších 1600 zaměstnanců. Atraktivní zahraniční stáže pro vývojové a řídicí pracovníky mu sloužily, jak se později ukázalo, především k pololegálnímu získávání důvěrných výrobních a obchodních informací. Nezkušenost našeho managementu se projevila též neznalostí metod konkurence. Dle předběžné smlouvy nemohla být vedena jednání s dalšími firmami. Zájemce dohodu neúměrně odkládal, odmítal různé cenové odhady, poukazoval na nesolidní přístup našich ministerstev a jako záminku k ukončení jednání využil nejasnosti ohledně ekologické zodpovědnosti za dřívější provoz. Obdobně postupoval i vůči dalším našim podnikům.. Obvykle v nich nezískal účast, ale přetáhl jejich nejschopnější pracovníky do vlastní nově založené filiálky. Přestože se uvedeného jednání účastnili i zástupci odborů, vyústilo zklamání zaměstnanců z tohoto „podrazu“ v zásadní pochybnosti o schopnostech managementu a nepotvrditelné podezření z přímé sabotážní činnosti některých jeho členů („náš náměstek nás prodal“).

Podobnou zkušenost učinil i podnik Auto 1. Jednání s prvním zahraničním partnerem pozastavilo vývoj jeho vlastního nákladního vozu a vyčlenilo z něj další letecký výzkum. Po rovněž protahovaném odstoupení od spolupráce ukázala vzájemná výměna informací obou zúčastněných odborových organizací, že tato nabídka sloužila především jako prostředek nátlaku na zaměstnance v cizím závodě. Pracovníky, kteří přitom svoji firmu neopustili, „baví práce a ne úvahy o tom, že jinde by dostali více“. Pokud by se přešlo na týmovou výrobu, následovala by dle jejich názoru dequalifikace jednotlivých dělníků. „Management nic vyloženě nekazí, ale mohl by být lepší.“

Podniku Stroj 6, orientovanému na jemnou mechaniku, se sice na rozdíl od předchozích podařilo uzavřít joint-venture, zahraniční partner však dodal pouze nekvalitní strojní zařízení, neposkytl žádné další investice a nedodržel sliby zaručující nové trhy. Mzdy, převedené z tarifních na smluvní, se sice zvýšily, ale zůstávají stále pod průměrnou úrovní regionu. Zahraniční partner přesto přesouvá výrobu do zemí s ještě levnější pracovní silou, popř. technikou. Jeho přístup vyvolal značné zklamání („jsme tam, kde jsme byli bez Evropy“), obavy, že se nakonec projeví jako konkurence, usilující o likvidaci české firmy („už jim nikdo nevěří ani slovo“), a výslednou apatii osazenstva. Rovněž v dalších podnicích je rozšířen názor, že cizí zájemce se snaží především hodnotově diskvalifikovat a pod cenou koupit firmu nebo její podíly, získat její trhy, kontrolovat nebo likvidovat českou konkurenci, potlačit technický vývoj, získat informace a odborníky nebo alespoň převést finální výrobu na pouhou montáž cizích komponent.

Obdobně jako Auto 1 technologicky zaostává i Elektro 2, který měl dříve monopol na výrobu komunikační techniky. Jeho velká výzkumná základna vyvinula vlastní systém 4. generace, který však nebyl odzkoušen („revoluce přišla brzo“) a následně ani realizován. Pro hard- a softwarové nadšence byla ztráta podnikových perspektiv závažnějším důvodem odchodu než plat. Neformální vztahy přestávají fungovat, nicméně „problémy v mimopracovní oblasti jsou větší než v zaměstnání.“ Dosavadní výrobky vyhovují podmínkám ruského odběratele, který výjimečně nadále platí pohledávky, avšak není již přesně identifikovatelný. Technické anomálie těchto výrobků nejsou použitelné pro jiné sítě. Produktová diverzifikace a zamýšlená přeměna podniku na

obchodně výrobní firmu by předpokládala doladění kvalifikačních nároků. Chybějící technici jsou „náborováni“ ve východních zemích. Dlouhodobý je nedostatek pracovníků v hygienicky a kosmeticky rizikové předvýrobě. Nekvalifikovaní pracovníci nejsou ochotni měnit náplň a rytmus práce. Při nedostatečném marketingu hrozí přechod na výrobu telekomunikační „bižuterie“.

Stroj 4, vyrábějící kancelářskou mechaniku, se po osamostatnění značné části provozu proměnil ve zbytkový a restitučními nároky ohrožený podnik. Došlo ke ztrátě zahraničních, dříve centrálně zajišťovaných kontaktů. Mistři i mechanici jsou nuceni sami si zajišťovat zakázky. Podnik může nadále zaplňovat tržní mezery, ale nikoli již v rozsahu, který by si vzhledem ke své tradici „zasloužil“. Aby se prý situace nemusela projednávat ve vládě, byl stav uměle snížen z 1 800 původních na 400 pracovníků. 30 % pracovníků odešlo pod tlakem rizika, že je „hodí přes palubu“. Zůstává skupina lidí bez jiných šancí, pro něž ovšem „situace není tak růžová, aby stálo za to se bát“. Firma se totiž nechová tržně ani vůči svým zaměstnancům. Ti vzhledem k postrádané „fair play“ většinou rezignovali. Management podle nich nevyvíjel přílišnou snahu pozvednout podnik a neuměl ani nechtěl zajistit jeho prosperitu, neboť jeho členové při svých zájmových kontaktech s konkurencí „seděli na dvou židlích“. Jejich privatizační aktivity byly krátce před šetřením označeny v tisku jako „podvod století“.

Ze Stroj 5, vyrábějícího čerpadla, musela odejít téměř polovina pracovníků, kteří se však vzhledem k nízké regionální nezaměstnanosti uplatnili jinde. 50 odborníků včetně všech ekonomických vedoucích přešlo k soukromé firmě, založené náměstkem. Privatizační projekt vyvolal v roce 1992 stávkovou pohotovost s cílem upozornit na krizovou situaci podniku a nevhodné vystupování managementu. Druhým hlavním důvodem nespokojenosti je špatný tarifní systém a zdravotně závadné prostředí. Ti, kteří odešli jinam, však na ně vzpomínají ještě jako na relativně dobré. Ti, kteří zůstali, se pokoušejí věřit, že se podnik udrží. Nedůvěřují ale vedení („snaží se, ale skutek utek“), stěžují si na nedostatek informací, nastolení vyšších požadavků bez zavedení jednoznačnějšího režimu, úpadek pracovní motivace a morálky. Po trojnásobné změně ředitele jsou apatičtí („jedno, kdo to bude, jen ať se něco už děje“). Dlouhodobá existenční nejistota se projevuje v minimalistických očekáváních: „Stačí, dokud je na výplatu.“ Pouze nový majitel s jasným programem může obnovit jejich důvěru v privatizaci a budoucí prosperitu podniku.

Text 2, vyrábějící konfekci, ztratil zejména trhy bývalé Jugoslávie. Nynější vývoz do západních zemí je ohrožován konkurencí nově a často se zahraniční pomocí zakládaných menších českých firem. Sporná kvalita finálních výrobků nezávisí na lidech, ale především na nevyhovujících strojích. K jinde obvyklému osamostatnění od mateřského podniku nedošlo, neboť by vzhledem k nespolehlivosti našich dodavatelů a z ní vyplývající nezbytnosti přesouvání výroby mezi závody nepřineslo žádné výhody. Zachován však zůstal spolu s tím i starý, nediferencující a nemotivující systém odměňování. Ve Stroj 7, vyrábějícím obráběcí stroje, se změnilo pouze označení nižších jednotek. Pracovníci mají pocit, že podnik vybudovali a posléze neměli možnost nebo se nestačili přizpůsobit novým vnějším podmínkám. Za posledních 10 let se zde nic nezměnilo. Nevědí, zda někdo z vedení nese za situaci vinu („nenahlédnete do nikoho“). „Odbytový vedoucí namísto aby venku sháněl zakázky, sedí tady.“ Při nárazovosti práce roste psychická zátěž. Osazenstvo očekává, že nový majitel bude mít zajištěné zakázky, když „jde do privatizace“. Takový vlastník ani popř. nový management ale nedokáže dostatečně brzy znovuobnovit loajalitu zaměstnanců vůči firmě.

Zprac 3, vyrábějící obaly, si pořídil nové zařízení v původní hodnotě celého závodu. Má ale potíže s platební neschopností zákazníků, vázaných zejména na sezónní aktivity. Podnik usiluje o certifikaci, která by potvrdila též standard přesnějšího stanovení hierarchie a pravomocí. Anonymitu produkce nahradil důraz na osobní odpovědnost, přechod na časovou mzdu při nedostatku zakázek vedl ke zpomalení tempa práce. Po zrušení podnikového učiliště chybí kvalifikovaní pracovníci. Náhradní školení zaměstnanců by měla zvýšit alespoň jejich vědomí sounáležitosti s podnikem. Pracovníci ale srovnávají výrobní investice s naprosto nedostatečným sociálním zázemím („noční směny jedí u strojů“). Přestože platy jsou oficiálně tajné, vzájemná závist je vyšší než dříve. Vedení ztrácí svoji autoritu, protože údajně zaměstnává na vyšších funkcích své známé bez odpovídající praxe, „neumí se poradit“ ani jednat s lidmi.

V podniku Kůže umožňují sice přežívající prvky centralizace finanční manévrování, nadále však trvá situace, v níž „běháme s náloží, ale zápalná šňůra stále hoří“. Kvalitně funguje personalistika, hájící souběžně zájmy firmy i zaměstnanců. Hlavní důraz je kladen na vytváření kvalifikačních rezerv a zároveň uklidňující snižování míry okamžité zastupitelnosti. Pocity zaměstnanců se posunují do sebekritičtější polohy: „Lidé spadli do nových poměrů a nedovedou se přizpůsobit.“ Řada kvalifikovaných zaměstnanců odešla preventivně z politických důvodů. Údajně tomu tak bylo pod sociálním nátlakem ze strany odborů. Nyní se mnozí z nich vracejí od soukromých firem zpět.

Typickým příkladem podniku, který v privatizaci „prohrál“, je Elektro 7, zabezpečující v minulosti výlučnou výrobu výpočetní techniky v rámci RVHP. Kromě této technologicky zcela zastaralé produkce nabízel též špičkové systémy pro vojenské a dopravní účely. Po převedení progresivní složky výroby soukromé firmě hledal management náhradní program v produkci počítačově řízené zdravotnické a potravinářské techniky. Rychlé zvládnutí netradiční výroby však bylo následně znehodnoceno nesprávným odhadem tržní situace. Insolvence odběratelů přivedla firmu do platební neschopnosti. Po opakovaném vrácení privatizačního projektu a neúspěšných dražbách bylo rozhodnuto o likvidaci podniku. Při pomyslné zakázce nicméně „stačilo postavit lidi ke strojům a mohlo se dělat“. Nastalo zklamání ze staronového, do roku 1968 velmi úspěšného ředitele („po 20 letech už není, čím býval“). Pracovníci chápali situaci nejprve jako důsledek neschopnosti vedení, později spíše jako cenu zaplacenou za dřívější výsadní postavení podniku. Někteří se vzhledem ke kvalifikaci, získané u mateřské firmy, úspěšně uplatnili v oboru. Část z těch, kteří naopak odešli do oblastí soukromého podnikání a nízko kvalifikovaných služeb, již mezitím změnila až tři zaměstnavatele. Pro většinu z nich představoval odchod z pracovního prostředí a sociálního zázemí, na něž byli zvyklí, osobní tragédii, prožívanou až dodatečně.

Stejný osud postihl i Elektro 6, vyrábějící opto-elektrická zařízení. Některé jeho programy byly utlumeny, pro jiné byli centrálním rozhodnutím zrušeni odběratelé a pro zbytek nakonec nebyli subdodavatelé, ve shodné řetězové reakci, schopni nadále zajišťovat potřebné komponenty. Podnik nebyl ale zároveň připraven na skok ve světové technologii, neměl kapitálové možnosti výrobní reorientace a zřejmě právě proto nezískal ani původního zahraničního zájemce. Management byl „přistižen v nedbalkách“, nebyl schopen koncepčně se přeorientovat, „pokračoval ve starých kolejích“. Jeho privatizační projekt nebyl přijat. Dlouho konejšil osazenstvo vlastní nadějí, že podnik zachrání takový zájemce nebo ministerstvo, a nakonec „se bál vyjít mezi lidi“. Mnoho bývalých pracovníků se muselo spokojit s méně kvalifikovaným zaměstnáním. Jejich odchod měl

silnou emocionální stránku („všichni jsme to obřečeli“). Zkušenost likvidace se projevila v názorech, že privatizace je jen „povolené veřejné rozkrádání“ podnikového majetku.

Příkladem úspěšného joint-venture je Auto 4, s majoritním podílem zahraničního kapitálu a při důsledné decentralizaci vyrábějící pneumatiky. Oproti původním obavám zejména starší generace dělníků nekoupil zahraniční partner firmu „za babku“ a nezavřel ji. Naopak zajistil nové strojní zařízení a převádí výrobu sem. Zdůrazňuje svůj podmíněný a nátlakový zájem o naši levnou práci. Mzdový nárůst byl ale provázen relativním poklesem výkonu. Pracovníci očekávali, že zahraniční partner „udělá pořádek“. „Nevím, zda bychom byli schopni zvednout morálku bez cizí kurately.“ Osazenstvo nicméně dospělo k názoru, že „k meritokratismu směřujeme jen ze strany výkonů, nikoli jejich ocenění“. Zatímco jedni reagují na sociální jistoty průměrnou prací, jiní zklamání odcházejí. Srovnatelný podnik je dle mnohých stejně úspěšný bez zahraniční pomoci. Privatizace byla prý výhodná jen pro druhou stranu, která si své problémy řeší „přes nás“, je „pyšná na to, že u nich jde všechno a u nás nic“ a považuje nás za „neschopné křováky“. Se zahraničním spoluvlastníkem by se však dle jiných názorů jednalo snadněji než s českou částí vedení, které často neplní své sliby a „ví, že tady dlouho nebude“. „Nedělají to Němci, spíš ti naši managementi, kteří se chtějí nějak zavděčit.“

Příkladem podniku vlastněného výhradně zahraničním kapitálem je Potr 3, vyrábějící zmražené polotovary. Nový majitel přijal dříve propuštěné zaměstnance zpět. Zavedl novou výrobní linku, která je sice lepší než dřívější česká, ale příznačně nemá parametry mateřského podniku. Dle názoru zaměstnanců „tyto nákupy někdo dobře zprostředkoval“. Zásadně se změnil systém řízení, na naše podmínky nezvykle přesně jsou vymezeny pravomoci, zvýšily se nároky na zodpovědnost. Nově zavedený bodový systém hodnocení pracovního výkonu se však zčásti proměnil v „papírovou válku“. Přísné dodržování přestávek tento výkon nijak nezvyšuje a zaměstnance irituje. Práce přibýlo dle jejich odhadů o 70 %, platy se zvýšily v průměru o 25 resp. o 20 až výjimečně 60 % v závislosti na směnách. Při zvýšených pracovních požadavcích nejsou ve srovnání s českými podniky tyto platy nijak nadprůměrné. Teoreticky by jich při stejném výkonu bylo možné dosáhnout i jinde. Řadoví pracovníci mají obavy ze zahraniční konkurence i ze ztráty zaměstnání v důsledku kritiky nadřazených nebo pracovních podmínek. Tyto podmínky jsou horší než na staré lince státního podniku. Tlaky osazenstva na jejich zlepšení jsou údajně neprosaditelné vzhledem k prostorovým omezením, technologickým postupům a hygienickým normám výroby. Výsledky spojení ne zcela vyhovující techniky s naší levnou pracovní silou přinášejí všeobecné zklamání („od zahraničního kapitálu jsme čekali více“). Zahraniční dodavatel, akciově propojený s majitelem podniku, svaluje stejně jako management („problémy si nepřipouští“) technické potíže na české osazenstvo („Černý Petr zůstane na nás“). Hlavním zdrojem nespokojenosti je chování zahraničních, z jiného sociokulturního prostředí a s jinými předsudky přicházejících vedoucích („jednají s námi, jako bychom byli černoši, opice“). S cizími odborníky se příznačně „nelze sejít zrakem“. Pracovníci pochopili zpřísnění hygienických a disciplinárních opatření, nezvyklá neosobnost organizačních norem však vyvolává napětí v sociálním i psychologickém smyslu. Úkolová mzda by motivovala více než nynější nediferencující stabilní plat. Možnost diskuse o pracovních otázkách nicméně umožňuje částečnou participaci, upevnění organizační struktury a vědomí sounáležitosti s podnikem. Tato zkušenost je poněkud v rozporu se sdělovaným pocitem rostoucího individualismu a odcizení.

Příkladem ryze českého podniku s ofenzívním managementem je Auto 2, vyrábějící elektropříslušenství. Vývozní kooperace se západními partnery se zvýšila a odbytová orientace rozšířila na dálněvýchodní Asii. Výroba se zdvojnásobila a přiblížila tak objemu před rokem 1990, zahraniční odbyt vzrostl na pětinasobek. Mzdy se od počátku roku 1993 zvýšily o 50 %, jsou na úrovni soukromých firem a nejlepší ze srovnatelných podniků regionu. Nynější ředitel je autorem evropského patentu, zajišťujícího nosný program, dlouhodobý odbyt, zvýšení sériové výroby i vyšší kusový zisk. S jeho záměrem odkoupit nadpoloviční většinu akcií souhlasilo v podnikovém referendu 65 % zaměstnanců, což svědčí též o jejich celkovém vztahu k managementu. Mnozí zaměstnanci odešli zřejmě jen proto, aby okamžitě získali odstupné. U zbývajících sice vzrostla obava kritizovat vedení, nicméně se objevily vyšší nároky na zdokonalení systému odměňování a kritérií hierarchického vzestupu. Dříve podhodnocení techničtí pracovníci si platově polepšili více než dělníci, což jim tito vyčítají. Prosperita podniku je však nadále založena zejména na výzkumu a vývoji. Došlo k jinde neobvyklému omlazení a zvýšení kvalifikace osazenstva. Nalézt přebytečné technickohospodářské pracovníky zde prý nelze. Vzhledem k dosavadní nemožnosti disponovat majetkem („socialistický podnik v kapitalistických podmínkách“) je nejistota managementu vyšší než u osazenstva. Násobí ji obavy z podezřelého zájmu zahraničního uchazeče o spolupráci, která by podnik mohla zbavit odbytového teritoria, dostat do područí „vykořisťovatelského“ vztahu a konečně jako nežádoucí konkurenci likvidovat.

Příkladem podniku od počátku úspěšného, naštěstí též typickým, je Stroj 8, zaměřený na přesné strojírenství. Kooperace se zahraničním partnerem, navázaná již před rokem 1989, pomohla překonat krátkodobé odbytové potíže. Budovány jsou rovněž kontakty na asijské trhy. Od nástupu nového vedení se vývoz do vyspělých zemí zvýšil desetkrát. K racionalizaci výroby došlo bez významnějšího snížení zaměstnanosti. Podniku chybí pracovníci specializovaných profesí, zaměstnaní v jiných strojírenských firmách regionu a mobilně omezení problémy dopravy. Sponzoruje učňovské školství, což je nyní výjimkou. Ani rozsáhlá důsledná restrukturalizace výrazněji nezměnila rozsah autonomie a kontroly řadových pracovníků a jejich meziosobní vztahy. „Nemáme co zlepšit“, ale „je na nás vyžadováno“, popř. „sami chceme dosáhnout“ zvýšení pracovního výkonu. Osazenstvo očekávalo lepší organizaci práce a vyšší úbytek, nikoli jen vnitropodnikové přemísťování režijních pracovníků. Do důvodů reorganizace „nevidí“. Management dle obecného minimalistického názoru funguje celkem dobře, neboť „výplaty dostáváme“. Nárůst platů vcelku odpovídá zvýšení pracovního výkonu. Řadové pracovníky a nižší vedoucí však „duší“ staré normativy a způsoby výkaznictví („na 1 hod. musíme psát 80 min.“). Na rozdíl od podniků, kde při značném překrývání funkcí shánějí zakázky i řadoví pracovníci, je zde „trading“ v kompetenci vedoucích středisek. Na rozdíl od situace ve Zprac 3 se obavy managementu i odborů ze zpomalení práce při časové mzdě nepotvrdily a její zavedení vedlo naopak ke zvýšení produktivity. Výkonová motivace zde zřejmě nebyla omezována existenční nejistotou. Situaci podniku odpovídá i celkově vyšší spokojenost zaměstnanců, od nichž se také očekává, že podnik budou jako úspěšný sami prezentovat.

Management, odbory, hostility

Postavení odborových organizací ve zkoumaných podnicích vyplývá z obecných tendencí zpochybňování jejich úlohy. Názory, že odbory při současné pravomoci nebo

schopnosti spolurozhodovat nijak neovlivňují postavení zaměstnanců, neposkytují jim žádné výhody, jsou „pozůstatkem socialismu“ a „brzdou ekonomiky“, jsou značně rozšířené. Odliv členů vyplývá též z jejich mobility a povinnosti odborů hájit v podniku i zájmy nečlenů. V bývalých státních podnicích nicméně neklesá organizovanost pod 80 %. Ideálem odborových funkcionářů již přestává být 100 % a je navrhována spíše 50-60 % organizovanost spjatá s vyšší akceschopností. Typům zjištěných postojů osazenstva k podniku (despekt, identifikace – tabulka 3) a jeho managementu (pochybnosti, nedůvěra, zklamání – tabulka 4) zhruba odpovídají i typy vztahů odborových organizací k vedení (tabulka 5).

Tabulka 3. Typy postojů osazenstva k podniku a jejich hlavní uváděné příčiny

despekt	Elektro 1	nejisté perspektivy, insolventnost, nízké platy
	Auto 1	nejisté perspektivy
	Elektro 2	nejisté perspektivy
	Stroj 4	netržní chování vůči zaměstnancům
kritická identifikace	Stroj 7	nepřízpůsobení podniku novým podmínkám
	Kůžce	nepřízpůsobení zaměstnanců novým podmínkám
	Elektro 6	likvidace
	Stroj 6	obavy ze zahraničního partnera
	Potr 3	pracovní podmínky
	Auto 2	požadavek zlepšení systému odměňování
prestižní identifikace	Stroj 8	úspěšnost

V Elektro 1 si odbory získaly právo kontroly v důsledku, nebo jinak hodnoceno, za cenu zásadní podpory poskytované managementu. Zaměstnanci je proto považují za kompromisní až vyloženě loajální, zaměřující úzkou spolupráci s ústupky vedení. Odboroví funkcionáři si nicméně stěžují na nedostatečnou komunikaci s managementem a izolovanost („cítíme se jako soukromá divize“). Dlouhodobě pěstovaná nedůvěra vůči vstřícnému postupu vedení („co je to za budou“) je zčásti překonávána vzájemným respektem zájmů a snahou o udržení sociálního smíru („nezaseknout se, zkusit dále vyjednávat“). Konflikt a případná potřeba arbitráže jsou oboustranně očekávány při uzavírání nové kolektivní smlouvy. Nižší odboroví funkcionáři mají z konfliktních situací osobní obavy již nyní.

V Auto 2 je nezvykle vysoká 94 % organizovanost. Silná je však i kritika odborů ze strany vlastních členů. Ti hledají odborářskou podporu zejména při osobních problémech. Zatímco funkcionáři považují informovanost osazenstva o plánech vedení za dostatečnou, řadoví pracovníci s tímto hodnocením nesouhlasí. Dle jejich názorů odbory „nic nezmohou“, samy od sebe se stáhly a omezily jen na otázky dílčích sociálních výhod. Rovněž zaměstnanci Stroj 8 soudí, že jako sociálně politickou záštitu „odbory není moc vidět“. Osazenstvu není známo, co odbory vybojovaly, rozšířený je však názor, že dřívější „výdobytky“ byly opuštěny příliš rychle a bude trvat dlouho, než se je podaří získat zpět.

Tabulka 4. Typy postojů osazenstva k managementu a jejich hlavní uváděné příčiny

skepse nedůvěra	Elektro 1	bezkonceptnost, „minitotalita“
	Zprac 3	nepotismus
	Optik	nespokojenost s ředitelem
	Stroj 3	privatizační projekt, chování vedoucích (stávková pohotovost)
zklamání	Stroj 4	konflikt zájmů vedoucích, privatizační „podvod“
	Elektro 7	staronový ředitel, ztráta výsadního postavení, likvidace
	Elektro 6	optimistické informace z vedení, emocionálně prožívaná likvidace, následná dequalifikace a kritika privatizace
	Stroj 6	zahraniční partner jako konkurence
ambivalence	Auto 4	meritokratismus bez ocenění, výhodnost privatizace jen pro zahraničního partnera
	Potr 3	platy versus chování zahraničního managementu
	Auto 2	obava kritizovat management versus vyšší nároky na něj
	Stroj 8	minimalistické versus vysoké nároky na management

V Elektro 2 jsou dlouhodobé kontakty odborových funkcionářů a managementu využívány k pozitivnímu vzájemnému ovlivňování. Dle názoru ostatních zaměstnanců „odbory spíše nahrávají vedení“. Výsledkem je nicméně vysoká informovanost osazenstva, nepřímá participace, důvěra ve vedení a racionalizace struktury a činnosti odborové organizace. Ve Stroj 8 jsou odbory považovány za potřebnější spíše managementem než dělníky. Po roce 1990 byly „jazyčkem na vahách“ podnikového dění. Jednoznačně podporují snížení organizovanosti a zajištění zaměstnání a vyšších platů nikoli všem, ale jen pro podnik nezbytným pracovníkům. Zvyšování mezd je také považováno za důležitější než poskytování bývalých sociálních výhod. Vedení dostává od odborů signály o problémech. Tak se např. ukázalo, že taktika plošného propouštění byla důsledkem neinformovanosti personálního útvaru. Odbory vystupují také jako „moderátor“, vysvětlující politiku managementu, a „školi“, zejména o zákoníku práce, rovněž vedoucí dceřinných a pronajatých podniků. Snaží se uspokojit zájem zaměstnanců o informace, ti však připouštějí, že „možná ani nevíme, co odbory vybojovaly“.

V Auto 1 měly odbory znepokojující informace o záměrech zahraničního zájemce, ale nechtěly jednání narušit. To je nyní zdrojem jejich kritiky i sebekritiky. Členové jsou aktivní v následné diskusi a zpochybňování, ale pasivní v podnětech a akci („když jsme si vás zvolili, tak se starejte“). Neorganizovaní se „vezou, ale někdo to musí táhnout“. Managementu, který si nepřipravuje nástupce, vyčítají odbory image nepostradatelnosti i to, že neudržel schopné zaměstnance. Uvažují proto o vlastní databance perspektivních pracovníků. Management vcelku vychází odborářským iniciativám vstříc, i když někteří jeho členové jejich význam plně nechápou. V Auto 4 převládlo oproti původnímu odborářskému projektu, odmítajícímu účast zahraničního kapitálu, přesvědčení o výhodnosti joint-venture, přinejmenším pro částečné převzetí zahraničních vzorů

kolektivní dohody. Odbory nyní útočí na vedení, aby plnilo své povinnosti, např. při slíbené redukci administrativy. Při zjištěném konfliktu zájmů prosadily odchod jednoho z ředitelů. Vedení se „kryje“ informováním osazenstva, to má však pocit jeho nedostatečnosti. Zahraniční partner, který se „diví, jak jsme si dokázali odbory rozbít“, od nich očekává zajištění klidu, náš management podporu proti cizímu vedení. Dle názoru zaměstnanců odbory v konkrétních případech pomáhají (i tam, kde si je „pletou s kojnou“), ale celkově jsou „trpěny do počtu“. V Potr 3 je v protikladu k rozšířené představě, že cizí investoři „nemají odbory ve svých firmách rádi“, organizovanost rovněž vysoká. Schopnost domluvit se s managementem směřuje k optimální kolektivní dohodě. Její nezbytnost je ovšem zakotvena již v původní kupní smlouvě.

Tabulka 5. Typy vztahu odborů a managementu a jejich hlavní příčiny uváděné odborovými funkcionáři, členy vedení a zaměstnanci

		dle odborů	dle managementu	dle zaměstnanců
kooperace	Elektro 1	izolace		kompromisy
	Auto 2	informovanost osazenstva		skepse
	Stroj 8	informovanost managementu	potřebnost odborů	skepse
	Elektro 2	informovanost osazenstva		kompromisy
	Potr 3	optimální kolektivní dohoda		
	Kůže	přenášení problémů na odbory		
	Auto 4	odbory & management versus zahraniční majitel		
blokace	Auto 1	kontakty	ambivalence	ambivalence pasivita
	Stroj 4	nezájem vedení		neschopnost odborů
	Stroj 6	nepochopení zahraničního managementu		malá razantnost
konflikt	Elektro 7	spory o privatizaci		
	Optik	informace v tisku		apatie
	Stroj 7	spor o termín	nekompetentnost odborů	
	Stroj 5	odvolání ředitelů		podpora

Ve Stroj 4 je podobná kooperace zablokována. Zaměstnanci obviňují odbory z neschopnosti při jednání s managementem. Ten má podle nich zájem pouze o vlastní mocenské postavení, nikoli o sociálně politické otázky. Kolektivní smlouva nebyla včas prosazena, správní rada ji údajně nechtěla uzavřít, zástupce zaměstnanců v této radě je vázán mlčením. Odbory se marně domáhají vysvětlení odchodů, pro něž byly sporné organizační důvody. Ve Stroj 6 odbory podporovaly joint-venture, což jim po následujícím zklamání je vyčítáno více než pasivita při propouštění zaměstnanců. Počet vystoupení z organizace byl také vyšší než jinde. V kolektivním vyjednávání byly odbory posléze relativně úspěšné, osazenstvo je však nadále považuje za málo razantní a zahraniční část managementu je vůbec nechápe. „Jaké ale mohou být vztahy s vedením, které propustilo více než polovinu pracovníků?“

Ve Stroj 7 vyvolaly v době šetření odbory spor s vedením o termín informace o připravovaném propouštění. Úřad práce jim v něm nedal za pravdu. Management tvrdí, že sice potřebuje opozici, ale stávající závodní výbor je složen z lidí postrádajících potřebný přehled. Odbory dle něj vyvolávají nadbytečně nátlakové akce, jsou arogantní a zároveň špatně organizované. „Měly by se aktivizovat za branou podniku“, protože „na pracovišti se má dělat a ne přemýšlet, co má být“. Tento spor má však kořeny v odborářském návrhu na odvolání ředitele, který se snažil o zpružnění pracovní doby a posléze prodloužení omezeného 60 % režimu. Nařízené volno bylo ovšem v rozporu jak s kolektivní smlouvou, tak se zákoníkem práce. Management tehdy proklamoval, že plné vyplácení zaměstnanců při nedostatku práce by na ně mělo demoralizující účinky, odbory byly přesvědčeny, že „vedení je tady na to, aby práci zajistilo“.

Ve Stroj 5 odstoupil první ředitel pod tlakem odborů. Druhý ředitel, vyhrožující odborům krachem podniku, byl na jejich doporučení odvolán. Závodní výbor se dále snažil urychlit privatizaci ultimátem vlastního odstoupení. Odezva zaměstnanců byla dobrá, k úbytku členů nedošlo a informace pro pracovníky nadále probíhají po linii nikoli vedení, ale výboru. Tomu se také podařilo dojednat s vedením snížení nutných výluk ze 60 % na 80 % režim. V podniku Optik mají odbory velmi malou možnost vedení ovlivňovat. Kolektivní vyjednávání probíhalo dobře jen v oblasti mezd, u jiných firem obvykle nejproblematičtější. V době šetření však bylo razantně přerušeno v důsledku kontroverzních a z kontextu vytržených informací v tisku. Členové odcházejí nebo jsou apatičtí. Je pochybné, zda by alespoň 50 % z nich podpořilo případnou nátlakovou akci. Management i odbory postrádají regulativní „mantinely“ vzájemné zodpovědnosti a kontroly. Některé požadavky, v projednáváné dohodě managementem odmítané, např. propouštění diferencované dle odpracovaných let, jsou v praxi plněny.

V podniku Kůže nepůsobily odbory před válkou uvnitř firmy, ale jejich reprezentant denně jednal s tehdejšími majitelem. Z této tradice vyplývá tlak na ustavení regionálních organizací. Nyní vedení přenáší každodenní problémy na vnitropodnikové odbory a ztrácí tak svůj manažerský charakter. Odbory se hlásí k nepopulárním opatřením, avšak požadují, aby vedení neutajovalo hospodářské výsledky. Sociální napětí vyplývá dle názoru respondentů, podobného jako v Auto 1, především z jejich „spotřebního koše“. „Radikalismus ale není na místě.“ Mezi zkoumanými podniky výjimečně se zde vyskytuje též názor, že lépe než odbory by industriální demokracii mohly zajišťovat podnikové rady.

Ve většině zkoumaných podniků se odbory aktivně účastnily posuzování privatizačních projektů. Vesměs užily kritéria 1. záruk prosperity podniku, 2. principu rozdělení akcií, včetně případných akcií zaměstnaneckých, 3. perspektivy zaměstnanosti, rekvalifikace pracovníků, úrovně jejich mezd i řešení dalších sociálně politických problémů, 4. ochrany odborářského majetku, zejména fondů sociálních a kulturních potřeb a rekreačních nebo školících zařízení, často vlastněných společně s podnikem, 5. formy reprezentace zájmů zaměstnanců ve správních a dozorčích radách, budoucí pravomoci odborů při kolektivním vyjednávání apod. K některým, zejména alternativním projektům však nezískaly přístup. Někdy předkládaly projekty vlastní.

Odborové organizace, vzniklé často ze stávkových výborů, v nedávné minulosti odvolávajících podnikové vedení, se nyní musí opět přizpůsobovat změnám „shora“. Působí jako nárazník nebo hromosvod nespokojenosti osazenstva i managementu. Management našich podniků vesměs není zvyklý a neumí jednat s odbory. Jejich funkcionáři jsou na negociaci nezřídka lépe připraveni. Protiklad mezi převážně

technicko-ekonomickou orientací podnikového vedení a sociálně politickou orientací odborových funkcionářů však jejich společné úvahy o perspektivách zaměstnaneckých vztahů dosud značně ztěžuje. Management ve většině případů neprosazuje extrémní rozhodnutí nebo jejich implementaci, odbory nepostupují příliš radikálně. Oboustranná snaha vyhnout se vyostřeným sporům vyplývá ze schopnosti rozlišovat uvědomovanou protikladnost nebo interferenci zájmů od shody ve sdílených hodnotách, hodnotový dissensus překonávat institucionalizací popř. ritualizací konfliktu a konflikt rolí nesměšovat s meziosobními vztahy. Minimalismus odborářských požadavků je vyvoláván obavami z prosazování utilitárních zájmů a suboptimalizace podnikového řízení, z nadměrného restriktivního zasahování odborových svazů nebo naopak eroze kolektivních dohod ze strany zaměstnavatelů. Odborová funkcionária zkoumaných podniků tedy nepředstavují žádné „manažery nespokojenosti“. Institucionalizované vztahy jsou relativně bezproblémové, což neznamená v konkrétních otázkách bezkonfliktní. Mohou se zhoršit s nástupem nového majitele nebo vedení. Konfrontace je nahrazována kooperací, která si nicméně uchovává svůj antagonistický, kontradiktorní charakter.

V průběhu výzkumu se výrazně změnily názory na privatizaci. Její zpochybňování jako „druhého znárodnění“ bylo nahrazeno dílčími projevy nesouhlasu s konkrétními rozhodnutími příslušných orgánů a nakonec vyústilo v nespokojenost s jejím tempem. Stejně jako např. její kupónová forma je nyní přijímána vesměs kladně. Problémy zkoumaných podniků vyplývají především z minulé situace, zásadních změn politicko-ekonomických podmínek a z nepřipravenosti na ně. Privatizace je i při řadě výhrad k některým případům jejího postupu respondenty chápána častěji jako východisko či prostředek záchrany těchto podniků.

Výsledky výzkumu umožňují jistou redefinici výchozích konceptuálních předpokladů i přítomné sociální situace. Stávkové akce se v přímé souvislosti s velkou privatizací téměř a ve zkoumaných podnicích vůbec (s jedinou výjimkou stávkové pohotovosti ve Stroj 5) nevyskytly. Jejich případní iniciátoři si stále více uvědomují riziko paradoxního prosazení nadměrných požadavků za cenu existenční likvidace osazenstva. Absence takových akcí, zarážející zejména zahraniční sociology, je zřejmě vysvětlitelná nejen celkovou společenskou stabilitou, ale též schopností mnohých řadových pracovníků, odborových funkcionářů a zčásti i vedoucích nahlížet problémy rovněž ze strany partnerů, tj. přejímat „rolí druhého“. Komunikační kompetence je zdrojem jejich značné tolerantnosti. Sociálně ekonomicky tristní situace podniků je provázána překvapivou sociálně psychologickou smířlivostí jejich zaměstnanců.

Motivační konflikty se projevují v ambivalentních postojích, např. k vedení, konflikty rolí jsou zdrojem stresu a úsilí o jejich překonání. Též sporné, sociologickými metodami neverifikovatelné informace vyvolávají jako sociální definice situace konfliktní chování. Sociální kontrola a komunikace podmiňují obraz protivníka, průběh konfliktu nebo naopak ustavení konsensu [Krysmanski 1971]. K závažné eskalaci neřešených rozporů, předpokládané konfliktualistickou literaturou, však nedocházelo. Optimismus může skrývat latentní konflikt, odložení konfliktu může být kulturním specifíkem nebo důsledkem tradičních vzorců rezistence.

Zjišťované konflikty mají nejčastěji podobu hostility a symbolizované agresivity. Spíše než přítomností jsou vyvolávány obavami z budoucího pokračování rozporů. Stejně jako konfliktní vztah s mimopodnikovým prostředím zvyšují i takové hostility kohezi zúčastněných skupin [Coser 1956]. Mohou však také výrazně omezovat celkový

výkon podniku [Euler 1973]. Závažným případem nesnadno překonatelné hostility jsou v mnoha zkoumaných podnicích vztahy mezi „modrými a bílými límečky“. Vědomí nastupující restratifikace společnosti v nich nebezpečně znovuožívuje ideologizovaný antagonismus tzv. produktivní a neproduktivní práce. Rozpory mezi dělníky a technickohospodářskými pracovníky, administrativou i managementem, jsou přitom výraznější než averze takto stmelovaných skupin k budoucím nebo již nynějším „kapitalistickým“ majitelům. Management zajímají především problémy postavení podniku a samostatné decize, dělníky jistota zaměstnání a životní úroveň. Management chápe nynější situaci jako ztrátu nikoli práv, ale dřívějších privilegií („třídních vymožeností“) dělníků. Snížení sociálních jistot považuje za garanci zvýšení jejich výkonu. Dělníci naopak očekávají reciproční ohodnocení („pracujeme stejně dobře“). Technickohospodářští pracovníci se domnívají, že dělníkům jsou zachovávány stejné preference jako v minulosti a jejich požadavek „socialistické rovnosti chudých“ i trvalý pocit ukřivdnosti je neoprávněný. Management je nezbytnou adaptací ochoten zajistit reorganizaci podniku, dělníci případným vyšším pracovním nasazením.

Koncepční vedení chybí zejména těm, kteří chtějí pracovat, ale neumějí podnikat. Technickohospodářští pracovníci mají většinou více šancí založit vlastní firmy než dělníci. Tito pracovníci jsou v zásadě snadněji propustitelní, dělníkům hrozí častěji jen ztráta části výdělku. Zároveň ale technickohospodářských pracovníků odchází obvykle procentuálně méně a přidáno dostávají relativně více dělníci. V odborech, při volbách výboru nebo i ředitele, se obě skupiny opakovaně dostávají do vzájemných sporů. Technickohospodářští pracovníci odcházejí hojněji z odborové organizace, protože jsou, podle dělníků, „na jiné lodi“. Dělníci chápou ojedinělé nabídky participace jako snahu managementu svést na ně odpovědnost. Při nedostatečné znalosti vlastních práv a možností jejich využití častěji požadují státní záruky sociálních jistot. Preferují odbory před alternativními formami participace. Považují je však spíše za „organizaci pro dělníky“ než za „organizaci dělníků“.

Konsensus se ve zkoumaných podnicích ustavuje nejen na základě překonání protikladnosti původních stanovisek, ale též v důsledku oboustranného smíření s nevyřešeným, popř. aktuálně neřešitelným problémem. Sociální napětí se tak mění v dočasný, nepřilíhš zabezpečený smír bez výraznějších perspektiv sociálního partnerství. I takový minimální hodnotový konsensus či dočasná kompatibilita zájmů ale umožňují společné využití potřebných incentív, ustavení vzájemných, konzistentních a předvídatelných vztahů a proměnu systémové integrace podniku, vyplývající z prostých funkčních závislostí, v jeho integraci vskutku sociální. V rozhovorech vyjadřovaná apatie a rezignace na ovlivňování podnikového i vlastního osudu je značně rozšířena. Je však zmiňována též s jistou dávkou sebereflexe, srovnání s minulými aktivitami a sebekritičnosti. I tento moment lze hodnotit mírně optimisticky jako náznak trvajících zájmů o formování industriálních vztahů.

Tyto vztahy zahrnují jak institucionalizovanou reprezentaci zájmů zaměstnanců a zaměstnavatelů, tak jejich vzájemné chování v konkrétních podnicích. Ovlivňují spoluúčast na racionalizaci [Brannen 1983], spokojenost osazenstva i profit vlastníků. Jejich nynější změny vyplývají ze znovustavení plurality vlastnických vztahů i skupinových zájmů. Postoje zaměstnanců k majiteli a vedení podniku jsou těmito procesy ovlivněny [Sabel 1982], ale také často generalizovány a přenášeny do názorů na vládu a politické zřízení. Velká privatizace zvyšuje odpovědnost podniku za regulaci meziskupinových konfliktů. Sociální klima podniku může být výrazem i ustavující

složkou celkové společenské atmosféry. Vzájemné prosazování požadavků osazenstva, odborů a managementu, práce, kapitálu a státu patří také k rozhodujícím zdrojům celkové transformace společnosti. Ve zkoumaných i dalších podnicích se v této souvislosti začíná, dle názoru autora, formovat nový typ vztahů, který se nevrací k podobě osvědčené např. v předválečném Československu i dnešním Německu a který by vzhledem k jejich odlišnosti od minulých i současných vzorů, tradičních vnitropodnikových poměrů a manažerských představ bylo možné předběžně označit jako postindustriální. Tato hypotéza bude předmětem pokračující generalizace získaných poznatků i probíhajícího dalšího empirického šetření.

JAN VLÁČIL absolvoval filozofii, psychologii a sociologii na FF UK a studijní pobyty na univerzitách v Heidelbergu, Hamburgu, Brémách a Miláně. Od roku 1967 pracuje v Sociologickém ústavu (ÚFS) AV. Zabývá se problematikou sociální kontroly, práce, podniku a řízení. K hlavním publikacím patří v této souvislosti stati v Sociologickém časopise a v Sociologia del Lavoro a větší počet tematicky odpovídajících hesel pro Velký sociologický slovník.

Literatura

- Binns, D. 1978. *Beyond the Sociology of Conflict*. New York.
- Brannen, P. 1983. *Authority and Participation in Industry*. London.
- Buhl, W. R. 1976. *Theorien sozialer Konflikte*. Darmstadt.
- Coser, L. A. 1956. *The Functions of Social Conflict*. London.
- Dahrendorf, R. 1959. *Class and Class Conflict in an Industrial Society*. Stanford.
- Euler, H. P. 1973. *Arbeitskonflikt und Leistungsrestriktion im Industriebetrieb*. Düsseldorf.
- Ferner, A., R. Hyman (eds.) 1992. *Industrial Relations in the New Europe*. Oxford.
- Goldthorpe, J. H. (ed.) 1984. *Order and Conflict in Contemporary Capitalism*. Oxford.
- Hodges, H. M. 1971. *Conflict and Consensus: An Introduction to Sociology*. New York.
- Hoof, J., H. Slomp, K. Verrips (eds.) 1993. *Westbound? Changing Industrial Relations in Eastern Europe*. Amsterdam.
- Krysmanski, H. J. 1971. *Soziologie des Konflikts*. Reinbek.
- Lee, R. A., P. A. Lawrence 1985. *Organizational Behavior: Politics at Work*. London.
- Park, R. E., E. W. Burges 1921. *Introduction to the Science of Sociology*. Chicago.
- Poole, M. 1986. *Towards a New Industrial Democracy. Workers' Participation in Industry*. London.
- Sabel, C. 1982. *Work and Politics*. Cambridge.
- Tannenbaum, A. S. 1968. *Control in Organizations*. New York.

Role managementu při formování pracovních vztahů v privatizovaných podnicích

IVANA MAZÁLKOVÁ*

Filozofická fakulta UK, Praha

The Role of Management in the Formation of Labour Relations in the Privatised Enterprises

Abstract: The main aim of this article is to analyse the results of the qualitative survey on „Large-Scale Privatisation: Social Conflict and Consensus“ (commenced in 1993) with respect to the changing positions of management and workers within firm structures. The authority hierarchy, as well as the obedience required from subordinates, served as a theoretical starting point. Issues such as wages, secure employment and participation, proved to be the most illustrative of these changes. Criteria for successful firms such as strategy, structure and culture (Peters, Waterman 1982) are included as constituting the principle levels of organisational analysis. The evidence indicates that hierarchical structures and authoritative co-ordination continue to prevail in the manufacturing sectors. Despite the fact that union membership remains relatively high, firm-level participation appears weak. Workers appear preoccupied with securing employment and adequate wages.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30, (No. 3: 361-372)

Vzhledem k probíhajícímu procesu privatizace a ekonomické transformace považujeme za důležité zkoumat změny v postavení aktérů industriálních vztahů na podnikové úrovni. V návaznosti na článek J. Vlášila zabývající se rovněž výsledky výzkumu „Velká privatizace: Sociální konflikt a konsensus“ je naším cílem analyzovat vztahy managementu a řadových pracovníků v podnikových organizacích. Postavení managementu se zde jeví jako dominantní a určující, navíc i v teorii řízení převažuje právě tento aspekt. Proto jsme za teoretická východiska k zachycení měnících se podmínek v organizaci zvolili problematiku hierarchie autority.

Výsledky našeho výzkumu v českých podnicích ukázaly, že se nejdůležitější aspekty vztahu nadřízených a podřízených projevují v dimenzích odměňování, pocitu jistoty v zaměstnání a participace. Tato témata jsou rozpracována ve třetí části práce.

Za účelem komplexnějšího prodiskutování jednotlivých témat jsme zvolili tři úrovně analýzy, odpovídající třem hlavním aspektům úspěšného fungování organizace: strategii, strukturu a kulturu [Peters, Waterman 1982].¹

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Ivana Mazálková, katedra sociologie FF UK, Celetná 20, 116 36 Praha 1.

¹) Peters a Waterman [1982] rozvinuli sedm faktorů úspěšné manažerské činnosti „Koncepce 7S firmy McKinsey: strategie, struktura, spolupracovníci, systémy řízení, sdílené hodnoty (tj. kultura), styl manažerské práce, schopnosti“ rozdělením na faktory hardwarové (strategie a struktura) a softwarové. Pro potřeby této práce jsme se zaměřili na strukturu, strategii a kulturu, která reprezentuje zbylé faktory měkké. Strategii rozumí tato koncepce programové stanovisko vrcholového vedení firmy. Za strukturu je považováno vymezení a obsahová funkční náplň dílčích částí organizace. Kultura ve formě sdílených hodnot dává základní orientaci pro činnost kolektivů organizace a vytváří motivační prostředí.

Pro empirickou část se z více než 40 zkoumaných podniků nabízely ke srovnání tři výrazně odlišné typy podniků nacházející se ve stejné lokalitě, čímž se objevila nová dimenze srovnání a možnost vypracovat tři případové studie, které poskytly základ k charakteristice zmíněné problematiky v první části článku. To ovšem neznamená, že nebyly zahrnuty zkušenosti i z jiných podniků. Orientace na tři podniky z jedné lokality měla v neposlední řadě za cíl zvýšit reprezentativnost výsledků kvalitativního šetření pro tento článek a zdůraznit především podobnost problémů i přes rozdílnost podniků.

A. Lokalita

Vybrané podniky představují typické průmyslové organizace daného regionu: velké výrobní podniky s dlouholetou tradicí a známou značkou jako nejvýznamnější představitelé tří klíčových průmyslových odvětví v této oblasti. S několikatisícovými počty zaměstnanců představovaly i v minulosti nejdůležitější zdroj zaměstnanosti.

I když zastupují tři rozdílná odvětví: strojírenský, kožedělný a gumárenský průmysl, mají nebo rozhodně měly hodně společného, ať již z hlediska historického, organizačního nebo technicko-výrobního. V minulosti šlo o velké průmyslové koncerny masové výroby s těžištěm v méně kvalifikovaných až nekvalifikovaných (s výjimkou strojírenské výroby) dělnických profesích s úkolovou mzdou, s orientací vývozu na trhy bývalých členů RVHP a velmi významným postavením v rámci socialistické ekonomiky.

K význačným rysům dané lokality patří především *celostátně nadprůměrná podnikatelská aktivita*, která znamená odliv *kvalifikovaných pracovních sil* do soukromého sektoru. Tato situace souvisí s *tradicí podnikání* – soukromé firmy jsou v této oblasti atypické vzhledem k vysokému počtu i kvalitě. Lidé, kteří odejdou z podniku, se málokdy vrací zpět – především ve strojírenství připravil soukromý sektor podniky o mnoho odborníků. *Úroveň výdělků* lze v celostátním měřítku označit za průměrnou až nižší. *Nezaměstnanost* patří v tomto regionu k nejnižším vzhledem k velké aktivitě obyvatel v soukromém sektoru, i když se ve strojírenství zvyšuje. Prosazuje se také *úvaha o regionálních odborech*, které začínají fungovat po vzoru patnácti dalších regionálních komor v ČR, složených ze zástupců organizací odborových svazů zastoupených v daném území. V tomto regionu je tato aktivita o to významnější, že u dvou ze tří zkoumaných podniků by management viděl odbory raději za branami podniku (i vzhledem k tradici v minulosti). Cílem této aktivizace je vytvořit silnější seskupení pro jednání v regionu. Otázka regionálních odborů není v současnosti dořešena po státní úrovni – s novým zákoníkem práce se vedle magistrátů stávají partnerem v jednání především úřady práce. Neexistuje žádné přímé napojení na vyšší organizační struktury odborů. *Význam podniků pro sociální stabilitu regionu* vyplývá z charakteru bývalých mamutích podniků, na nichž závisela zaměstnanost i úroveň infrastruktury regionu v minulosti. Přímá závislost klesá s restrukturalizací a zavedením soukromého sektoru, přesto však tyto podniky zůstávají v povědomí obyvatel tradiční součástí regionu a pro magistrát významnými partnery.

Případové studie

K úvodnímu popisu tří vybraných podniků nacházejících se ve stejné lokalitě používáme typologii ze statě J. Vlášila, zdůrazňující rozdílné úrovně úspěšnosti vybraných podniků v současnosti:

Trvale úspěšný podnik (Stroj 8 – předstih v zahraniční kooperaci, tradiční prestiž).

Úspěšné joint-venture (Auto 4 – kvalifikovaný personál, obchodní kontakty).

Ohrožený podnik s tradicí (Kůže – finanční problémy, nedokončená reorganizace).

Privatizace byla v prvních dvou případech již uskutečněna: Stroj 8 je akciovou společností s podílem kupónů a Auto 4 společností s ručením omezeným se zahraničním vlastníkem bez přímého zapojení do kupónové privatizace. Kůže je zařazena do druhé vlny kupónové privatizace a vzhledem k velkým pohledávkám v bývalém Sovětském svazu se reorganizace podniku velmi komplikuje. Ve všech podnicích se projevuje decentralizace osamostatňováním divizí (i když na velmi rodném stupni) a oslabováním postavení vrcholového vedení. Nejprogresivnější strukturu dceřinných společností má Stroj 8, zatímco Kůže je stále ještě státním podnikem s divizemi především finančně zcela závislými na holdingovém vedení. Ve všech podnicích jsme zaznamenali konfliktní vztahy mezi divizemi, zapříčiněné pocitem, že vrcholový management upřednostňuje ty druhé. Ve Stroj 8 i Auto 4 je divizní uspořádání provázeno přebujelou administrativou, v podniku Kůže dochází k redukci velkého počtu zaměstnanců holdingového vedení s nepříliš dramatickým rozšířením administrativy na divizích. Všechny podniky využívají dobrých kontaktů s východními trhy v minulosti a možnosti kooperací se západními partnery (v případě Auto 4 se jedná dokonce o zahraničního vlastníka). Stroj 8 asi 80 % svých výrobků vyváží, Kůže se orientuje na kooperace s více zahraničními partnery přímo ve svém areálu a zavádění joint-venture v Asii a Auto 4 podléhá strategii zahraničního partnera využívajícího levné pracovní síly a obchodních kontaktů na „Východě“.

Platové podmínky jsou pod celostátním průměrem pouze v podniku Kůže, kde je na rozdíl od ostatních dvou podniků, kde přešli na časovou mzdu, stále ještě mnoho dělníků ve mzdě úkolové. Všechny podniky mají problémy s produktivitou práce a tedy i se mzdovou regulací, o nejmenších potížích lze hovořit u Stroj 8.

Ve všech třech podnicích nedošlo k výraznému propouštění, většinou přirozený odchod (důchod, soukromý sektor, příp. reorganizace do kooperací), pouze Kůže opustilo několik stovek zaměstnanců bezprostředně po listopadu 1989 vzhledem k velmi nejisté a vyhořelé atmosféře v podniku. Odborová organizovanost je všude více než 90 %, i když jde spíše o pasivní setrvávání. Odborové vedení spolupracuje s vrcholovým managementem. Tato spolupráce se odráží spíše v prosazování strategie jistého pracovního místa a dobrých výdělků než v tradičním zaměření na sociální politiku. Zapojení do odborů jako jedinou formu participace pracovníků se ve Stroj 8 a Auto 4 pokusili rozšířit o formu zaměstnaneckých akcií. V Auto 4 se od ní upustilo s příchodem zahraničního kapitálu a ve Stroj 8 se vyskytly právní problémy.

B. Některé problémy a teoretická východiska zkoumání podnikové organizační struktury

Jak jsme naznačili již v úvodu, budeme postupovat od dimenze hierarchie autority i míry jejího respektování ze strany podřízených, odměňování, jistoty zaměstnání k participaci pracovníků. Jednotlivé dimenze se budeme snažit analyzovat z hlediska strategie, struktury a kultury organizace, což by mělo posloužit k co nejkomplexnějšímu posouzení situace.

Hierarchie autority v podmínkách decentralizace

Jako zásadní je třeba pochopit, co tvoří a ovlivňuje sociální vztahy v organizační struktuře, co podněcuje lidi, aby společně pracovali, a jak jsou řízeny úkoly s cílem dosáhnout co nejefektivnějšího výsledku. Sociální psychologové mluví o

„psychologickém kontraktu“ a jeho klíčové části, jejímž prostřednictvím organizace očekává od svých členů, že ji budou akceptovat včetně jejího systému hierarchie.

Pohlžíme-li společně s mnoha současnými autory [Peters, Waterman 1982; Drucker 1973] na strukturu a strategii organizace jako rozhodující (tzv. tvrdé) faktory jejího úspěšného fungování doplněné mj. o kulturu včetně sociálních vztahů, upozorníme nejen na význam hierarchie jako na jeden z aspektů struktury, ale zároveň na nutnost nepodceňovat vliv technicko-organizačních souvislostí na sociální strukturu podniku.²

Výzkum potvrdil hypotézu objevující se v obměnách ve výzkumech [např. Tannenbaum, Rozgonyi 1983] této problematiky: „*Hierarchie formální autority*, jakkoliv je podstatná pro proces koordinace, vyvolává nespokojenost, apatii a slábnoucí pocit zodpovědnosti na nižších úrovních a je zdrojem potenciálního konfliktu mezi osobami na relativně vysokých úrovních a těmi nad nimi.“ Bylo tedy nutno zkoumat dopad hierarchie na reakce a přizpůsobení členů organizace.

Hierarchický pořádek je podporován nejistotou zaměstnání jako protiklad chaosu a zároveň nejistota postavení vede manažery k autoritářským sklonům. Koncentrace moci v rukou vrcholového managementu se dostává do konfliktu s osamostatňováním jednotek divizí, ke kterému dochází ve všech třech podnicích. Pro příklad uvedl vedoucí pracovník v Auto 4: „I když se s přímými nadřízenými na divizi vždycky dohodneme, na vrcholovém vedení je to potom passé. Oni se vymlouvají, že je tady majitel a že ten, co řekne, to platí, ale myslím si, že s majitelem by se jednalo líp než se současným vedením, které ví, že tady dlouho nebude. Nechtějí poslouchat hlas zdola. Je to dost velká chyba, protože řídit něco od stolu jde jen někde – ne v těchto provozech.“

Problém zodpovědnosti – oddělení rozhodování od plnění úkolu je mezi dělníky (příklad Stroj 8) považováno vcelku za přirozené. V Auto 4 charakterizuje vrcholové vedení situaci ve smyslu: „Způsob myšlení u dělníků se nezměnil, privatizace – neprivatizace. Privatizační projekt se vysvětloval tisíckrát. Dělníci si myslí, že mají právo diktovat podmínky a jistoty jsou potom zaplacené průměrem. Lidé dostali šanci, ale nejsou ochotni vzít na sebe odpovědnost – odmítají vedoucí pozice“.

V podniku Kůže charakterizují situaci následovně: „Spousta lidí si myslí, že stačí pohrozit stávkou... Ve spoustě lidí je zafixované, že má dělnická třída vrch a vůbec neuznávají techniky – nechápou, že bez nich nemohou existovat, že na nich závisí příprava, byť špatná, ale závisí.“

Představy o rozsahu samostatnosti a pravomoci se výrazně odlišují vzhledem k úrovni řízení: management by uvítal více pravomocí, mistři jsou většinou spokojeni a dělníci mají spíše pocit, že jsou na ně s většími pravomocemi vlastně přenášeny povinnosti a odpovědnosti managementu.³

²) Viz příklady výhrad k technologické přípravě činnosti ze strany dělníků ve více zkoumaných podnicích: „nedostatky v přípravě výroby – nejsou peníze na zařízení“, „vyrovnání nedostatků levnou pracovní silou, zatímco technika a technologie je na úrovni průměrné“. Uvádění technicko-organizačních témat vyplývá z předpokladu, který autor zastává, že technicko-organizační struktura organizace společně se strategií a kulturou ovlivňuje nebo přímo determinuje sociální vztahy – [viz Peters, Watermann 1982] nebo pojetí organizace jako technicko-sociálního systému např. u Tavistock School...

³) Skutečnost, že vyšší úroveň uplatňuje více kontroly než nižší, potvrzují veškeré výzkumy, i když se členové organizace mohou lišit v názorech na to, kolik vlivu v jejich vlastní organizaci různé skupiny uplatňují.

Klasické teorie organizace⁴ předepisují hierarchickou distribuci – rozdělení autority a kontroly. I když se v současnosti v teorii projevuje všeobecná tendence tuto rigiditu v uspořádání hierarchií modifikovat, je výše zmíněná forma distribuce kontroly většinou respektována jako hlavní norma efektivní organizace. U osob rozdílných úrovní je možné jasně postřehnout ideologické rozdíly. Tyto efekty nejsou záměrně zakomponovány v organizaci, ani nejsou záměrně podporovány vedoucími. Naopak si spousta vedoucích u pracovníků nižších úrovní stěžuje na nedostatek morálky a slabou motivaci, na nedostatek komunikace a na sklon k názorům velmi odlišným od svých nadřízených.

V souvislosti s aspektem strategie se dostáváme k velmi podstatnému problému, kdo má být vlastně jejím nositelem a kdo je jím ve skutečnosti. I když tržně-ekonomické podmínky jasně zdůrazňují význam odbytu a konstrukčních a technologických složek, přežívá u dělníků stále přesvědčení o prioritě výroby, vyvolávající jejich nespokojenost s rozdělováním mzdy a odměn a v některých případech i nedostatečným zapojením do privatizačních projektů. Snahy managementu změnit ve výše naznačeném směru priority uplatňované v socialistické plánované ekonomice narážejí logicky na odpor postižených, jejichž typickým příkladem jsou dělníci ve výrobních, které byly v podnicích Auto 4 a Kůže preferovány. Jak naznačuje široká diskuse na téma strategie managementu [Hildebrandt, Seltz 1987], hierarchizaci činností v podniku nelze rozhodně jednoduše podříditi jakékoli koncepci. Managementu je v tomto ohledu přisuzována spíše omezená racionalita a „hasičská mentalita jednání“, zaměřující se na řešení každodenních problémů než na dlouhodobou strategii. Na druhé straně reprezentují A. Lewin a U. Stephens [1994] svým argumentem o zásadním vlivu sociálně-psychologických postojů vrcholových manažerů na strategii a design organizace přístup, který je v současnosti často v oblasti studií organizace uplatňován. Aniž bychom se pouštěli do hlubší analýzy o oprávněnosti těchto argumentů, lze konstatovat, že i u českých manažerů nalézáme pocit, že uplatňují rozhodující vliv na své organizace. Tento pocit bývá často v našich podmínkách ještě umocňován snahou omezit vliv vlastníků, především u podniků privatizovaných v rámci kupónové privatizace.⁵

V organizacích, které podléhají podmínkám hierarchického uspořádání, nelze opomenout aspekt moci jako nezbytné kritérium při zkoumání legitimizace autority, identifikace pracovníků s danou autoritou a dobrovolnosti jejich vstupu do systému, stejně jako ospravedlňující charakteru ideologie. I když se u Frenche a Ravena [1959] jedná již o tradiční koncepci, jeví se nám jejich typologie pěti základních zdrojů moci k ovlivnění ostatních jako vhodná forma posouzení vztahu podřízených a nadřízených. I když jsme se v rámci výzkumu setkali s příklady těchto typologií, systematictější výsledky by vyžadovaly doplňující šetření.⁶

⁴) Klasickými teoriemi organizace rozumíme díla Webera, Scotta atd., která předpokládala, že u osob na vyšších úrovních ve srovnání s těmi na nižších je pravděpodobnější možnost zažít uspokojení, zapojení a motivaci ve svých povoláních; silnější identifikaci s jejich organizacemi a loajalitu k nim; větší uspokojení z potřeb seberealizace a sebeocenení.

⁵) Empiricky nemůžeme tuto tendenci doložit, přesto koresponduje s častou společnou snahou managementu a pracovníků o přežití podniku, což nemusí být vždy cílem vlastníků.

⁶) Typologie Frenche a Ravena:

a) A je schopen kontrolovat odměnu B (manažeri jako důležitý zdroj chvály – odměny, povýšení, zvýšení platu) (oceňovací moc)

Autorita na úrovni podřízených

Potřeba autority pro fungování organizace i míra schopnosti ji respektovat ze strany podřízených je mj. podmíněna *kulturně*. Uplatnění aspektu kultury nabývá významu také při zkoumání problémů podniků se zahraničním kapitálem, ať už ve formě joint-venture (Auto 4), nebo pouhých kooperací (Kůže).⁷ Nejilustrativněji – díky mezinárodnímu výzkumu kultury v zahraničních pobočkách IBM – dokumentuje v tomto případě problematiku kulturní podmíněnosti G. Hofstede [1991]. Z jeho čtyř dimenzí národní kultury se jeví především indexy „vztah k moci“ a „vyvarování se nejistotě“⁸ jako aplikovatelné na vysvětlení české tendence k závislosti na nadřízených a k jisté snaze vyvarovat se nejistotě, podporované komunistickým režimem v uplynulých čtyřiceti letech. Zároveň se nabízí prověřit pomocí těchto dvou indexů kulturní podmíněnost některých závěrů našeho výzkumu: přežívání hierarchické struktury v českých podnicích, stejně jako upřednostňování kritéria jistoty v zaměstnaneckém poměru.

Podle Hofstede [1991] je hierarchický systém je pouze nerovností rolí, která vzniká z důvodů výhodnosti. Vztah k moci (liší se v rámci zemí podle sociální třídy, úrovně vzdělání a povolání) je vysvětlován z hodnotového systému méně mocných, zatímco způsob, jímž je moc distribuována, je vysvětlován na základě chování těch mocnějších, spíše vůdců než těch, kdož jsou vedeni.

Index vyvarování se nejistotě byl objeven jako vedlejší produkt indexu vztahu k moci a měří, do jaké míry se příslušníci kultury cítí ohroženi v nejisté nebo neznámé situaci a do jaké míry potřebují pravidla a zákony, často i neefektivní.

McClelland [1961] předkládá hypotézu, že Američané mají pravděpodobně méně respektu k autoritám než většina ostatních lidí na světě, což by mohlo být podpořeno všeobecným povědomím o americkém individualismu a protestantské etice. V případě českého národa bychom mohli hledat tradiční základ pro respektování autority ve výrazně byrokratickém pořádku minulých století a nejposledněji více jak čtyřicetileté kontrole autoritářským režimem. Otázkou zůstává, jaká je situace v rámci podniků na úrovni skupin a organizací. Výsledky tohoto výzkumu, týkající se výše zmíněné problematiky, korespondovaly s šetřením sociálního klimatu v některých českých podnicích v letech 1990-91. Kritika manažerů rostla v korelaci se schopnostmi, věkem a hierarchickou vzdáleností podřízených od hodnoceného nadřízeného. Za nejkritičtější lze považovat skupinu pracovníků s vysokoškolským vzděláním mezi 41-50 lety. Naproti

b) A je schopen donutit B – jako výsledek schopnosti vykonávat trest – od zamezení povýšení až po propuštění (donucovací moc)

c) A má legitimní vliv díky své roli (ve srovnání s kolegy má manažer oprávnění např. kontrolovat účetní knihy nebo kvalitu práce – legitimní moc)

d) Když si B přeje identifikovat se s A, potom má A referenční moc (manažeri s atraktivní osobností).

e) B má moc, když disponuje odborností, kterou A uznává a chce užívat. (Důležitost této moci spočívá v tom, že nezávisí na „vyšší úrovně“ hierarchické pozice, ale na odborné autoritě).

⁷) Těmito aspekty se bude zabývat zvláštní stať I. Hradecké, *Velká privatizace: Specifika podniků s podílem zahraničního kapitálu* (v tisku).

⁸) „Power distance“ jsme z angličtiny přeložili jako vztah k moci, i když se jedná vlastně spíše o odstup, vyjadřující stupeň závislosti na nadřízeném. „Uncertainty avoidance“ může být přeloženo opravdu jen jako vyvarování nebo vyhnutí se nejistotě.

tomu mladší dělníci bývají až neobvykle shovívaví nebo také neteční, což by mohlo být objasněno buď jako respekt k odborné autoritě a pocit nedostatku zkušeností v hodnocení, nebo jako výsledek minulé výchovy, nedostatek sebevědomí nebo také nezáměrem vyjádřit se.

Zaměstnanci hodnotili své nadřazené pouze průměrně z hlediska jejich odborných schopností a morálních předpokladů, chování a vztahu k podřízeným, důvěry a vzájemné výměny informací. Rozhodně se však nebojí řešit problémy osobně se svými přímými nadřízenými, velmi signifikantní je nedůvěra ve společenské instituce, především pak odbory. Nejvíce byla kritizována schopnost manažerů ekonomicky optimalizovat chod organizace, stimulovat podřízené, poskytovat informace včetně ochoty nechat se informovat. Zdá se, že čeští manažeři nemají problémy být přátelští, přizpůsobiví a schopni poradit, zatímco zaměstnanci zdůrazňují jako ideální vlastnosti manažera ekonomické znalosti, pružnost, řídicí schopnosti a informační funkci. Skupina zaměstnanců s nižším vzděláním by uvítala více kontroly a autoritativního řízení, zaměstnanci se středním vzděláním by očekávali více odborné autority ze strany manažerů a absolventi vysoké školy si žádají více volnosti a přátelského přístupu. Zaměstnanci se základním vzděláním upřednostňují práci ve stabilních pracovních skupinách, zatímco požadavek pružných pracovních skupin vzhledem k aktuálním potřebám roste s vyšším vzděláním. Tento fakt zpochybňuje Weberovu [1947] představu, že odbornost v organizaci podporuje stabilitu její struktury.

Úroveň středního managementu – mistrů

Ve shodě se západní teorií se i u nás ukazuje střední management a v jeho rámci zvláště nejnižší úroveň řízení – *mistrů a vedoucích dílen* – jako specifická skupina. Jejich problémy vyplývají z jejich funkce bezprostřední spojnice mezi řadovými a řídicími pracovníky. Zatímco se někteří autoři [např. White 1981, Drucker 1973] zaměřují na vztah středního managementu k technickému pokroku a snaží se vysvětlit jeho odpor vůči změně (jeho oddělením od techniky výroby a sociálním odtržením od pracovní síly), vracejí se jiní [Fischer 1993] k již tradičnímu problému průmyslové sociologie – problému krize mistrů, týkající se ztráty funkce ve spojení s kvalifikačním deficitem a přetížením.

Hypotéza zvláštního postavení mistrů se výzkumem nejen potvrdila, ale navíc jednotlivé případové studie názorně doložily různá stadia vývoje situace na střední úrovni řízení. Ve Stroj 8 ukázal příklad mistra, který je neustále přesunován z dílny na dílnu ve stejné funkci s odůvodněním nutnosti operativního vyřešení problémů, že management považuje postavení mistrů ve výrobě za klíčové. Jinak se zde situace jeví jako nejméně problémová: „S ředitelem divize se setkávám pravidelně jednou týdně na poradách. Navíc existuje ještě jeden mezičlánek: správce haly – skupinový vedoucí, s nímž jsem v denním kontaktu a který přenáší veškeré požadavky a problémy z porad divize. S dělníky se konají porady jednou týdně, někdy i za přítomnosti nadřízeného, bývají krátké a věcné, týkají se pouze výroby. Výkonnostní odměnu přehodnocujeme jednou měsíčně, každý je předem informovaný. V rámci nové mzdové soustavy, kdy celý podnik přešel na časovou mzdu a platy se zlepšily, mistři pokulhávají za lepšími dělníky“.

V Auto 4 si vrcholové vedení nejen uvědomuje, jak nevďěčnost mistrovské funkce, tak ohrožení střední řídicí úrovně nedostatkem a zkreslením informací, ale snaží se zároveň i prestiž mistrů zvýšit: „Hlavně mistři jsou špatně informováni – včera se po půl

roce dozvěděli určitou informaci – víceméně se to háže přes palubu. Výrobní porady padly – znovu jsem personálního ředitele tlačil, aby to nařídili...“. Tato tendence se projevila v podobě konkursu na sto mistrovských míst (150 kandidátů se přihlásilo) i zvýšením platu až o 130 % vzhledem k dělnickým profesím. Objevují se však názory, že vzhledem k obrovské zátěži mistrů na některých pracovištích, střídáním směn a nutnosti pracovat neustále s jinými lidmi, není platový rozdíl odpovídající.

V podniku Kůže je situace mnohem vyhraněnější vzhledem k celkové situaci podniku. Na mistry spadá největší tíha při odstraňování problémů plynoucích z nedostatečné přípravy výroby i řešení konfliktů. Také zde je tato úroveň řízení považována za nejslabší místo při předávání informací: „Vedoucí dílen jsou nejslabším článkem, jsou zkušení, ale nejsou schopni převzít nové praktiky, provozáři se vyměnili. Zvykli si navíc chovat se k lidem ve smyslu, když se ti nelíbí, tak můžeš jít“.

Nové formy řízení např. prostřednictvím autorních skupin, sociotechnických systémů a participativního managementu naznačují, že podmínky vedoucí k motivaci a spokojenosti jsou přesně ty, co odlišují vyšší úroveň od nižší. K těmto podmínkám lze zahrnout větší autoritu spojenou s větší kontrolou, možnost využívat komplexních schopností a dovedností, rozhodovat nebo také uplatňovat prostor v jednání a vyšší plat s vyšším statutem. Ukazuje se, že především řešení mzdové otázky společně s jistotou zaměstnání ovlivňuje spokojenost pracovníků na nižších úrovních a jejich vztah k managementu, což potvrdilo i naše šetření.

C. Odměňování, jistota v zaměstnání a participace jako klíčové oblasti pracovních vztahů

Cílem této stati není analyzovat uvedené dimenze hlouběji. V tomto stadiu šlo především o zmapování oblasti pracovních vztahů a vytypování jejich klíčových dimenzí v organizaci.

Odměňování

Auto 4 i Stroj 8 přešly na časovou mzdu, zatímco v podniku Kůže zůstává ještě hodně dělníků ve mzdě úkolové. Ve Stroj 8 musely časovou mzdu prosadit odbory, protože se management obával poklesu produktivity práce, a naopak v Auto 4 provázela tento proces naopak nedůvěra zaměstnanců. Z šetření vyplynulo, že spíše než výše mzdy je větším zdrojem nespokojenosti mzdová politika.

V Auto 4 označili odboráři za příčinu největších konfliktů právě peníze: „To byla taková rána pod pás lidem. Neměli jsme žádné podklady, jak se vyvíjí mzdové náklady a jak vůbec se tyto platy odvíjí dál – i přes nesouhlas s rozdělením do tarifních tříd se to provedlo s tím, že za půl roku se udělá rekapitulace a bude se leccos upravovat, k čemuž ve slíbeném termínu nedošlo.“ V Auto 4 ovlivňuje mzdovou politiku především záměr a situace zahraničního partnera. Mzdy vyššího managementu tvoří samostatnou kategorii, velký rozdíl je mezi technikami a dělníky. U dělníků došlo vzhledem k relativně vysokým platům v minulosti pouze k malým změnám, jinak šlo až o trojnásobné zvýšení. Byl zaveden systém tříd, tarifní a manažerské platy. Mzdová politika je prováděna podle kréda: „Odměňování podle toho, jak dlouho trvalo, než jsi se to naučil“. Zároveň jde o vytvoření prostoru pro řízení. K největším konfliktům docházelo při přechodu z úkolové mzdy na časovou, zavedením nepřetržitého provozu a sobotních příplatků.

V podniku Kůže je mzda údajně pod celostátním průměrem a mzdová regulace nedovoluje navýšení, což způsobuje problémy především pro udržení kvalifikovaných pracovníků jako modelářů a ekonomů. V některých případech bylo nutné zákaz překročit.

Situace kolem mezd zde byla opravdu napjatá, lidé se báli, že nebude na výplaty. Management divizí přislíbil, že kdo bude dobře pracovat, dostane zaplacen. Na rozdíl od jiných podniků v obdobné ekonomické situaci, nepoužilo vedení opatření pracovního režimu s poklesem mzdy pouze na 60 %.

Ve Stroj 8 přešli z úkolu a platového výměru na časovou mzdu pro všechny: „Ze strany managementu nebylo pochopeno, že nechceme časovou mzdu kvůli jistotě, která znemožňuje zvyšovat nároky na zaměstnance (ve smyslu: kdo mě přinutí něco dělat). Zaměstnání je dnes něco jiného, kdo si ho chce uchovat, musí pracovat i vzhledem k výkonnostní složce mzdy. Časová mzda se zavedla v letošním roce z iniciativy odborů a vedla i přes obavy managementu naopak ke zvýšení produktivity.“

Propouštění a dobrovolný odchod pracovníků jako kritérium jistoty zaměstnání

Jistota zaměstnanců hraje v této dimenzi dvojí roli: jednak je hrozba propouštění přímým indikátorem nejistoty zaměstnanců a jednak je nejistota zaměstnanců v podniku důvodem pro jejich dobrovolný odchod.

Ani v jednom ze tří podniků nedošlo k většímu propouštění (redukce pracovních sil se vyřešila předčasnými odchody do důchodu a dobrovolnými odchody do soukromého sektoru) – plánovalo se spíše „zeštíhlování“ administrativního aparátu a techniků. Management Auto 4 prosazoval strategii ve smyslu: „Bylo spousta možností, jak ukázat, co člověk umí – každý měl šanci. Kdo to předvedl, je zachráněn.“ Počet dělníků je samozřejmě závislý na výrobě. O propouštění mají rozhodnout vedoucí divize. Ředitel podle vlastních slov zamezil šikanování z politických důvodů.

Podnik Kůže se potýkal s problémem dobrovolného odchodu kvalifikovaných pracovníků: „Mezitím nám kvůli nejistotě uteklo 300 lidí. Čtyřicet lidí muselo odejít z reorganizačních důvodů. Vždycky utíkají nejschopnější, méně schopní čekají, jak to dopadne – utekli odborníci na modelování, konstruktéři, technologové.“ Na rozdíl od odborů ve Stroj 8 zde působily polistopadové odbory spíše jako lustrační element a vedle špatné ekonomické situace podniku znásobily nejistotu zaměstnanců, což se jeví jako nezvyklý symptom odborové práce. Nejistota zaměstnání a menší platy zapříčinily přelévání zaměstnanců z Kůže do Stroj 8.

Stroj 8 ukazuje nejstabilnější vývoj, navíc se odbory zasloužily o reorganizaci stovek pracovních míst, takže z plánovaných 150 muselo odejít pouze 30 lidí: „Ono totiž snižování stavu zaměstnanců je přirozená věc, ještě teď bychom mohli ukázat na spoustu míst... Myslím si, že není odborář ten, kdo trvá na stoprocentní zaměstnanosti. Tady se snížil stav zaměstnanců tak, že se využil přirozený odchod do důchodu a do mimořádného předčasného důchodu. Je fakt, že jsme lidi přesvědčovali, aby do předčasného důchodu odešli, pokud to jde, a setkali jsme se s těžkým odporem a za půl roku nám ten člověk přišel poděkovat. Šlo o stovky lidí. Nikoho jsme dále nepřesvědčovali, aby stáhnul výpověď, kterou si podal sám. Šlo asi o 40 % z celkového počtu, ale srovnejme si to s tím, kolik vzniklo nových firem, které hledaly zkušené strojaře a dokázaly je zaplatit mnohdy líp než my. Odešlo hodně kvalitních lidí, schopných obsluhovat složité stroje“.

Lze uzavřít, že jistota zaměstnání společně s odměňováním tvoří základní předpoklady pro identifikaci pracovníků s podnikem. I když si je této skutečnosti management vědom, podléhají právě tyto dimenze největšímu vlivu prostředí (mzdová regulace, situace na trhu...).

Participace pracovníků

Participaci chápeme v tomto případě jako protipól k hierarchickému řízení. Jde nám především o nastínění problémů, které brání rozvinout širší zapojení pracovníků do řízení, mj. i jako možnost zvyšování jejich loajality, především v souvislosti s *nedostatkem informací*.

Všeobecný pocit nedostatku informací a komunikace mezi jednotlivými úrovněmi je typický pro všechny podniky a zvyšuje se směrem k nižším úrovním v hierarchii podniku. Opačná korelace se však týká nutnosti tento problém řešit: čím nižší úroveň, tím menší snaha tento stav změnit. Dělníci (především Stroj 8) se málokdy vyjadřovali k chybám vedení – nemají potřebu uvažovat o situaci mimo dílnu, všichni se však cítí odtrženi od vrcholového vedení. Pocit nedostatku informací na jedné straně a na druhé straně ochota připustit, že vlastně ani víc informací nepotřebují, mohou být považovány za příznak nepřipravenosti k participaci (souvislost s přesvědčením, že informace samy o sobě mohou znamenat odpovědnost a je jich třeba tam, kde je třeba odpovědnosti – odpovědnost spojují dělníci spíše s řídicím postavením). Jak zdůrazňuje R. M. Kanter [1983], k podnícení participace je třeba dát lidem především komplexní informace o základních pravidlech. Nezbytnost počátečního iniciování participace pracovníků managementem a zachování struktury organizace patří k dilematům participace: „participace příkazem jako paradox iniciace – jako něco, co vrcholoví pracovníci nařizují vedoucím na střední úrovni udělat pro řadové pracovníky“.

Následující výroky by měly dokumentovat jednak snahy vrcholového vedení zapojit řadové pracovníky do dění v podniku a jednak pochopení těchto snah na nejnižších úrovních. Ve všech třech zkoumaných podnicích se oficiálně upustilo od povinných výrobních porad jako přežitku minulého režimu: „Když mám, co říct, tak si lidi svolám nebo najdu, spoléhám se na bezprostřední kontakt“. Přesto se v některých podnicích výrobní porady zachovaly (Stroj 8), příp. se k nim nejnižší úroveň řízení vrací jako k nejbezprostřednější možnosti výměny informací (iniciativa odborů v Auto 4).

Vrcholové vedení podniku Kůže: „Neznám firmu, která by se nepotýkala s informovaností – záleží na kvalitě přenosných článků, kde je nejslabším místem střední management. Po úroveň sekcí a divizí to funguje a dál už ne – informace jsou zkreslené a nevíme proč. Přesto, že jsme volili různé formy – ředitelé divizí si volají pravidelně prakticky všechny lidi, pronajmou si velké sály, kde se snaží s těmito lidmi hovořit. Je to zabezpečeno i po odborářské linii, odboráři se zúčastňují všech důležitých sezení, dostávají informace přímo od generálního ředitele“.

Ukazuje se, že čím je vedení blíže, tím větší jsou obavy z konfliktu. Příkladem bylo uzavírání kolektivních smluv v podniku Kůže na úrovni generálního ředitelství a odborů: „Odboráři vykřičeli všechny svoje bolesti. Napadali vedení, což je fackovací panák. Z devadesáti procent šlo o problémy vlastní divize. Když byli požádáni, aby toto odeznělo na vlastních schůzích ke kolektivním smlouvám, kde bylo přímé vedení a vlastní lidi, všechny divize mlčely.“

V Auto 4: „Faktem je, že se tady děje více tajemných věcí, do kterých člověk nevidí – můžou být správné, a nemusí – nahlídnout pod pokličku se nedá. Zřejmě vzhledem k novým podmínkám je pocit nedostatku informací intenzivnější – k aféře se vydá pouze prohlášení na nástěnce nebo v novinách. Informace jdou spíš po odborové stránce než po linii vedení.“

Zapojení v odborech spolu se zaměstnaneckými akciemi jsou jedinými možnostmi participace pracovníků v tvořících se industriálních vztazích v České republice. Tato skutečnost odpovídá postojům managementu, který si i přes decentralizaci podniků na makroúrovni zachovává hierarchii autority, která se za daných podmínek jeví snazší (nebo spíše nutnější?) než prosazování participativního managementu. Situace v odborových organizacích jednotlivých podniků byla souhrnně charakterizována v části A a obecně charakterizována ve zvláštní stati. Výrazným rysem v dané lokalitě zůstává i přes kooperativní vztahy s odborovou organizací snaha managementu vidět perspektivu odborů spíše za branami podniku a podpořit rozvíjející se regionální odbory. Této tendenci se částečně vymyká pouze Auto 4, kde je zahraniční management zvyklý ze své vlasti mít reprezentaci zaměstnanců v podniku jako partnera pro jednání.

Skutečnost, že se snahy o zavedení zaměstnaneckých akcií objevují v českých privatizovaných podnicích poměrně často, jen dokresluje, že se dva podniky ze tří zkoumaných v rámci případových studií o jejich zavedení pokusily. I když v obou případech zůstalo pouze u snahy. Ve Stroj 8 byly hlavním iniciátorem podnikové odbory za podpory bývalých zaměstnanců podniku – důchodců. Do konce šetření nebylo vyjasněno, jestli se podaří překonat právně-administrativní problémy na státní úrovni. Zaměstnanci chápou zaměstnanecké akcie pouze jako další možnost investování vedle kupónové privatizace. V Auto 4 bylo od zavedení zaměstnaneckých akcií upuštěno s příchodem zahraničního vlastníka.

Závěrem

Nezbývá než znovu zdůraznit, že si tento článek nekladal jiný cíl než upozornit na nové dimenze změn organizační struktury a interpersonálních vztahů v podniku z hlediska role managementu při jejich utváření. Tento přístup si vyžádal nutnost zaměřit se na jedné straně na hierarchickou strukturu autority v podnikových organizacích a na druhé straně potřebu autority u řadových pracovníků.

Výzkum potvrdil hierarchickou organizaci zkoumaných privatizovaných podniků, stejně jako tendenci pracovníků na nižších úrovních vyhýbat se zodpovědnosti, spojené s vyššími úrovněmi hierarchie.

Oblasti odměňování, zaměstnanecké politiky ve smyslu jistého pracovního místa a participace pracovníků se ukázaly jako klíčové pro kvalitu vztahů mezi nadřizenými a podřízenými i pro řízení podniku.

Zároveň jsme si vědomi dalších možností analýzy, především na úrovni institucí industriálních vztahů, která se na podnikové úrovni v této problematice nabízí a která by vysvětlila příčiny daného stavu a zvýšila validitu kvalitativního empirického materiálu.

IVANA MAZÁLKOVÁ přednáší na katedře sociologie FF UK. Zaměřuje se především na oblast sociologie managementu, průmyslu, industriálních vztahů a na problematiku ekonomické kultury.

Literatura

- De Gijssel, P. 1983. *Verantwortung und Entlohnung*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Drucker, P. 1973. *Management – Tasks, Responsibilities, Practices*. New York: Harper and Row.
- Fischer, J. 1993. *Der Meister*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- French, W. L., S. Raven 1959. „The Bases of Social Power.“ In *Studies in Social Power*, ed. by D. Cartwright. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Hildebrandt, E., R. Seltz 1987. *Managementstrategien und Kontrolle*. Berlin: WZB.

- Hofstede, G. 1991. *Cultures and Organizations – Software of the Mind*. London: McGraw-Hill Book Company Europe.
- Kanter, R. M. 1983. *The Change Master*. New York: Simon and Schuster.
- Lewin, A., U. Stephens 1994. „CEO Attitudes as Determinants of Organization Design: An Integrated Model.“ *Organization Studies* 15: 183-202.
- McClelland, D. 1961. *The Achieving society*. Princeton, NJ: Van Nostrand.
- Peters, T., R. Waterman 1982. *Hledání dokonalosti*. Praha: Svoboda-Libertas.
- Scott, W. R. 1992. *Organizations. Rational, Natural and Open Systems*. Third Edition. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Tannenbaum, A. S., T. Rozgonyi 1983. *Authority and Reward in Organizations*. Ann Arbor, MI: Survey Research Center, Institute for Social Research, The University of Michigan.
- Torrington, D., L. Hall 1991. *Personnel Management. A New Approach*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Weber, M. 1947. *The Theory of Social and Economic Organizations*. New York: Oxford University Press.
- White, C. 1981. „Why won't managers co-operate?“ *Industrial Relations Journal* March/April.

Lidé bez domova*

MARIE ŠAFAŘÍKOVÁ**

Fakulta sociálních věd UK, Praha

Homeless People

Abstract: The problem of homeless people, ostensibly a consequence of the changes in our society which have been taking place since November 1989, has only been revealed and underlined (and thus made more visible) with the introduction of the democratic reforms. According to this report, which is based on the qualitative study of homeless people in Prague, the roots of the problem may often point to some events which occurred in the early stages of their lives. The principle technique adopted was in-depth dialogues with members of the homeless group as well as with other people acquainted with the problem. The homeless were divided into several groups (according to their prominence or expectations of positive changes in their life styles). Within that framework, their present situation as well as the reasons for its being brought into focus are discussed in greater detail.

Sociologický časopis, 1994, Vol. 30 (No. 3: 373-380)

Lidé bez domova (tj. bez přirozeného lidského zázemí) jsou společenskou bolestí, s níž se věky potýká většina civilizovaného světa a naše společnost jistě nikdy nebyla výjimkou. Ale minulým režimem jsme se nechali přesvědčit o opaku a až polistopadové zviditelňování ruku v ruce se silící tendencí tohoto problému odkryly jeho existenci, aby ji pak řada z nás přisoudila k negativním důsledkům společensko-ekonomické transformace. Nejen tento názor částečně potvrdila a doplnila výzkumná studie lidí bez domova, kterou jsem prováděla v Praze s menšími přestávkami od listopadu 1991 do září 1992.

Cíle práce, použité metody

Studie se snaží poskytnout orientaci v problému se zaměřením na klasickou, „viditelnou“ část lidí bez domova, zmapovat institucionální zájem o něj a konkrétní projevy tohoto zájmu, pokouší se prostřednictvím kontaktů s lidmi bez domova vidět problém z jejich strany, přiblížit osobnosti a životní osudy některých z nich. Pro svůj kvantitativně nevelký záběr si nedělá ambice naprosté objektivity či libovolné zobecnitelnosti získaných informací. Předmět zájmu byl označen jako lidé bez domova¹ (a jejich

*) Výtah z bakalářské práce stejného názvu, která je k dispozici v knihovně FSV UK.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Marie Šafaříková, ul. 8. listopadu 63, 169 00 Praha 6, tel. (02) 35 15 70.

¹) Pro lidi bez domova se u nás běžně vžilo označení „bezdomovci“, čímž může dojít k nedorozumění, neboť úředně se v souladu se slovníkem mezinárodního práva pojmem bezdomovec označuje cizinec, žijící na našem území bez povolení úřadů a bez státní příslušnosti. Pro našeho člověka, postrádajícího domov, má odborná mluva termín „občan bez přístřeší“, který patří do skupiny „občanů společensky nepřízpůsobených“. V souladu se snahou přidržet se částečně odborné mluvy a na druhé straně vzít na vědomí fakt, že oficiální označení není přesné, neboť tito lidé obvykle přístřeší mají, používám zde termín „lidé bez domova“.

problémy) na území hl. města Prahy v době provádění studie. Zahrnuje naše občany delší dobu žijící jinde než ve vlastním obydlí (které by bylo možné považovat za domov), a to proto, že toto obydlí nemají nebo proto, že v něm nejsou schopni žít. Informace jsem získávala užitím kvalitativních metod a jejich kombinací, především šlo o metody dotazování, pozorování a studium dokumentů.

Dotazování byli lidé z řad sociálních pracovníků, pracovníků dobročinných organizací, ubytoven, zdravotních zařízení, nádražní přepravy atd.

Dále bylo užito techniky hloubkových polostandardizovaných a nestandardizovaných rozhovorů s lidmi bez domova. Během nich jsem také žádala dotazované, aby vyprávěli o svém životě, což většině činilo značné potíže. Jejich výpovědi byly chronologicky neuspořádané, neobsahovaly objasnění souvislostí, vyprávěli tak, jako bych znala jejich rodinu, přátele, životní zápletky. Celkem jsem uskutečnila 10 takových rozhovorů: 2 rozhovory byly provedeny na Hlavním nádraží, 2 v ubytovně iniciativy Naděje, stejný počet v ubytovně pražského magistrátu a 4 v ubytovně Armády spásy. Výběr dotazovaných ve zvoleném místě již neměl přesná pravidla, byl situační a jeho přesný popis je uveden v mé bakalářské práci u jednotlivých rozhovorů, stejně jako rozbor a hodnocení rozhovoru.

Pozorování předcházelo a provázelo navazování kontaktů s dotazovanými a většinu výprav k nim. Zejména před započatím studie a v jejích prvních fázích bylo nutné použít této metody pro „zmapování pracovního terénu“, tj. míst hlavního výskytu lidí bez domova. Nejcennější pozorování a naslouchání mi bylo umožněno v azylovém domě Armády spásy během pravidelných rozhovorů s ubytovanými v rámci obnovování ubytovacích smluv mezi nimi a Armádou spásy.

Lidé bez domova

Lidé bez domova nejsou ani zdaleka homogenní skupinou jedinců s podobnými charaktery, zájmy, hodnotami, osudy. Lze však mezi nimi vyznačovat některé častěji se vyskytující rysy a skutečnosti, které umožňují vytvořit podle různých hledisek klasifikace jejich typů.

Za zcela zásadní považuji otázku, zda jejich příslušnost ke skupině lidí bez domova je či není možné snadno prokazatelně zjistit. Podle tohoto hlediska lze je rozdělit na část viditelnou a běžně neviditelnou:

Lidé často zanedbaného zevnějšku, přespávající pod širým nebem, na nádražích či v ubytovnách, jsou jen jednou částí celé rodiny lidí bez domova – tou námi viditelnou. Jejich způsob života bývá natolik demonstrativní, že málokterého pozorovatele nechá na pochybách jejich příslušnost k této skupině lidí. Z určitého pohledu jsou pro naši společnost tím menším problémem.

Vedle nich však existuje těžko pozorovatelná část lidí bez domova, o které naše společnost vlastně neví. Jsou to lidé, u nichž ze souboru obecně uznávaných norem chování nebývá dodržována jen některá. Za faktem neakceptování této normy individuem se však obvykle skrývá hlubší problém celospolečenský, např. vztah muže a ženy, problém emancipace, citového zneužívání, narušení pravidel morálky, etiky, rodinného soužití a výchovy. Situace těchto lidí bez domova vypadá poněkud jinak, jiný bývá i způsob, jakým se do ní dostali, každopádně není viditelná natolik, aby ji bylo možné ve společnosti běžně identifikovat. Proto je též přístup k těmto lidem složitý, podobně jako je obtížná otázka řešení jejich problému. Není vhodné užít pro ně pomoci stejné povahy,

jaká je nabízena viditelné části lidí bez domova – např. prostřednictvím dobročinných organizací, které mohou viditelné části částečně posloužit na cestě do nového života nebo alespoň dočasně zdůstojní jejich životní pouť.

Koho do této neviditelné části populace lidí bez domova zařadit? V podstatě jde převážně o ženy; ženy, které nemají pevné rodinné zázemí, vlastní byt, přežívají tedy různým způsobem – v bytech svých dočasných partnerů a to tak dlouho, jak jsou jimi žádány (budoucnost takto žijících žen je, pakliže včas nezmění životní styl, v tuláctví, na „šikmé ploše“, často v řadách viditelných lidí bez domova). Mohou sem patřit svobodné matky, často si hledající partnera jen proto, aby získaly ubytování. Snadno se mohou do této situace dostat i dívky, přicházející z vesnice do velkoměsta bez předchozího zajištění si spolehlivého zázemí, dívky vyrostlé v dětských domovech a další ženy v krizové situaci bez vlastního přístřeší.

Problém je velmi závažný z toho důvodu, že právě v těchto skupinách vyrůstají děti, budoucí mladá generace. Tyto děti žijí obvykle ve špatných materiálních i duchovních podmínkách, jejichž vliv na ně bude přinejlepším dlouhodobý. Pravděpodobně právě zde vzniká novodobá chudina.²

Studie se v souladu s původním záměrem dále skupinou málo viditelných lidí bez domova nezabývá, a možná právě zde je prostor pro další výzkumy.

„Viditelní“ lidé bez domova

Jediným společným znakem všech členů této skupiny je, že viditelně postrádají vlastní soukromý prostor, který jsou nepsané společenské normy (a také oni samotní) ochotny považovat za domov. Ostatní charakteristiky již platí jen pro určitou, byť třeba většinou část této skupiny lidí, patřících ke společensky nepřizpůsobeným. Převládají zde muži, jejich věk je omezen pouze právně a biologickými možnostmi člověka. Mezi dotázanými byla nejčastější věková kategorie kolem 50 let. Velká část mužů je rozvedená, převážná část byla ve výkonu trestu, často opakovaně, což poznamenalo jejich další život.

Je-li člověk společensky nepřizpůsoben, znamená to, že jeho chování viditelně neodpovídá tomu, co společnost za normálních podmínek od něho očekává v souladu s existujícími mravními a jinými normami. Ovšem důležité je odlišit, že takový člověk je buď neochoten, nebo neschopen, nebo nemá možnost určitá očekávání splňovat a z toho vyplývá, že jeho vybočení od normálního chování může být buď dočasné (příp. krátkodobé), nebo stálé (příp. dlouhodobé). Proto lze lidi bez domova rozdělit zhruba do dvou skupin podle délky trvání absence domova na stálé (ti, kteří nemají zájem nebo schopnost změnit stávající situaci) a dočasné (snaží se svou situaci řešit). Mezi lidmi uvnitř takto vymezených skupin je pak podobnost rysů větší.

Dočasní lidé bez domova se mohou do své situace dostat kvůli různým nepředvídaným okolnostem, případně částečně vlastní vinou (rozvod, manželské neshody). Pro tyto lidi je charakteristická alespoň minimální snaha a schopnost změnit stávající situaci, vytvářet reálné a perspektivní plány do budoucna, shánět zaměstnání s ubytovnou či urovnat rodinné neshody. Jejich myšlení, zevnějšek a chování zpravidla

²) Této otázky se ne zcela okrajově dotýkají i dvě skupiny dětí a mládeže: do první patří ti, kteří utíkají opakovaně z domova (neshody, učební a jiné problémy) a do druhé nezletilí v péči státu. Ve světě bývají běžně řazeni k homeless, ale dle mého názoru jsou spíše pouze možnými adepty na členství v těchto skupinách po nabytí plnoletosti, a tedy neviditelným zdrojem.

nebývají příliš odlišné od chování a vzezření běžného člověka, méně často se dopouštějí společenských přestupků či trestné činnosti. Život bez domova vidí jako nepřírozený a neodpovídající jejich představám budoucnosti, často se dívají s despektem na lidi takto dlouhodobě žijící, především na ty z nádraží. Sami dávají přednost přespávání v ubytovně nebo místech, kde nejsou veřejnosti naodiv.

Ti, kteří potenciálně aspirují na doživotní bezdomovectví, také netvoří homogenní skupinu, mohou však vykazovat následující podobné znaky: Obvykle jim nepřipadá přirozené žít život „sešněrovaný“ společenskými zvyklostmi a normami, touží po naprosté volnosti a svobodě bez denního shonu a povinností, přitom však na druhé straně denně musí vynakládat úsilí na své přežití. Někteří z nich mají vysloveně tulácké sklony, styl života člověka bez domova jim tedy vyhovuje, a ať již vypovídají cokoliv, v podstatě jej dlouhodobě nechtějí měnit. Mají větší sklon záporně se stavět k existujícím azylovým domům a celé záchranné sociální síti (někdy i bez nabytí vlastní zkušenosti s podobným zařízením), hledají si alternativní přístřeší. Mnozí z nich vymění život bez domova za zdánlivě spořádanější, většinou jen na krátký čas. Nezřídka se během této doby stačí oženit a rozvést, či vykrást kamarádovi byt. Nebývají trvale zaměstnaní, žijí se příležitostnou prací (především zametáním chodníků) a krádežemi.

Lidé, kteří nemají motivaci ke změně života, ztroskotanci, lidé závislí na drogách a alkoholu, jsou možná ne tak početnou, o to však tragičtější částí zřejmě také stálých lidí bez domova.

V některých rysech odlišný proud pravděpodobně stálých lidí bez domova tvoří jedinci v průměru staršího věku, v jejichž možnostech nebylo potřebné se socializovat, snad by mnozí z nich ve skutečnosti chtěli žít jinak, ale nejsou schopni. Jsou mezi nimi lidé prostší, nižší inteligence, též ti, co od narození většinu života prožili v různých zařízeních od dětského domova přes psychiatrickou léčebnu po nápravná zařízení a dnes nedokáží navynout přirozenému životu, dále lidé fyzicky a mentálně nemocní. Nejsou schopni jednat samostatně a jejich situace tedy není jen vinou jich samotných, vždyť právě oni potřebují pomoci.

Jaké mají viditelní lidé bez domova problémy

Většině lidí bez domova schází pevná vůle. Pevná vůle ve smyslu schopnosti ovládat sebe sama podle svých představ, síla nepodlehnout pokušení toho, co možná až doposud ohrožovalo jejich lidskou důstojnost. Jejich sliby a plány být lepším narážejí v realitě každodenního života na silnou hráz vlastní slabosti, která znemožňuje jejich realizaci. Slibováním toho, co nemohou splnit, ztrácí jejich slovo váhu – pro druhé i pro ně samotné, takže slov začínají užívat často bez ohledu na pravdivost toho, co jimi vypovídají. Setkávají se s nedůvěrou (ať již v konkrétním případě oprávněnou či nikoli) lidí, kteří s nimi získali nějakou zkušenost.

Velkou obtíží bývá pro některé lidi bez domova ztráta dokladů. Tak banální záležitost, jakou je získání dokladů nových, je pro tyto jedince obtížně řešitelným problémem, protože nejsou prostě schopni dostavit se do místa svého trvalého bydliště, šance na úspěch je tím menší, čím větší je vzdálenost tohoto místa od Prahy a finanční otázka zde není zdaleka jedinou překážkou. Lidé bez domova argumentují nedostatkem peněz, sociální pracovníci však dobře vědí, že dát jim peníze na vlakovou jízdenku do místa bydliště znamená ve svých důsledcích umožnit jim legální přístup k alkoholu. U něj začínají a zároveň končí všechny jejich cesty. Výsledkem této slabosti některých lidí bez domova je fakt, že žádnému člověku bez domova dnes nikdo ze sociálních

pracovníků či charitativních organizací již peníze neposkytne. Bez osobních dokladů neseženou lidé bez domova korektní zaměstnání (čehož zneužívají nepoctiví soukromí podnikatelé), nemohou pobírat starobní či jiný důchod, na který by jinak měli nárok, takže jsou neustále bez prostředků, v azylových domech je nechtějí ubytovávat donekonečna, pokud není patrná snaha z jejich strany změnit svou situaci. Žádná zdravotní pojišťovna je nepojistí, nemocnice je proto hospitalizují většinou jen v závažných případech a zdravotní stav těchto lidí je kapitola sama pro sebe. Souhrnně se dá říci, že zdraví těchto lidí (nejen fyzické, ale i psychické) je zřejmě problematičtější, než si my i oni dokážeme uvědomit. Vždyť lidé bez vlastního zázemí, často i přístřeší, bez pravidelné a kvalitní stravy, denní hygieny, dostatečného oblečení, vystavení mnohým nebezpečím (i ze strany jiných lidí), často i zatížení psychickými otřesy ve své minulosti, snad až na výjimky nemohou nebýt nějakým způsobem nemocní. K tomu se druží často i zneužívání alkoholu a drog. Dlouhodobější výslednicí je jejich oslabený imunitní systém, zvýšená vnímavost na různá onemocnění, řada chronických obtíží a také fakt, že jsou šířiteli nejen infekcí, ale i řady nebezpečných parazitů.

Jak své problémy řeší

Základním problémem, který musí lidé bez domova řešit každodenně, je jak co nejlépe přežít a kde najít místo pro přenocování. Obojí je snazší za teplých měsíců, pražské lesy, parky, opuštěné marigotky, poskytují nepřeborné možnosti ubytování. Pokud počasí není příznivé, je nutno hledat přístřeší – na půdách budov, v opuštěných domech, v jeskyních, ve větracích šachtách metra, v teplovodní a jiné kanalizaci. Mnozí jsou jen neradi ochotni využít uvedených útočišť a usilují o ubytování v azylových domech, jiní se naopak ubytování v nich vyhýbají. Celkově však počet lůžek v Praze nestačí a hlavně nebude v budoucnu stačit uspokojit jejich vzrůstající potřebu. Zpravidla plně využita bývá ta ubytovna, která klade na klienty nejmenší kázeňské nároky. Specifickým způsobem řeší problémy lidé, žijící na Hlavním nádraží. Živí se sběrem lahví, krádežemi, jejich denním chlebem je levné sladké víno (čučo), a často i potraviny, které naleznou v některém z nádražních odpadkových košů a popelnic. Tatáž místa jsou zdrojem ošacení, v případě potřeby lze osobní oděv doplnit v některé dobročinné organizaci jako je Charita, v denním centru Armády spásy, polohou výhodné je zvláště denní centrum Naděje u Hlavního nádraží, kde se též mohou najíst a vykoupat se, přičemž mnozí cítí potřebu využít posledně jmenované služby jen za výjimečných okolností.

Poněkud zkušenější jedinci „řeší“ – hlavně v zimním období – své starosti o přežití tím způsobem, že záměrně spáchají nějakou trestnou činnost v takovém rozsahu, aby jim doba odnětí svobody nepřesáhla hluboko do příchodu dalších teplých měsíců. Většina z nich má vžitou představu, že se o ně má postarat stát. Nestydí se ukazovat svou situaci na veřejnosti, ovšem odhalit ji před svými příbuznými nebo je dokonce požádat o pomoc, je pro ně obtížné a pod úroveň.

Jak a proč se lidé bez domova dostávají do této situace

Neoddiskutovatelnou a pro většinu lidí bez domova společnou příčinou je narušení socializačního procesu a psychická deprivace v dětství. Zde vidím i kořeny většiny ostatních problémů, se kterými se musí nyní v dospělosti potýkat. Téměř všichni lidé bez domova, s nimiž jsem se seznámila (tj. nejen moji respondenti), prožívali dětství buď v neúplné rodině, nebo v rodině narušené s významnými patologickými jevy, případně je vychovali prarodiče.

Uvádím zde přehled příčin, které vedou k bezdomovectví. Žádná z nich však obvykle nepůsobí sama, spíše se v průběhu života mohou kumulovat, čímž se umocňuje jejich celkový efekt a jen stěží se dá rozeznat, která z nich byla tou rozhodující:

1. *Patologie ve vztazích mezi mužem a ženou a v dalších oblastech morálky a etiky.* (Viz zejména „neviditelní“ lidé bez domova). Ženy s dětmi, které mají např. manžela alkoholika nebo jsou jím z jiných důvodů ohrožovány a nechtějí dále toto nebezpečí snášet, svou situaci často řeší odchodem z bytu a žijí v azylových domech či jinde do vyřešení své situace. Nejvýznamnější příčinou v rámci této problematiky je však rozvod. Po rozvodu muž odchází z bytu na základě soudní výpovědi nebo dobrovolně „kvůli dětem“. Spí potom kdekoli (např. v kanceláři), snáze se dostává na scestí.
2. *Zrušení podniku, firmy.* Stavební dělníci, často i kvalifikovaní pracovníci, žili celý život na podnikových ubytovnách, stěhovali se z místa na místo podle působení firmy. Jestliže je nyní jejich firma zrušena, zůstávají bez přístřeší. Pokud je zrušena pouze ubytovna a eminentním zájmem podniku je nadále zaměstnávat člověka zde doposud ubytovávaného, dává firma k dispozici náhradní ubytování.
3. *Mladí v dětském domově.* Mladý člověk, který do svých 18 let žil v dětském domově a poté jej musí opustit, nemá prakticky kam jít za předpokladu, že nežijí jeho příbuzní a nenajde zaměstnání s ubytovnou.
4. *Původně útěk.* Mladí, kteří se dostanou do rozporu s rodiči, opouštějí domov, a když se konflikt nepodaří urovnat, mohou začít žít v nejružnějších skupinách vrstevníků, zde přivyknout jinému způsobu života (alkohol, drogy, prostituce).
5. *Závislost na alkoholu a drogách.* U této příčiny je nutné odlišit, zda závislost skutečně připravila člověka o domov a důstojný způsob života nebo zda absence domova a s tím spojený životní styl přivedl člověka k alkoholu a drogám.
6. *Lidé dříve trestaní za příživnictví, povaleči, delikventi.* Nemají chuť k práci a k dodržování povinností, nejsou již často ani schopni přizpůsobit se normám společnosti, postrádají obvykle perspektivu ve svém vidění života.
7. *Nevyřešená bytová situace po návratu z výkonu trestu.* Bývalí trestanci po svém propuštění z různých důvodů často nemají kam jít (např. je opustila družka), neznají obvykle smysl života, bývají společností diskriminováni. V souvislosti s tím je velkým paradoxem fakt, že lidé, kteří se ve výkonu trestu chovali vzorně a byli proto propuštěni před jeho vypršením s „podmínkou“, právě díky té podmínce většinou neseženou zaměstnání.
8. *Životní chyba – ztroskotanci.* Jakémukoli člověku – a to platí i pro vzdělance a umělce – se může po určité životní události zhroutit svět. Bývá to způsobeno ztrátou jeho nejbližších, jeho zaměstnání, stačí třeba jen nějak selhat v zodpovědné práci, nedokázat se s tím vyrovnat, řešit to únikem od společnosti, dát se na alkohol. Tento člověk, který neunesl tíhu života, pak přichází o veškeré své zázemí nebo je sám opouští.
9. *Tuláctví.* Lidé s tuláckými sklony nejsou schopni déle vydržet na jednom místě a vytvořit si domov (v některých případech to platí jen do určitého věku života). Např. na americkém kontinentě tuláctví bývá spojeno se stěhováním se za prací.
10. *Směřování do center z vesnic do města.* Řada lidí u nás má představu, že v Praze na ně čekají bezpracné zisky a život na úrovni. Z tohoto omylu je někdy vyvede fakt, že neseženou levné ubytování. Obsazují azylové domy a stále hledají práci podle svých představ.

11. *Stáří, opuštěnost a špatná socializace v průběhu života, fyzická a psychická opotřebenost.* Tito stařečkové jsou často vidět spící na Hlavním nádraží v zuboženém stavu. Je to skupina lidí, která bez cizí pomoci již není schopna svému podzimu života dát důstojnost.

12. *Psychická choroba.* Může dovést člověka k nezvyklému způsobu života. Např. jedna respondentka, která přišla podivným způsobem o svůj dům, nechce opustit Hlavní nádraží, protože se cítí být pronásledována.

13. *Nezákonné užívání hytu.* Dnes je ten, kdo obývá nezákonně byt, vystěhován, a to na adresu trvalého bydliště, je-li pouze teoretická, pak do hotelu. Po určitou dobu mu může na výdaje, spojené s náhradním ubytováním, finančně přispívat úřad, a pokud si během této doby nezajistí zaměstnání s ubytovnou, s velkou pravděpodobností rozmnoží řady lidí bez domova. Protože bydlel v bytě, který mu nepatřil, byl vlastně již tehdy teoretickým člověkem bez domova, ovšem teprve nyní se jím stává fakticky.

Pozadí vzniku příčin bezdomovectví dotvářejí fakta dnešní doby, doby historicky významného přechodu mezi dvěma způsoby myšlení. Lidé si dnes ještě neuvědomili, že stát již není ten, kdo jim obstará byt, kdo za ně přebírá ve většině otázek zodpovědnost, že jejich role by měla přejít od individualistické pasivity k aktivní snaze postarat se přinejmenším sám o sebe.

V budoucnu u nás hrozí, že problém chudoby některých skupin obyvatelstva a jejich platební neschopnost se odrazí v nárůstu počtu lidí bez domova (pokud nebude dostatek levných sociálních domů pro důchodce a chudé lidi). Mohou se objevit negativní důsledky faktu, že podprůměrně situované skupiny obyvatelstva (zejména mladé rodiny) jsou vytlačovány z trhu s byty, je tu otázka nezaměstnanosti atd.

Tyto možné příčiny bezdomovectví lze odstranit vhodnou sociální politikou, což neplatí o všech dříve uvedených příčinách.

Co nám sdělují získané poznatky

Do životních osudů zkoumaných lidí bez domova se nesmazatelně vypsaly i osudy naší společnosti, zejména válečného a poválečného období, důsledky politických změn, duchovního a mravního chudnutí. Zjištěné životopisy zbavují polistopadové změny podezření, že ony jsou hlavní příčinou vzniku problému lidí bez domova, ale zároveň je nezbavují podílu na jeho zesílení a klíčové role v jeho zviditelnění. Listopad 1989 vytvořil podmínky pro existenci problému lidí bez domova a také pro existenci problémů, jejichž projevem bezdomovectví může být. Přinesl na jedné straně společensko-politické změny, které problém odhalily, a na druhé straně společensko-ekonomické změny, které jej ještě zesílily. Prvně jmenované změny totiž obnovily respektování lidských práv, svobod a principů demokratické společnosti vůbec, a tím odkryly již dávno existující problém lidí bez domova v dotehdy existující podobě:

- Možností svobodně hovořit a psát o existenci tohoto problému.
- Zrušením pracovní povinnosti se vyprázdnily věznice od bývalých příživníků.
- Lidé, kteří dříve protiprávně obývali cizí byt, jsou dnes nuceni jej opustit.
- Rozsáhlá amnestie odkryla, kolik bývalých trestanců nemělo nebo kvůli trestu přišlo o domov.

Nepřipravenost společnosti na fakt, že mnoho z propuštěných nemá kam jít, způsobila nedostatečné zajištění pomoci, zviditelnění jejich situace a tím relativní zesílení problému lidí bez domova.

Na druhé straně polistopadové změny, přinášející transformaci celého společensko-ekonomického systému, zavádějí tržní principy do společnosti a s tím některá úsporná opatření (ruší se firmy s podnikovými ubytovnami ap.). Do Prahy stále proudí lidé bez domova z celé republiky, neboť zde je nejvíce příležitostí pro získání obživy. Za této situace je aktuální diskuse o problému domovského práva, která souvisí s pokusy řešit tento problém a návrat do obce by měl být prvním krokem. V zájmu celé společnosti by se problém řešit měl, avšak ne univerzálně, ale podle typu příčin jeho vzniku, a jak se ukázalo, ne na všechny případy se vystačí s ekonomickými nástroji sociální politiky.

V závěru si bychom si měli uvědomit, že k tomu, aby člověk měl domov, nestačí jen vlastnit byt, domov je třeba tvořit svou zodpovědností. Patří k němu nejbližší osoby, představující oporu člověku ochotnému a schopnému ji opětovat. Avšak být oporou není jednoduché a pro celou řadu lidí je to úloha nesplnitelná.

MARIE ŠAFAŘÍKOVÁ je studentkou Fakulty sociálních věd – magisterského cyklu oboru sociologie – a současně Pedagogické fakulty UK v Praze. Studii lidí bez domova provedla k získání informací pro svou bakalářskou práci.

Literatura

- Anderson, N. 1961. *The Hobo*. The University of Chicago Press.
- Bingham, R., R. Green, S. White (eds.) 1987. *The Homeless in Contemporary Society*. Newbury Park: SAGE publications.
- Caton, C. L. 1990. *Homeless in America*. Oxford University Press.
- Klevisová, N. 1991. „Bez přístřeší.“ *Hospodářské noviny*, 28. 11. 1991.
- Pavlová, A. 1991. „František, jeden z mnoha.“ *Mladá fronta Dnes* II, č. 267: 6.

Peter F. Drucker: Postkapitalistická společnost

Praha, Management Press 1993, 197 s.

V nakladatelství Management Press vychází další důležitá práce autora, který je od uveřejnění svých knih *The New Society* (1949) a *The Age of Discontinuity* (1969) spojen s koncepcí manažerské revoluce a s koncepcí postkapitalistické společnosti jako společnosti znalostí.

Druckerova kniha nechce předvídat dějiny budoucnosti, ale na základě pohledu na přítomnost se stává výzvou k činnosti. Podle Druckera totiž víme, k čemu již došlo a proč k tomu došlo, umíme přesně říci, k čemu a proč by mělo dojít. Můžeme se však jen domýšlet, jak dojde k potřebným změnám. Žijeme v období přechodu a podoba budoucí společnosti záleží na tom, jak budeme reagovat na výzvy přechodného období.

Podle Druckera žijeme v období „transformace“ moderního světa a vytváření postkapitalistické společnosti. Tento radikální „zlom“ se týká celku civilizace, která je světovou civilizací. Jde o transformaci, jež mění ekonomickou a sociální, politickou a morální tvář moderního světa a současně je výzvou k přezkoumání a revizi dějin kapitalismu a národního státu.

Drucker se domnívá, že není možné předvídat, jak bude postkapitalistický svět vypadat, je však možné předpokládat, v čem budou spočívat nové problémy a jaké nové otázky vyvstanou. Odpovědi na většinu z nich jsou zatím do značné míry ukryty v budoucnosti. Podle Druckera je však podstatné, že na výzvy postkapitalistické společnosti je možné reagovat jen tam, kde vznikly.

Podle Druckera je jisté, že nová společnost bude zároveň postkapitalistická a nesocialistická, nebude však „antikapitalistická“ či „nekapitalistická“. Určujícím zdrojem ekonomického rozvoje postkapitalistické společnosti budou znalosti a postkapitalistická společnost bude současně společností organizací. Přeměna kapitalistického ekonomického a sociálního systému je poté spojena s přeměnou moderního politického systému.

Moderní společnost se podle Druckera zrodila v průmyslové revoluci a kapitalismus vytvořil světovou civilizaci. Průmyslová revo-

luce byla technickou revolucí, ve které šlo zpočátku o technickou aplikaci vědění na nástroje a později o technickou aplikaci vědění na práci. Tradiční společnost tak byla transformována prostřednictvím technologie a změny ve významu poznání byly příčinou dominance moderního kapitalismu. Podstatné je, že výroba původně založená na řemeslných dovednostech, dostala nový technologický základ uplatňováním poznání při konstrukci nástrojů a technologických postupů.

K radikální změně však dochází teprve díky „revoluci produktivity“, která začala ke konci 19. století a vyvrcholila po druhé světové válce. Tato revoluce je spojena s aplikací poznání na organizaci práce ve „vědeckém řízení“. Předmětem studia se stává práce, která je analyzována a organizována prostřednictvím aplikace znalostí. Revoluce produktivity se nakonec stává obětí svého vlastního úspěchu: skončilo období růstu vázané na rozšiřování množství práce v průmyslu a zvyšování produktivity manuálních pracovníků již samo o sobě bohatství vytvářet nemůže. To vyžaduje aplikaci znalostí na poznání: výsledkem je probíhající „revoluce znalostí“, jež je současně revolucí manažerskou.

Centrem kapitalistické ekonomiky byly soukromé kapitalistické podniky a klíčovou roli hráli kapitalisté jako podnikatelé a vlastníci. Kapitalistická společnost byla současně třídně rozštěpená a dominantní postavení v ní měly dvě sociální třídy: kapitalisté, kteří vlastnili a ovládali výrobní prostředky, a dělníci, kteří byli odcizení a současně závislí a vykořisťováni. Výsledkem revoluce produktivity je však přetvoření proletariátu ve střední vrstvu společnosti blahobytu a ve vlivnou sociální třídu kapitalistické společnosti.

Součástí tohoto procesu je podle Druckera přechod od národního státu k „megastátu“. Ten je „sociálním státem“, ve kterém vláda přestává být výhradně politickým činitelem a stává se ekonomickým činitelem prostřednictvím státní regulace ekonomiky a díky státnímu vlastnictví. Megastát je současně „pečovatelským“ státem: vláda se stala aktivním činitelem v sociální oblasti. Megastát je dále „fiskálním státem“: prostřednictvím redistribuce důchodů získává kontrolu nad občanskou společností, kterou usměrňuje a přetváří.

Megastát je konečně pro Druckera státem „studené války“: v podmínkách moderní technologie znamená obrana permanentní válečný stav a trvalou válečnou ekonomiku a závody ve zbrojení umožňují současnou kontrolu zbrojení.

Megastát ztroskotál ve všech svých funkcích: ukázalo se, že daně nemohou rozdělení příjmů efektivně a trvale změnit. Navzdory daňovému systému, který měl minimalizovat nerovnosti v příjmech, se rozdělení příjmů stávalo stále nerovnoměrnějším a ukázalo se, že větší rovnost příjmů závisí spíše na úrovni produktivity ekonomiky a kultuře společnosti. Sociální programy byly neúspěšné: rostou náklady sociálního státu a klesá jeho produktivita. Fiskální stát se stal státem korupčním: vládní výdaje se stávají nástroji kupování voličů a obohacování zvláštních zájmových skupin. Stát studené války se dostal na pokraj ekonomického sebezničení odčerpáváním nejproduktivnějších zdrojů a současně již není schopen zaručit kontrolu zbrojení, neboť není schopen udržet monopol supervelmocí, které ztrácejí kontrolu nad jadernými arzenály. Konečným výsledkem je krize zastupitelské demokracie a krize občanství. Důležité je, že podle Druckera ztroskotaly i neokonzervativní vlády, které se sice legitimizovaly ideologií omezování vládní moci, ve skutečnosti však v období jejich vlády narůstaly vládní regulační opatření a vládní výdaje rychleji než kdykoli předtím.

Megastát se dostal do slepé uličky, avšak podle Druckera návrat ke všerejšímu národnímu státu již není možný, neboť vznikají nové problémy, které není možné zvládat v horizontu národního státu, a současně se prosazují nové síly, které národní stát narušují a překonávají. V rámci národního státu nelze řešit především problémy životního prostředí a potlačování terorismu. Vytváření nadnárodních institucí bude představovat klíčový politický problém příštích desetiletí a ústřední otázkou mezinárodních vztahů se tak stane omezování suverenity.

Rozhodující jsou však podle Druckera ekonomické a sociální změny v postkapitalistických společnostech. Postkapitalistická společnost je „informačním kapitalismem“ a „společností znalostí“. Kapitalistický trh

zůstává zdrojem integrace ekonomického systému: zásadním způsobem se však mění zdroje jeho rozvoje. Informační kapitalismus je založen na produkci a distribuci informací a klíčovým zdrojem ekonomického rozvoje se stávají znalosti aplikované na poznání, které jsou systematicky a cílevědomě využívány při definování toho, jaké nové znalosti jsou potřebné, zda jsou prakticky použitelné a co je třeba udělat pro to, aby poznání bylo efektivní. Podle Druckera jsou nyní tradiční zdroje důležité jen jako omezení: bez těchto zdrojů by nemohly být produktivní ani znalosti, ale tam, kde jsou znalosti aplikovány na poznání, můžeme ostatní zdroje vždy získat.

Drucker však zdůrazňuje, že dosud není jasné, jak se znalosti chovají jako ekonomický zdroj. Proto je potřeba vypracovat ekonomickou teorii, která znalosti chápe jako hlavní zdroj bohatství. Důležité je to, že ekonomické charakteristiky znalostí jsou kvalitativně odlišné a dosud neexistuje model, který by byl schopný popsat tyto kvalitativní vztahy prostřednictvím kvantitativních vztahů, a proto také nemáme kritéria racionální volby. Podle Druckera však platí pravidlo, že množství znalostí není zdaleka tak významné jako produktivita znalostí. Tvorba znalostí je v každé rozvinuté zemi největší investicí a přínos, který určitá země nebo firma získává ze znalostí, se stává určujícím faktorem jejich konkurenční schopnosti.

Důležité je, že produktivní uplatnění znalostí předpokládá ekonomický prostor, který je dostatečně velký k tomu, aby se v jeho rámci mohl konstituovat dostatečně velký volný trh a dostatečně silná konkurence. Technologicky pokročilá odvětví se neřídí zásadami vyrovnávání nabídky a poptávky. Ekonomice založené na znalostech je vlastní nedokonalá konkurence: počáteční výhody, získané prostřednictvím aplikace a využívání znalostí, se stávají stálými a nezvratnými. Ani ekonomie volného obchodu, ani protekcionismus nemohou být samy o sobě jako ekonomická politika funkční. Ekonomika založená na znalostech vyžaduje oboji a to v určité rovnováze.

Ekonomika znalostí vyžaduje ekonomické jednotky, které jsou podstatně větší, než je národní stát, jinak nevznikne konkurenční prostředí, současně musí mít schopnost ochraňo-

vat odvětní a navazovat vztahy s jinými obchodními bloky spíše na základě reciprocity, než na základě ochrannářství nebo volného obchodu. To je možné jen v rámci širších „regionů“, které podle Druckera nenahrazují národní státy, ale potlačují jejich význam. Dosud sice nemáme ekonomickou teorii produktivity znalostí, ale máme určitá pravidla managementu a zajišťování produktivity znalostí: je funkcí managementu, kterou nemůže vykonávat vláda a ani ji nemohou vykonávat tržní síly. Produktivní uplatnění znalostí vyžaduje systematické využívání příležitostí ke změnám a při zajišťování produktivity znalostí bude rozhodující výkonnost managementu.

Tato skutečnost je spojena s radikální změnou sociální struktury postkapitalistické společnosti. Dominantními skupinami postkapitalistické společnosti se stávají kvalifikovaní odborníci (knowledge workers) a obslužní pracovníci (service workers). Tyto skupiny jsou zaměstnanci a námezdními pracovníky, kteří jsou závislí na organizaci, současně jsou však vlastníky znalostí jako své produktivní síly.

Kapitalismus zaměstnanců je podle Druckera kapitalismem bez kapitalistů. V rozvinutých zemích se kapitál čím dál více začíná soustřeďovat v rukou institucionálních investorů (především penzijních fondů), kteří mají rozhodující vliv na financování soukromých či veřejných podniků. Výrobní prostředky vlastní zaměstnanci prostřednictvím svých penzijních fondů. Jsou investory, kteří kontrolují kapitálové zdroje a jejich investiční využití. Prostředky penzijních fondů jsou zadrženými či odloženými mzdovými příjmy a námezdní pracovníci financují své vlastní zaměstnání prostřednictvím odložené části svých mezd a současně se stávají hlavními uživateli kapitálových výnosů. Kvalifikovaní i nekvalifikovaní pracovníci jsou jako zaměstnanci kolektivně vlastníky výrobních prostředků a důsledkem je, že kapitál nyní slouží zaměstnancům.

Se změnou struktury vlastnických vztahů je spojena změna ve struktuře organizací. Produkce je závislá na nositelích znalostí, kteří musí mít příležitost k tomu, aby byli efektivní a výkonní, neboť oni rozhodují o tom, jaký užitek jejich znalosti mohou mít nebo by měly přinést. Dochází k přechodu od organizace

založené na příkazu a kontrole, na zmocňování a opravňování, k organizaci založené na odpovědnosti a přínosu jednotlivce. Organizace zaměstnanců se tak stává organizací rovných partnerů: žádná úroveň znalostí nemůže být nadřazená druhé a místo každého pracovníka je určeno spíše přínosem k realizaci společného úkolu než nadřazeností či podřízeností.

Revoluce znalostí v postkapitalistické společnosti organizací je současně revolucí manažerskou. Ve společnosti znalostí je management generickou funkcí všech organizací, bez ohledu na jejich specifické poslání. Organizace je účelově vytvořeným společenstvím a každá organizace je specializovaná a je definovaná svým úkolem. Funkcí organizace je pro produktivní využití znalostí na trhu a čím jsou znalosti specializovanější, tím jsou efektivnější. Předpokladem existence organizace je však současně integrace specializovaných znalostí.

Vedoucími sociálními skupinami společnosti znalostí se tak stávají manažeři jako kvalifikovaní specialisté, kteří vědí, jak alokovat znalosti, aby bylo dosaženo jejich produktivního využití. Manažeři jsou zaměstnání v organizacích jako námezdní síla a současně vlastní výrobní prostředky prostřednictvím penzijních fondů. Rozhodující však je, že manažeři vlastní specifické znalosti, jež jsou rozhodující produktivní silou postkapitalistické společnosti. Manažeři jsou těmi, kteří rozhodují o organizaci, jsou odpovědní za její výkon a výsledky, určují strategii a definují cíle, jejich úkolem však není přikazovat, ale pouze určovat směr činnosti organizace.

Organizace působí destabilizujícím způsobem: účinné uplatňování znalostí předpokládá, že je organizována jako nositel neustálých změn a musí být schopna inovace jako tvůrčí destrukce. Musí být organizována tak, aby byla schopna systematického opouštění zavedeného, musí být schopná rychle se rozhodovat a musí být vnímavá vůči změnám, ve kterých musí vidět inovační příležitost a jako inovační příležitost je také využívat. Organizace v postkapitalistické společnosti neustále dezorganizují a destabilizují společnost. Smysl organizace je určen povahou úkolů a ne společenstvím, v němž je úkol realizován, každá

organizace je „vykořeněna“ ze společnosti. Podle Druckera proto postkapitalistická společnost potřebuje nový „sociální sektor“, který má uspokojovat sociální potřeby a současně obnovovat smysluplné společenství a aktivní občanství. Řešení Drucker spatřuje v podpoře autonomních společenských organizací, které se mohou stát centry smysluplného občanství. Tradiční společenství již nemá dostatek integrující síly a je potřeba vytvořit smysluplnou oblast společenského života a osobních vztahů spojených s aktivní účastí překračující okruh vlastního zaměstnání a vlastní organizace.

Výsledkem ekonomicko sociálních a politických změn jsou změny morální. Sociálním symbolem společnosti znalostí se stává „vzdělaná osobnost“, která určuje výkonnost společnosti a současně ztělesňuje její hodnoty a přesvědčení. Vzđělaná osobnost musí být schopna aplikovat své znalosti na současnost a s jejich využitím utvářet budoucnost. Vzđělaná osobnost bude muset být připravena žít

v globálním světě a současně ve světě stále více tribalizovaném. Musí být světoobčanem a současně musí čerpat sílu ze svých místních kořenů a obohacovat a rozvíjet své vlastní společenství. Podle Druckera musí být vznik postkapitalistické společnosti vnitřně spojen s „duchovním obratem“ moderní společnosti. Postkapitalistická společnost klade obnovený důraz na individualitu a její vznik může vést k návratu individuální odpovědnosti.

V knize *Postkapitalistická společnost*, jež byla vydána s finanční podporou Československé obchodní banky, se Drucker pokouší o formulaci obecného sociologického projektu postkapitalistické společnosti jako společnosti znalostí. V dalších knihách: *Efektivní vedoucí, Management: budoucnost začíná dnes, Inovace a podnikavost, Cestou k zítřku: management pro 21. století*, které vydalo v roce 1992 a 1993 nakladatelství Management Press, je tato představa dále konkretizována.

Josef Velek

Miloš Večeřa: Sociální stát. Východiska a přístupy

Praha, SLON 1993, 104 s.

Sličná obálka láká k přečtení a čtenář není zklamán, protože se dozví mnoho o tématu, které donedávna zcela chybělo a ani dnes o něm není mnoho napsáno. Večeřova knížka navíc otevírá řadu deseti učebnic z oblasti sociální politiky, rodiny a sociální práce, sponzorovaných holandskou vládou.

V šesti kapitolách uvádí autor čtenáře do základních kategorií sociálního státu, problémů jeho geneze, funkcí, typů a konkrétních „prováděcích“ mechanismů. Nejvíce místa je věnováno východiskům sociálního státu na pozadí obecné typologie států a jeho nosným konceptům v pozitivním i negativním smyslu (jako je teorie společenské smlouvy, solidarismus, teorie konfliktu, konzervatismus a liberalismus apod.). Po vymezení pojmu „sociální stát“ je pozornost zaměřena na jeho „jádro“ v podobě sociálního občanství a dekomodifikace pracovní síly. V dalších kapitolách se autor zabývá vývojovými aspekty sociálního státu a jeho krizí a nakonec jeho obsahem a hranicemi. Práce se opírá o základní literaturu

pověštinou anglosaské provenience. Věřen povaze učebnice, za každou kapitolou autor uvádí kontrolní otázky a na konci je připojen krátký slovníček některých vesměs cizích pojmů, s výjimkou pojmu „domácnost“, který je však – bohužel – vysvětlen z hlediska sociální politiky nepřesně.

Sympatické je už to, že autor nevymýšlí krkolomné konstrukty pro český ekvivalent „welfare state“, i když na problémy překladu tohoto pojmu upozorňuje. Sympatické je i to, že se mu podařilo udržet úroveň knížky mezi čistou teorií a empirií tak, aby zůstala čtivá i pro nezavěšeného čtenáře. Je rovněž důležité, že zde najdeme komparativní reference a zobecněné zkušenosti z různých zemí. Kniha prozrazuje zasvěcení i velký autorův zájem o uvedené téma. Věřím, že si najde i jiné čtenáře než studenty, kterým bude předepsána.

V práci však vidím i některé problémy. Autorovi se především nepodařilo udržet výklad v jednotné logice (např. vývojové, typologické nebo funkční), a tak se některá témata vrací nebo nenásledují v logickém sledu – to se týká především kap. II a III, kdy autor nejprve o sociálním státu hovoří jako o již známém konceptu, aby jej teprve následně

vymežil. Problémem je, že ač si je autor vědom především funkčního vymezení sociálního státu (tj. jakožto určitých funkcí v podstatě každého novodobého státu, které nabývají různých forem a rozsahu), velmi často o něm hovoří v substantivním smyslu, tj. státu jako takovém, navíc opatřeným epitetem demokratický (viz již název první kapitoly: „Sociální stát: prototyp moderního státu“ – alespoň otazník by se slušel).

Rychlá a často druhoruká interpretace některých klíčových prací způsobuje, že čtenář neobdrží klíčovou informaci a někdy je i maten. Uvedme několik příkladů nedopatření, kterých v práci není mnoho. Esping-Andersenův počin (s. 35) spočíval především v tom, že ukázal kvalitativní rozdíly sociálních režimů v úzkém vztahu k sociální struktuře; koncept „mobilizace“ různých tříd mu k tomu posloužil jako nástroj. Soziale Marktwirtschaft v pojetí kruhu Ordo a samotného Müllera-Arnacka bylo vzdálenější sociálnímu státu, než jak autor uvádí (s. 47). Úlohou státu podle této teorie bylo zaručit volnou hru tržních sil, nikoli redistribuovat výsledky. Např. instituce minimální mzdy byla s původním pojetím Soziale Marktwirtschaft neslučitelná. Paralela K. Marxe a K. Polányiho v pojetí autorově (s. 57) je opravdu smělá, neboť Marxovi určitě nešlo o dekomodifikaci práce formou welfare state a Polányiho „Velká transformace“ určitě nebyla scénou sociálních revolucí v marxistickém smyslu. Jen fatálnímu přehlédnutí v necitovaném pramenu autor vděčí za zmatení pojmů „základní příjem“ a „minimální příjem“ (s. 77). Závěr publikace je pak pro mne zcela nepřehledný. Končí sociální stát svoji dějinnou úlohu vzhledem ke své všestranné krizi, nebo naopak pokračuje vzhledem ke své naprosté nezbytnosti?

Základní problém práce však vidím v něčem jiném. Studijní text by podle mého názoru měl obsahovat i návod, jak aplikovat pojmy a interpretovat situaci v naší společnosti. Jen dvě

strany (s. 94-95) velmi obecného textu jsou však věnovány sociálnímu státu v postkomunistických zemích. Mnoho otázek tak zůstává nejen nezodpovězených, ale i nepoložených. Jaký byl sociální charakter předmnichovského Československa? Jak byl tento – nepochybně velmi rozvinutý sociální stát – demontován či prolongován v komunistickém režimu? Jaká je „filozofie sociální reformy“ u nás, její varianty, výhledy, problémy? Jaká jsou specifika a odlišnosti české společnosti a ostatních postkomunistických zemí? Autorova invence by neměla končit s literaturou, navíc k tomu existují např. inspirativní práce Fergeové nebo řady západních autorů, včetně citovaného Offeho.

Další okruh problémů je spíše technické povahy a vyjadřují se k němu – jakožto pracovník výzkumu – s rezervou možného omylu. Domnívám se totiž, že i učebnice by měly splňovat nároky standardního vědeckého textu, se všemi jeho podpornými instrumenty. Vzhledem ke studentům by se pak měl řídit zásadou, že „dobrý student ví, co je kde,“ a poskytnout mu k tomu všechny podklady. Z tohoto hlediska není, myslím, vhodné překládat názvy cizích knih a institucí, odkazovat na jména autorů bez uvedení příslušné publikace, namísto citací volně parafrázovat neuvedené prameny. Jeden příklad za všechny: na s. 47 je několikrát zmiňován „německý profesor Boettcher“. Není uvedeno jeho křestní jméno ani dílo, na něž se odkazuje, popř. ani práce, z níž je re-citováno.

Sympatická, informativní a zajímavě napsaná Večeřova práce tak otevírá i otázky obecnější úrovně, totiž do jaké míry budou nové „studijní texty“ jen více či méně zdařilými syntézami dostupné literatury bez poznávacích výbojů a do jaké míry budou prolongovat tradice starých skript bez citačních pravidel.

Jiří Večerník

Ron Eyerman, Andrew Jamison: Social Movements: A Cognitive Approach

Cambridge, Polity Press 1991, 184 s.

Divergence pohledů Evropy a Ameriky na kolektivní jednání patří od počátku 70. let k nejvýraznějším tendencím v této oblasti sociologické teorie. Trhlina, jejíž dno sahá hluboko do historie společenskovědního myšlení, se počala masivně rozevírat konceptualizací teorie nových sociálních hnutí v Evropě a teorie mobilizace zdrojů v USA. Druhá polovina 80. let však již přinesla první pokusy o překlenutí prostoru rozprostírajícího se mezi oběma přístupy (především J. Cohenová a B. Klandermans spolu se S. Tarrowem). Součástí tohoto konvergentního pohybu je také koncepce, kterou R. Eyerman a A. Jamison prezentují ve své knize *Social Movements: A Cognitive Approach*.

Záměr usmířit Ameriku s Evropou staví autoři na obohacení principů kolektivního chování (s níž je poji příznané pouto) o některé prvky evropské myšlenkové tradice, plněji odrážející sociálně-historický kontext společenského dění. Schelerovy a Mannheimovy práce o procesu poznání a zvláště pak sociálně kritická orientace frankfurtské školy. To jsou historické zdroje umožňující upozornit na doposud opomíjené vlastnosti sociálních hnutí.

Otázka orientující Eyermanovo a Jamisonovo zkoumání zní: „...co sociální hnutí představují pro vývoj vědění?“ (s. 60). Klíč k odpovědi nabízí koncept „kognitivní praxe“, který odvozují z Habermasova emancipačního programu. Kognitivní praxe je chápána jako operacionalizace a kontextualizace Habermasova pojetí zájmů konstituujících poznání, avšak zbavených abstraktnosti a filozofického historismu. Poznání konstituující zájmy – emancipační, technicko-praktické a komunikační – jsou postupně transformovány do kosmologické, technologické a organizační dimenze kognitivní praxe. Ta je autory považována za vyjádření „historického projektu“ (s. 64), který hnutí uskutečňuje jako tvůrce historie. Eyerman s Jamisonem vyvinuli nemalé úsilí, aby se v těchto souvislostech věrohodně vyhnuli Evropě blízkému hledání historické úlohy sociálních aktérů. Výše uve-

denou formulací a stejně tak mnoha podobnými, roztroušenými po stránkách knihy, jako by však znovu nevědomky otevírali historické úloze (a za ní číhající filozofii dějin) zadní vrátka.

Kognitivní praxe pak sehrává klíčovou roli v několika významných momentech diskuse o nových sociálních hnutích. Tak např. umožňuje autorům zaujmout originální stanovisko k problému, který jako noční můra již několik desetiletí pronásleduje úvahy o tomto tématu, tj. které formy kolektivního jednání vůbec nálepkou sociální hnutí označit. Potřebné diskriminační kritérium poskytují právě dimenze kognitivní praxe. Teprve jejich spojením v aktivní integrovanou sílu je sociální hnutí konstituováno a začíná se psát historie jeho životního cyklu.

V životním cyklu každého sociálního hnutí lze identifikovat dvě fáze. V první – odpovídající na výzvu významného aspektu sociální skutečnosti – hnutí vytváří alternativu dosavadním společenským praktikám vydobytím prostoru pro experimentování s novými idejemi, technologiemi a organizačními formami. Překládá části slovníku i praktik etablované vědy do sociální filozofie a odtud do nového životního stylu. Ve druhé fázi pak hnutí transformuje své každodenní vědění opět do vědění profesionálního. Prvky jeho kognitivního potenciálu jsou postupně absorbovány okolní společností, hnutí uvádá a stává se stále zřetelněji institucionalizovanou součástí etablovaných společenských struktur. Tato proměna představuje – snad poněkud paradoxně – kritérium úspěchu. Ne role „permanentní opozice“, kterou mu připisuje např. Touraine, nýbrž přijetí alternativního vidění závažných společenských problémů, jimiž se obohacuje institucionalizovaná společenská praxe. To je funkcí sociálního hnutí, které tak představuje významného činitele sociální změny. Procesům zrodu a odumírání hnutí zde není možno z pochopitelných důvodů věnovat více prostoru. Přesto by však nemělo ujít pozornosti, že tu kognitivní přístup nabízí originální příspěvek také k řešení stále nepoddajného problému mikro-makro spojení.

Koncepce „životního cyklu“ sociálních hnutí umožňuje autorům mj. zdolat jeden z nejpalcivějších problémů teorie sociálních

hnutí, kterým je spor o novost tzv. nových sociálních hnutí. Diskuse na toto téma ztrácí ve světle nabízeného přístupu na významu, neboť společným jmenovatelem starých i nových sociálních hnutí je jejich funkce, tj. tvorba kognitivního prostoru a následně obohacení společnosti. Je jisté, že naznačené řešení nutně vyvolává nesouhlas zastánců teorie nových sociálních hnutí (Habermas, Melucci, Offe a další). Ti naopak zdůrazňují rozdílný charakter obou typů hnutí, korespondující s odlišnými etapami společensko-ekonomického vývoje. Za staré sociální hnutí je v těchto souvislostech nejčastěji považováno hnutí dělnické, vyrůstající z vnitřních tenzí industriální společnosti. V nových sociálních hnutích je pak spatřován korelát společnosti postindustriální. Nejsou to však změny v materiální struktuře společnosti, velmi často zdůrazňované zastánci teorie nových sociálních hnutí, které leží v zorném poli kognitivního přístupu. Tam vstupují pouze kognitivní struktury sociálních hnutí, vyzývající k porozumění. Otázka jejich vztahu k materiálním podmínkám života společnosti je tím vyloučena z oboru úvah.

Druhý klíčový koncept kognitivního přístupu představují „intelektuálové hnutí“ (v tomto ohledu autoři navazují na Gramsciho úvahy o tradičních a organických intelektuálech). Nejde jim o intelektuály stranící hnutí, avšak zároveň stojící mimo ně. Neběží ani o intelektuály ve smyslu avantgardy, která probouzí masy. Jamisonovi a Eyermanovi intelektuálové hnutí jsou jeho integrální součástí. Nevytvářejí hnutí. Spíše se dá říci, že hnutí vytváří prostor pro jejich činnost. Lukácsovsky je pak zabarveno přesvědčení, že vědění není do hnutí vnášeno zvenčí. Vědění hnutím vzniká. Je to poznávání prostřednictvím činností. Etablování intelektuálové, resp. jejich vědění zde může mít úlohu pouze iniciační, a to jen na samém počátku mobilizace hnutí. Optika kognitivního přístupu tak zachycuje přínos sociálních hnutí pro vědění společnosti jakoby v přímém protikladu k paradigmatu dominujícímu sociologii vědění do konce 60. let, které nepochybovalo o etablované vědě jako o jediném a pravém zdroji poznání. Vědění hnutí však není dílem génia jednotlivců. Pramení z interakcí

sociálních aktérů-experimentátorů. Experty jsou tak vlastně všichni členové hnutí, neboť každý z nich stojí svou kognitivní praxí mimo rámec etablovaných společenských praktik a je jejich alternativou. Tato „antiexpertní“ tendence kognitivního přístupu však okamžitě nastoluje problém validity poznání. Jistě již není nutno zdůrazňovat, že jeho kritérium autoři nehledají na území etablované vědy. Je podle nich k nalezení pouze v širším sociálním kontextu.

Platnost svého přístupu testují Eyerman s Jamisonem na příkladu environmentálního hnutí a hnutí za lidská práva 60. let v USA. Analýza tohoto hnutí přináší velké množství originálních pohledů a odhaluje překvapivé mechanismy mobilizace hnutí. Významné souvislosti osvětluje pohled na úlohy moderních masmédií, jejichž využíváním se organizací jádro hnutí vzdaluje svým přívržencům. Jak překvapivá podobnost s osudy evropských politických stran. Jak závažná výzva představě, spojující zrod sociálních hnutí, mj. s přerušením tradičního emocionálního pouta politické strany se svým voličem, které údajně nahrazuje právě hnutí.

Při pročitání částí knihy pojednávajících o hnutí za občanská práva v USA a hnutí za životní prostředí se však čtenáři vkrádá na mysl otázka, zda tu pro udržení bezkazové dokonalosti intelektuálů hnutí a statusu etablované vědy nebyly ignorovány některé „zanedbatelné“ rozdíly mezi vlastnostmi jednotlivých hnutí. Expertem na ponížení, mající své kořeny v rasové segregaci, může totiž být každý, kdo je jednou na své kůži zakusil. Tedy vlastně každý člen hnutí za občanská práva. Vlastnosti jaderného záření, funkce ozonové vrstvy nebo účinky PCB účastník environmentálního hnutí bezprostředně nezažívá. O jejich účincích se většinou dovídá jako o pravdě etablovaných expertů. Podobně pak v případě hnutí za občanská práva v USA stála na počátku jeho mobilizace bezprostřední reakce na neprofesionální vědění velké části příslušníků jiné rasy, které bylo hnutím absolutně zpochybněno. Počátek mobilizace hnutí environmentálního byl naopak vyvolán reakcí na vědění expertů hnutím nikterak nezpochybnitelné. Zdá se tedy, že představa o roli expertů, resp. intelektuálů hnutí nedispo-

nuje obecností, kterou by jí autoři rádi přisoudili.

Kognitivní přístup je aplikován na hnutí dělnické. Cílem této operace je prokázat obecnou platnost kognitivního přístupu, tentokrát na historicky starším materiálu a zároveň poukázat na kontinuitu stará-nová sociální hnutí. Větší pozornost věnovaná vnějšímu prostředí kognitivní praxe (především sociálně-ekonomickým souvislostem), by pravděpodobně autorům umožnila více zohlednit skutečnost, že shodnost funkcí sociálních hnutí – spatřovaná v generování nového vědění – je pouze jedním, a to značně formálním aspektem jejich existence. Vedle důležitých podobností je existence hnutí spjata také s neméně důležitými rozdíly, jež jsou odrazem kvalitativních změn v makrostruktuře společnosti.

Tím nejdůležitějším, co musí být o knize Eyermana a Jamisona řečeno, je však skuteč-

nost následující. Autoři reagují na značnou fragmentaci vidění problému sociálních hnutí a kognitivním přístupem nabízejí přemostění mnoha trhlin v jejich současné teorii (především mikro-makro spojení a stará-nová sociální hnutí). Uznalý čtenář nemůže nepřipustit, že v tomto ohledu je jejich kniha nepochybně významným počinem. Nelze ovšem zároveň nevidět, že onen nesoulad mezi koncepcí sociálních hnutí tak, jak ji zformovala Evropa (kladoucí větší důraz na otázku, proč hnutí vznikají) a Amerika (zdůrazňující spíše otázku, jak hnutí vznikají) v zásadě překonán nebyl. Eyerman s Jamisonem tak spíše „jen“ daleko systematictější než jejich předchůdci odpověděli na otázku, jakou úlohu sociální hnutí hrají v procesu společenských změn. To však rozhodně není málo.

František Znebežánek

Robert D. Putnam (with Robert Leonardi and Raffaella Y. Nanetti): Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy

Princeton, NJ: Princeton University Press
1993, 273 p.

V roce 1968 se rozhodla italská vláda konečně vyhovět ustanovením ústavy z roku 1948 o regionech a schválila zákon o volbách do regionálních zastupitelstev. O dva roky později byl schválen státní rozpočet, který zabezpečoval financování volených orgánů a příslušných úřadů na regionální úrovni (regional government) a byla zvolena regionální zastupitelstva. A v téže roce si R. Putnam a jeho kolegové, zabývající se italskou politikou, uvědomili, jak mimořádnou příležitostí je studovat tento společenský experiment, v němž se budují nové instituce regionálního stupně veřejné správy, a to ve stejném čase a svojí formální strukturou stejné pro všechny regiony, přičemž regiony se vzájemně silně liší po stránce sociální, ekonomické, politické i kulturní. První otázka, kterou si R. Putnam položil, byla: jak se bude nová instituce – regionální stupeň veřejné správy (regional government) – rozvíjet a jak se bude adaptovat v sociálním prostředí konkrétního regionu? A

tak se začal systematický výzkum, trvající po celá dvě desetiletí, který přinesl zcela mimořádné výsledky.

Teoretický rámec výzkumu vymezují dvě teze neoinstitutinalistických teorií: „institute utvářejí politiku“ a „institute jsou utvářeny historií“. K oběma těmto tezím výzkum přinesl empirickou evidenci, jak bylo záměrem (s. 8): nejprve byla vzata za nezávisle proměnnou instituce a empiricky se zkoumalo, jak institucionální změna ovlivňuje identitu, moc a strategie politiků; pak byla instituce vzata jako závislá proměnná a zjišťovalo se, jak společenský kontext, v němž instituce pracuje, ovlivňuje její výkon (institutional performance), které rysy společenského kontextu ovlivňují výkon instituce nejsilněji a jak je výkon podmíněn historií.

Při výzkumu byly použity techniky kvalitativní i kvantitativní tak, aby přednosti i nedostatky jedné i druhé byly vyváženy. Každá kapitola knihy klade otázku, podává argumentovanou odpověď a klade otázky další. Kapitola 2. odpovídá na otázky typu: Vedlo ustavení nových regionálních institucí ke změnám v politické praxi v Itálii? Ovlivnilo to kooperaci občanů a elit, průběh sporů o věcech veřejných? Jak tato institucionální reforma

změnila chování lidí v politice? Ukázalo se, že nový regionální stupeň veřejné správy získal autonomii, emancipoval se od počátečních silných vlivů elit centrálních i lokálních, že se lépe vyzná v potřebách regionu, je daleko přístupnější a pohotověji reaguje na regionální problémy než ministerstva v Římě, která nahradil. Existence regionálních institucí veřejné správy napomáhá utváření umírněného, pragmatického a tolerantního stylu v politickém chování a při řešení konfliktů, vytváří „nový způsob dělání politiky“ (s. 61). Na druhé straně se ukázalo, že některými reformátory očekávaná efektivita v administrativě se nedostavila. A že reforma nevedla ke stírání historických rozdílů mezi severními a jižními regiony Itálie.

Jak si tedy vedly instituce regionálního stupně veřejné správy v jednotlivých regionech? Někde byly inovativní, dobře hospodařily, administrativa dobře fungovala, v některých ne. 12 indikátorů zahrnuje zkonstruovaná míra „výkonu instituce“ a že asi nebyla zvolena špatně, o tom svědčí vysoké korelace této míry a spokojenosti občanů a lokálních elit s výkonem regionální instituce. Je nasnadě otázka, proč byly některé regiony úspěšnější než jiné. Co vysvětluje rozdíl ve výkonu institucí?

Socioekonomická modernita regionu je odpovědná za rozdíly ve výkonu veřejné správy na regionální úrovni; čím bohatší region, tím úspěšnější jeho správní a samosprávné instituce – je jedna z možných odpovědí a je platná potud, že vysvětlila rozdíly mezi regiony severu a jihu. Uvnitř těchto dvou skupin už explikativní sílu nemá.

R. Putnam otestoval další faktory, na něž předběžná analýza upozornila, že by mohly rozdíly vysvětlit. Avšak sociální stabilita, urbanizace, vzdělání, stabilita personální skladby institucí nijak k vysvětlení rozdílů nepřispěly, jak ukázala analýza podrobná. R. Putnam zjistil, že čím vyšší je index občanské společnosti, tím vyšší je míra výkonu regionálních institucí a dovozuje, že tím úspěšnější jsou jeho správní a samosprávné instituce. Analýza dat dokládá charakteristiky občanských regionů i ne-občanských. Kapitola 4. autor uzavírá (s. 120): „Důkazy probrané v této kapitole jsou jednoznačné: občanský kontext je

důležitý pro to, jakým způsobem instituce pracuje. Zdaleka nejdůležitější faktor pro vysvětlení dobré vlády je stupeň, k němuž se sociální a politický život regionu blíží ideálu občanské společnosti. ... Proč jsou některé regiony více občanské než jiné?“

R. Putnam dokládá v 5. kapitole, že regiony charakterizované občanskostí (civiness) v Itálii 20. století jsou vesměs ty samé, u nichž lze prokázat občanské tradice nejen v 19., ale už ve 12. století, a že mají stabilní vliv. Dále dokazuje, že v průběhu 20. století v Itálii mají občanské tradice vliv na socioekonomický rozvoj a nikoli opačně a že tento vliv je silnější než vliv předcházejícího stupně socioekonomického vývoje na stupeň následující. Proč má minulost takovou sílu? Odpověď nalézá R. Putnam v konceptu sociálního kapitálu – důvěra (trust), normy vzájemnosti (norms of reciprocity), sítě občanské angažovanosti, účasti (networks of civic engagement). Sociální kapitál má tu vlastnost, že je tím větší, čím víc se ho užívá a mizí, když se užívat přestane; rozvíjí se jedním nebo druhým směrem (in vicious and virtuous circle) ke dvěma typům společenské rovnováhy: občanské (civic equilibrium), charakterizované vzájemností a důvěrou, a Hobbesovské (Hobbesian equilibrium), charakterizované závislostí a vykořisťováním. Obě mají schopnost držet společnost pohromadě, ovšem na různé úrovni účinnosti a institucionálního výkonu. Tam, kde byly normy vzájemnosti a sítě občanské účasti ztělesněny v různých organizacích s převažující horizontální vazbou, tyto vazby pojistily zvýšení úrovně výkonu institucí a ekonomiky. „Kde normy a sítě občanské angažovanosti chybí, výhled na kolektivní akci je ponurý. ... Pro politickou stabilitu, pro efektivitu vládnutí, dokonce i pro ekonomický pokrok může být sociální kapitál důležitější než fyzický nebo lidský kapitál. Mnoho z bývalých komunistických společností mělo chudé občanské tradice před tím, než komunismus přišel, a totalitní pravidla zneužila dokonce i tento omezený sociální kapitál. Bez norem vzájemnosti a sítí občanské angažovanosti se zdá pravděpodobnější Hobbesovský výsledek – amorální familita, klientelismus, bezzákonnost, neefektivní vláda a ekonomická stagnace – než úspěšná demo-

kratizace a ekonomický rozvoj. Palermo může představovat budoucnost Moskvy.“ (s. 183).

Ve světle této citace bychom si mohli přát vědět, je-li to občanská rovnováha, k níž nás po roce 1989 s novou silou roztočený „vicious and virtuous circle“ dovede. Hodnocení knihy si vypůjčím z časopisu *The Economist* z 6.

února 1993: „Je tu kniha, která se maskuje jako rutinní studie regionální vlády v Itálii, ale ve skutečnosti je to velké dílo ve společenských vědách, které lze řadit vedle Tocquevilly, Pareta a Webera.“

Zdenka Vajdová

Jacques Dupaquier, Denis Kessler: La société française au XIXe siècle. Tradition, transition, transformations

Paris, Fayard 1992. 529 p.

Na přelomu 70. a 80. let začal tehdejší ředitel laboratoře historické demografie při pařížské Vysoké škole sociálních věd (EHESS) Jacques Dupaquier organizovat anketu, která vešla do povědomí nejen francouzských historiků sociálních dějin, nýbrž i sociologů, demografů a antropologů pod názvem „3 000 rodin“ nebo „Anketa TRA“. Od roku 1980 desítky regionálních pracovníků, ponejvíce členů genealogických společností, procházelo desetileté souhrny záznamů o narozených, oddaných a zemřelých, které byly ve Francii zavedeny pro každou obec v roce 1792 spolu s předáním církevních matrik do civilní správy. Protože desetileté tabely francouzské civilní registrace obyvatelstva se dochovaly v úplnosti až od roku 1803, byl tento rok uznán za výchozí mezník ankety. Ze všech přibližně 37 tis. obcí ve Francii, které reprezentovalo do roku 1902 asi 100 tis. tabel, bylo získáno více než 92 tis. údajů o narození, 47 tis. o sňatku a 81 tis. o úmrtí osob jejichž příjmení začínala písmeny TRA. Tato tři písmena byla zvolena proto, že podle názoru jazykovědců se vyskytovala na začátku příjmení ve všech francouzských nářečích. Ze všech těchto údajů zanesených do pamětí počítačů byl vybrán vzorek 1 manželského páru na 10 tis. obyvatel na základě sčítání 1806 podle jednotlivých francouzských departementů, a to tak, že vždy šlo o rodinu založenou v letech 1803 až 1832 mužem s příjmením začínajícím písmeny TRA. Síť výzkumu rozhozená po celé Francii umožnila nalézt všechny potomky těchto rodin až do počátku 20. století, nehledě k tomu, že vznikl i samostatný téměř padesátitisícový soubor zápisů o sňatcích, z něhož je možno využít

velké množství údajů o profesní struktuře jednotlivých historických období, o endogamii a exogamii, o společenských skupinách uzavírajících mezi sebou sňatky, o volbě povolání synů podle otců či nikoliv a mnoha jiných důležitých ukazatelích sociální mobility. Pro 20. století jsou zatím zpracovány některé údaje do roku 1970 a počítá se s širokým využitím závěrů pro studium vývoje francouzské společnosti až do současnosti. Zájem o spolupráci projevila již řada oborů včetně badatelů o hospodářských otázkách, o vývoji osobního majetku ve Francii apod.

Dosavadní výsledky ankety, která není zcela ukončena ani po deseti letech a která si vyžádala nezměrné úsilí v organizaci dobrovolných spolupracovníků po celé Francii, dovolují publikaci prvních závěrů o transformaci francouzské společnosti v 19. století. „Tradice, přechod a transformace francouzské společnosti v 19. století“ je tedy volně přeloženým titulem dnes vycházející knihy pod vedením dvou významných pracovníků EHESS Dupaquiera a Kesslera a za spolupráce jedenácti dalších odborníků různých společenskovedních oborů včetně renomovaných specialistů pro výpočetní techniku. V úvodu nastiňuje Jacques Dupaquier svou koncepci „nových sociálních dějin“, které podle jeho názoru po odklonu převážné části dnešních badatelů od marxismu vyžadují i od nemarxistických koncepcí různých historických škol vypracování nového pojetí a nového zevšeobecňování vycházejícího z vědeckého pozorování spojeného s mikroanalýzou pramenných údajů. Inspiraci nalézá u historické demografie, oboru, jemuž se sám léta věnoval, a o němž se domnívá, že metodou rekonstrukce rodin na základě matrik vypracovanou v posledních třiceti letech sklídl ve výzkumu minulosti úspěchy nesrovnatelné s ostatními odvětvími historiografie. Jako duchovní otec ankety

„TRA“ se však přiznává k tomu, že chce jít daleko dále, než se podařilo historické demografii zpracováním stovek monografií o jednotlivých farnostech a novým pohledem na demografický vývoj ve Francii v tzv. předstatistickém období. Účelem ankety, která historicko-demografické metodologie využívá, mají být odpovědi na otázky, k nimž se až dosud historická demografie nehlásila, i když v registraci obyvatelstva pro jejich řešení existují vynikající pramenné údaje. Až dosud užívané údaje státních statistik pro 19. století dovolují pouze makroanalytický pohled na problémy sociální a geografické mobility obyvatelstva Francie. Anketa doufá proniknout mnohem hlouběji ke skutečnostem společenské transformace v jejím klíčovém období.

Recenzovaná kniha přináší ještě ne zcela úplný, avšak účtyhodně rozsáhlý materiál pro řešení následujících problémů, které organizátoři ankety vytipovali již před jejím zahájením nebo v průběhu výzkumu: Jaký byl podíl obyvatel měst a venkova na reprodukci francouzské populace v 19. století? Jak se podílelo obyvatelstvo různých oblastí Francie na obrovském vzrůstu vnitřní migrace v 19. století? Jaká byla úloha demografické báze při zachování regionální identity? Jak se podíleli imigranti z ciziny na formování francouzské populace? Jak to, že obyvatelstvo Francie rostlo i na konci 19. století, když již nebylo zajišťováno ani prosté střídání generací? Měli zde nějakou významnou úlohu cizinci? Jak rychle se imigranti integrovali do francouzské společnosti? Je možno potvrdit názor, že sociální mobilita ve Francii vzrostla po Velké revoluci? Jestliže francouzská společnost byla v 19. století méně „zablokována“ než později, jaký byl objem, důvod a rytmus společenských změn? Jak se společnost reprodukovala? Dědilo se sociální postavení? V jaké míře rozdíly v reprodukci sociálních skupin mohou vysvětlit společenský vzestup či proletarizaci?

Ve dvanácti kapitolách recenzované knihy různí autoři bohatě dokumentují odpovědi na mnohé z těchto otázek. Tabulky a grafy znázorňují vývoj ekonomických aktivit, demografického chování, účasti společenských skupin na vývoji obyvatelstva co do geografické i sociální mobility. Rozsáhlá kapitola je věnována ženské práci a ženským

povoláním, rozboru zaměstnání podle údajů obsažených v záznamech o sňatcích. Každému, kdo zná agregativní statistiky 19. století, musí být zřejmé, že kniha obsahuje skutečnosti studiem těchto statistik nedosažitelné.

Nejen pro historii samotné Francie, nýbrž i pro hlubší pohled na evropské dějiny je závažným zjištění, že z 3 tis. sledovaných rodin nejméně dvě třetiny vyhasínají ještě před začátkem první světové války. Bud' neměly vůbec žádné děti v poslední generaci, nebo pouze dcery, které se provdaly do jiných rodin. Tak z pozorování mizí, ledaže byly neprovdanými matkami nemanželských dětí nebo se provdaly za muže s příjmením „TRA“. 85 až 90 % dnes ještě žijících potomků z vybraných 3 tis. rodin pochází s největší pravděpodobností jen z 10 až 15 % těchto rodin.

I když se kniha týká transformace společnosti ve Francii v 19. století, není pro českého historika sociálních dějin či pro českého sociologa, etnografa nebo antropologa bez užítu zamyslet se nad prvními výsledky velké ankety. Otázky, které Jacques Dupaquier se svými spolupracovníky stanovil, jsou vysloveny tak sugestivně, že každého z badatelů zmíněných disciplín musí podnítit ke snaze odpovídat na ně v rámci studia společnosti českých zemí či jakékoliv jiné vznikající průmyslové společnosti. Proto i země, které si nemohou dovolit uspořádání tak nákladné ankety, mohou z dobře metodicky zvládnutých výsledků podobné ankety těžit. Mimo to metodologie vypracovaná pro anketu 3 tis. rodin ve Francii může sloužit příkladem každému, kdo se chce pokusit o skutečnou historickou sociologii. Sám Dupaquier v úvodu o „nových“ sociálních dějinách považuje historickou sociologii za svůj cíl. Odvolává se na definici sociálních dějin francouzských historiků R. Chartiera a D. Roche, kteří těmito dějinami rozumějí „studium lidí zaštiťovaných v jejich postavení a vztazích v lůně společnosti“ nebo ještě lépe: „vzít do úvahy totalitu faktů, které tvoří strukturu společnosti“. Dupaquier se však domnívá, že hlavní úloha při studiu historických společností připadne skutečné historické sociologii, schopné vysvětlit jejich fungování, aniž by do nich promítala ideologie a mravy společností dnešních.

Pavla Horská

**Jan Keller: Až na dno blahobytu
(Ke společenským kořenům ekologické krize)**

Brno, Nakladatelství Hnutí Duha 1993, 127 s.

Publikace J. Kellera *Až na dno blahobytu* je knihou, kterou ekologické hnutí posílí svou aspirací být něčím, co přesahuje pouhou ochranu životního prostředí: obsadit roli prominentního mluvčího tématu. Může sehrát iniciační roli srovnatelnou např. s knihou N. Gruhla, *Ein Planet wird geplündert*, Frankfurt 1975 či sérií článků E. Goldsmitha, *Blueprint for Survival* (Ecologist 1972). Jde o titul, který se liší výrazně od odborných i k široké veřejnosti se obracejících ekologicky zaměřených publikací (Hadač, Moldan, Vavroušek aj).

J. Keller se v šesti hlavních oddílech *Trh, ekonomický růst a příroda, Potřeby, konzum a příroda, Politická moc a příroda, Reálný socialismus jako přírodní pohroma a krize státu blahobytu, Zablokované řešení: Společnost v hypnóze, Výzva k přežití: decentralizace* spolu s *Úvodem: Zplodiny blahobytu a Shrnutím* předkládá svého druhu pozoruhodný sumář hesel a témat, v nichž se odkrývá krizovost pozdně moderního světa.

Autor ví, co chce říci, a umí to sdělit věcně, působivě, s ironií a sarkasmem. Umožňuje nám rozhovor o budoucnosti, aniž nám dovolí upustit ze zřetele, že jsme uprostřed katastrofy. Neinventarizuje, ale diagnostikuje. V pozornosti je propojení ekonomického růstu s mechanismy tržní ekonomiky, pasivní demokracie a konzumní styl života v podmínkách nadměrné centralizace („centralizace blokuje možnost přežití“, s. 119).

Míra obecnosti, na niž se Keller suverénně pohybuje, a radikálnost závěrů není bez inspirativní síly a intelektuální přitažlivosti; konsekvence i některá zjednodušení vzbuzují obavy. Radikalita je zde cenou za to, že autor nezůstává uvězněn v teoretických paradigmatech průmyslové společnosti zaměřené na produkci zboží (srv. A. Gorz, *Wege ins Paradies*, Berlin 1985). Zdroje Kellerovy diagnózy tvoří pozoruhodně různorodé společenství autorů i myšlenek: R. Douthwaite, R. Collins, M. Crozier, R. Boudon, M. Weber, M. Ostrogorski, R. Aron, H. Marcuse, D. Riesman, E. Fromm, N. Elias, R. K. Merton, A. Durning a další. Originalitu funda-

mentální „zelené slitiny“ (O. Maquard) tak různorodých myšlenkových konceptů bude někdo těžko popírat.

Jde zde však stále o týž problém, existuje shoda v deskripci, snad i v uznávání míry ohrožení, ale při diagnostice příčin ekologické krize začínají vystupovat rozdíly. Kellerova koncentrace na otázku, proč míře ohrožení neodpovídají protiopatření, nemilosrdně odkrýváni sebedestruktivních mechanismů („vyspělé společnosti představují unikát také v tom, že nutně, nezmění-li radikálně způsob svého fungování, budou rozvráceny v důsledku těch principů, na nichž jsou založeny“ (s. 13), vyčleňuje publikaci z dosavadní produkce.

J. Keller si počíná jako radikální ekolog, nezůstává vězet v paradigmatech průmyslové společnosti, proto jeho kritika je kritikou víceméně zřetelných iracionálních sil dosavadních forem racionalizace. Zde mu pomáhá jak analytik moderny M. Weber, tak kritik spotřební společnosti E. Fromm, jak politolog M. Ostrogorski, tak filozof H. Marcuse i postmoderní témata. Nemůže mu tedy jít o pouhou rekonstrukci pojmu pokroku či masové demokracie, pouhou ochránářskou ekologii, soustřeďuje se na otevření nových perspektivních cílů na základě nového porozumění fundamentu. Volba, před kterou stojíme, říká Keller, je osudová: „pokud se nezřekneme blahobytu, máme možná ještě šanci sami nějak dožít, budoucí generace takovou šanci mít nebudou. Pokud se proti blahobytu postavíme, může to zničit tržní systém v jeho dnešní podobě, zcela jistě to způsobí legitimizační krizi pasivní demokracie a pochopitelně to zruší možnost praktikovat v masovém měřítku konzumní styl života.“ (s. 13-14) Od tohoto fundamentálně ekologického imperativu (zrušit neudržitelný systém dřív, než sám propadne agonii) se odvíjí tematizace a slovník.

Kellerova publikace se tak mění, jak jsme již výše uvedli, v nanejvýš obsažný slovník témat, kde se na malém prostoru shrnují a radikalizují témata, která jsou součástí diskusí o krizi moderny, postmoderně, krizové společnosti, ale současně je pod záštitou ekologického imperativu dovádí i k řešení. Případný výpočet souhlasu či nesouhlasu zde nemá velký význam, čtenář tím stejně není zbaven

alternativy rozhodnout se sám a při tomto rozhodování nejde o málo.

To naznačí i srovnání s autory, kteří více nuancují a jsou liberálně zaměřeni. Odkazujeme zde na některé publikace B. Moldana a V. Bělohradského. Spor mezi stoupenci o míru a způsob regulace a kontroly, o korektivní mechanismy, je Kellerem převeden do roviny, kdy nás mají zajímat „pouze ekologické souvislosti a ekologické dopady obou stanovisek. V čem se liší stanoviska úřadu z hlediska přírody?“ (Keller, s. 87). B. Moldan k témuž tématu sumarizuje: „Pokud v sobě pravidla tržního hospodářství zahrnují kritéria a principy, jsou dosud jediným fungujícím předpokladem (tj. pravidla tržního hospodářství) trvale udržitelného vývoje.“ (B. Moldan, *Ekologie, demokracie, trh*, Praha 1992, s. 51) Přirozeně jde o ono „pokud“, a to ještě při dodržení zásady: „Ekologická pravidla nemohou být konstruována tak, že by s mechanismy trhu, s tržními silami nepočítala, nebo dokonce pracovala proti nim. To by je předem odsoudilo k neúspěchu.“ (Tamtéž, s. 50) Situaci, kdy „trh ani úřad nepřiznává přírodě zvláštní statut, který by byl výrazněji odlišný od ostatních kupovaných či spravovaných záležitostí“ (Keller, s. 87), B. Moldan reflektuje, neboť počítá s radikálním rozšířením ekologicko-ekonomického účetnictví („finanční hodnotu“ získávají i přírodní fenomény), vše však musí zapadat do celkového systému definovaného tržní ekonomikou (B. Moldan, tamtéž, s. 57).

Keller se naopak koncentruje na odkrytí mechanismů zablokování řešení: „Ani vláda úřadu (byrokracie) není ovšem schopna zohlednit ve svém rozhodování naprostou výjimečnost přírody, nedokáže ji ani odlišit od ostatních objektů svého rozhodování. Byrokratický úřad je proto naprosto nevhodným nástrojem pro řešení problémů ekologického typu, tedy problémů, jejichž nevyřešení nepřináší trvalé zajištění a status, nýbrž zánik celého systému“ (Keller, s. 88-89).

Sociolog a historik J. Keller a filozofující sociolog V. Bělohradský, oba s příklonem k politologii, diametrálně jinak hodnotí známou firmu McDonald's. Pro prvního je McDonald's místo, kde se nám *in nucleo* předvádí iracionalita a mechanismy blížícího se

planetárního zániku (Keller, s. 48-49). Pro druhého je naopak McDonald's místem, kde vzniká planetární občanská společnost. (V. Bělohradský, *Hamburger, džiny a demokracie. Chvála mcdonaldizace světa*. Respekt, 24.-30. 1. 1994, s. 14). Oba autoři za trivialitou uvedeného případu odkrývají něco krajně netriviálního. Keller na případu McDonald's dokumentuje relativnost potřeb, nepřirozenost konzumu a utrpení přírody. Konkrétní případ zapadá do všeobíhající strategie unifikace, hromadnosti výroby a energetické náročnosti, kdy je technologie výroby postavena na „naprostém ignorování hodnoty toho všeho, co nemá hodnotu umaštěného hamburgeru“ (Keller, s. 48), tedy v konečné instanci na principu, na jakém funguje moderní centralizovaný stát. Pro V. Bělohradského se týž „případ“ odkrývá nejen jako ničení (navíc ničené tradice jsou strašně uniformní), ale i v „prosazení demokratického životního stylu: neutrální mcdonaldizovaný prostor je místem, kde vzniká planetární občanská společnost z lidí stejně vytržených ze svých tradic a ze svého životního kontextu“ (Bělohradský, tamtéž).

Rozdíl není v radikálnosti ekologického přístupu, neboť i V. Bělohradský „chce probudit v lidech vědomí, že stojí na okraji propasti v tom nejvšednějším dni“ (V. Bělohradský, *Myslet zeleň světa*, Mladá fronta, Praha 1991, s. 109). Čtenáři, zejména pak angažovaní ekologové, jsou při srovnání publikací B. Moldana, V. Bělohradského a J. Kellera postaveni před ono pověstné: *Hic Rhodus, hic salta!* Odpověď na naznačené problémy tvoří vnitřní napětí a střetání mezi fundamentalisty, realisty a neoliberalním proudem v řadě ekologických stran a hnutí i v dnešní západní Evropě.

V době „ideových repríz“ (O. Maquard) je Kellerova publikace *Až na dno blahobytu* pozoruhodným svědectvím úsilí vyvinout perspektivu principiálních změn a předložit působivý a mobilizující koncept ekologického hnutí. Fundamentální ekologická tematizace otevírá všední den průměrného občana velkým otázkám, stimuluje odpovědnost člověka za sebe i celek. Stává se takřka konfesí – médiem nového porozumění i základům lidské společnosti. V tom je její síla, ale i nemalé úskalí.

Jan Kamářík, Oldřich Ševčík

Miroslav Disman: Jak se vyrábí sociologická znalost

Praha, Karolinum 1993, 375 s.

V roce 1965 jsem v 1. čísle Sociologického časopisu napsal recenzi na práci M. Dismana *Úvod do metod společenského výzkumu*. Dnes, po třiceti letech, píšu do Sociologického časopisu recenzi na knihu M. Dismana *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Je tedy zřejmo, že jde o stejné autory, stejný časopis, stejné téma, jen mezi ně nakanula řádná porce času.

Dovolíte mi ke knize učinit dvě poznámky. První bude tradiční, bude recenzní, to jest soustředí se na informování o tom, o čem kniha je, co je jejím obsahem, druhá se pokusí o zamyšlení nad tím, co ta kniha znamená pro stav snažení v oboru těch aktivit, kterým se říká sociologie.

Nuže, obsahuje 375 stran, které jsou strukturovány do 11 kapitol. Některé kapitoly a subkapitoly mají rozkošné názvy. Třeba, „proč tabulka nemusí být placatá“, nebo „je to k něčemu?“ Názvy nejsou samoučelné, mají svůj smysl, který při četbě oceníte.

Kniha má standardní moderní grafiku, kterou již léta mají příručky, které k nám přicházejí ze světa, to jest, jsou výrazně členěny, to, co je důležité, je v rámečcích, jsou tam kontrolní otázky, úkoly, schémata, tabulky, obrázky. Od páté kapitoly vstupuje do textu sympaticky se šklebící figurka dr. Watsona v roli hlupáčka, který umožňuje vyniknout autorovým bystrým postřehům. Každý autor po takovém človíčkovi touží, málokterý (alespoň z našich) si dovolí kánon vědecké koženosti porušit.

Vaši pozornosti doporučuji dvě kapitoly poslední. Desátá je nazvána *Ten druhý výzkum, aneb dokázat nebo porozumět* a jedenáctá *Cizinec jako sociolog – Sociolog jako cizinec*. Jak již z názvu plyne, jsou to kapitoly, ve kterých se, v takové příručce poprvé u nás, hovoří o tom, že sociologie rovnoprávně užívá

také jiných prostředků a metodických postupů, než kvantitativních, pro měření hromadných jevů. Poprvé se také vyskytují jména Alfred Schütz, Herbert Blumer, Howard Becker, W. C. Levin, H. Garfinkel, J. D. Douglas, a poprvé zazní úpění dr. Watsona „Ale toto přece není věda.“

V těchto dvou závěrečných kapitolách si najednou uvědomíte, kterýžto dojem jste postupně a nenápadně akumulovali po celou dobu čtení, že čtete sociologickou knihu o problémech sociologie. Ale to už je krok ke druhému typu mých poznámek, k zamyšlení, co tato kniha říká o sociologii.

V tomto typu metodologické příručky je to po úhorných dvaceti letech poprvé, kdy fakticky narazíte na něco, čemu se říká postmoderní tendence ve vědách, a tudíž i v sociologii. Tento typ přístupu (je třeba říci, že z pohledu historika, ne vždy čistě nový) k přemýšlení a bádání o společnosti a sociálních jevech, který Disman nazval *Ten druhý*, není v jeho pohledu něčím úplně jiným, novým, druhým „z druhé strany pultu“. Je jinou cestou, svým způsobem komplementární, pro některé jevy a situace vhodnější, inspirativnější, efektivnější, pro jiné méně. Zní to zde naplno, bez „watsonovského“ pokrytecky skrývaného opovržení nad malou vědeckostí, neobjektivitou, bez obvinění z negeneralizovatelnosti biografických vyprávění. Cítím z toho nenásilný, nepřeháněný, ale přece jen zřetelný závan postmoderního úsilí po zdůraznění porozumění, ne na úkor, ale vedle křečovitého a často neúspěšného tažení moderní vědy po „pravdě pravd“, po pravdě objektivně existující, jediné vědeckými metodami dosažitelné vědecké pravdě s velkým V.

Disman napsal knihu, kterou budu doporučovat svým studentům nekorektními, ale upřímnými slovy, „nečtěte nic jiného“, stačí DISMAN.

Jaroslav Kapr

Blok anotací publikací z oblasti sociologie práce, organizace a managementu, ekonomické sociologie a industriálních vztahů

Výběr děl k anotacím byl veden snahou ukázat na rozmanitost aktuálních sociologických přístupů v oblasti práce, ekonomiky, managementu a industriálních vztahů. Proto uvádíme i cizojazyčná díla u nás zatím těžko dostupná, stejně jako české publikace, které nelze považovat za ryze sociologickou literaturu. Navíc je třeba upozornit na několik skript vydaných především na VŠE, snažících se vyplnit mezery v základní literatuře z této oblasti, stejně jako na poněkud nákladnější publikace nakladatelství Victoria Publishing, Grada a Management Press, které se z pochopitelných komerčních důvodů sociologickým dílům většinou vyhýbají, ale vydávají spoustu překladů významných zahraničních děl i postupně vznikající díla našich autorů, pohybujících se tematicky na pomezí mezi managementem, ekonomikou, sociologií a psychologii.

Ivana Mazálková

E. Bedrnová, I. Nový: Psychologie a sociologie řízení firmy. Cesty efektivního využití lidského potenciálu podniku

Praha, Prospektrum 1994, 411 s.

Obsah knihy naznačuje snahu autorů o zvolení co nejucelenější koncepce moderního řízení podniku. První část *Podniková kultura a identita* nás uvádí do problematiky podniku jako sociálního a kulturního systému. Tuto část považujeme za obzvlášť přínosnou, protože otevírá diskusi aktuálních otázek podnikové kultury, identity a etiky v českých podmínkách, včetně problematiky kultury mezinárodních firem. Ze zahraničních zdrojů je použito i pojetí vlivu národních kultur v organizaci G. Hofstedeho. Další čtyři oddíly jsou věnovány personálnímu řízení v podniku, motivaci a stimulaci v práci, psychologii v obchodní činnosti a sociologickému výzkumu trhu.

H. Koontz, H. Weihrich: Management

Praha, Victoria Publishing 1994, 662 s.

Přestože superlativní hodnocení této klasické učebnice managementu přebíráme z našeho i zahraničního tisku, již po pouhém prolistování zjistíme, že poskytuje přehled o základních a zároveň zásadních znalostech z oblasti managementu. Členění této rozsáhlé publikace vychází ze systémového přístupu, který je rozebrán v rámci první kapitoly, věnované teoretickým základům managementu. V dal-

ších pěti částech se ve velmi přehledné formě, doplněné příklady a náměty k diskusi seznamujeme s jednotlivými manažerskými funkcemi: plánováním, organizováním a podnikáním, managementem lidských zdrojů neboli personálním řízením, vedením lidí a kontrolou. O kvalitě tohoto rozsáhlého díla snad může svědčit i fakt, že se jedná o překlad přepracované desátého vydání.

O. Vodáčková, L. Vodáček: Management. Teorie a praxe 80. a 90. let

Praha, Management Press 1994, 257 s.

Přestože jde o zpracování amerických přístupů k problematice managementu, a tedy určitou skromnou variantu knihy H. Koontze a H. Weihricha, stojí za uvedení. Jedná se totiž o zpracování zahraničních materiálů českými odborníky, kteří vydali již několik publikací s tematikou managementu. V tomto přepracovaném a rozšířeném vydání knihy *Management na prahu 90. let* je přínosem především snaha o zachycení změn v manažerském myšlení a jednání posledních let a zahrnutí zkušeností z praxe českých podniků.

M. I. Reed: The Sociology of Management (Sociologie managementu)

London, Harvester Wheatsheaf 1991, 182 s.

Tato publikace patří k několika málo dílům, reprezentujícím tuto nepříliš rozšířenou sociologickou aplikaci, kterou lze vlastně

považovat za britskou záležitost. Sociologickými a institucionálními aspekty managementu se sice zabývají sociologové po celém světě, ale v rámci vlastní aplikované disciplíny velmi ojediněle. Jak uvádí autor v úvodu, šlo mu především o to zhodnotit, jak sociologie přispěla k porozumění místa a role managementu v rámci industriálních kapitalistických společností. Kniha analyzuje v souvislosti s managementem témata jako kontrola, práce, konflikt, třída a změna. Diskuse probíhá v rámci, odpovídajícím třem úrovním analýzy, evidentním v sociologických šetřeních managementu: - management jako zájmová skupina, - management jako organizační proces nebo zdroj a systém autority, - třídní pozice a funkce managementu v rámci stratifikačního systému. Autor zároveň předpokládá, že každá z těchto úrovní odpovídá koncepci managementu jako sociální praxi.

Walther Müller-Jentsch (Hg.):
Konfliktpartnerschaft - Akteure und
Institutionen der industriellen Beziehungen.
(Konfliktní partnerství - Aktéři a instituce
industriálních vztahů)

München, Rainer Hampp Verlag 1991, 302 s.

Zařazením tohoto titulu od německého autora chceme doložit nejen aktuálnost problematiky industriálních vztahů i v německy mluvících zemích, ale zároveň upozornit na tendenci k institucionálnímu pojetí konfliktu v této problematice. Toto pojetí je zvláště významné v německém prostředí, kde je na rozdíl od zemí anglosaských stále ještě kladen důraz na sociální partnerství. Soubor statí, uspořádaný významným německým sociologem a odborníkem na problematiku industriálních vztahů, pokrývá témata jako konflikt a kooperace, pracovní vztahy mezi trhem a hierarchií, podnikatel a manažer, participativní organizační formy a industriální vztahy, odbory a zaměstnavatelské vztahy, technika jako rámec industriálních vztahů, ekologie a ekonomie jako nová oblast napětí v industriálních vztazích, atd. Tematicky i kulturně jistě inspirativní pro českou realitu tvořících se industriálních vztahů.

M. Granovetter and R. Svedberg (eds.):
The Sociology of Economic Life (Sociologie ekonomického života)

Boulder, CO, Westview 1992, 399 s.

M. Granovetter a R. Svedberg patří k předním představitelům ekonomické sociologie. Tato publikace je určena jak studentům, tak odborníkům, protože je kombinací prací z „New Economic Sociology“ s dřívějšími významnými díly, na jejichž základě se tento obor rozvinul. Po úvodu se představuje již klasickou statí *Trhy v raných společnostech* Karl Polanyi a v pozdějším díle Marka Granovettera najdeme jeho známý přístup k „embeddedness“ („vlození“ ekonomiky do sociální struktury), který lze považovat za úvod do „New Economic Sociology“. Další 13 statí je rozděleno do tří sekcí: *Historické perspektivy hospodářství*, *Sociologie ekonomických institucí* a *Sociologie firmy a průmyslové organizace*.

G. Hofstede: Cultures and Organizations -
Software of the mind (Kultura a organizace -
Software mysli)

London, McGraw-Hill Book Company Europe
1991, 279 s.

Na základě mnoha recenzí a citací v zahraničí lze rozhodně konstatovat, že se v tomto případě jedná o knihu jednoho z předních odborníků v oblasti mezinárodního srovnání, určenou tentokrát spíše pro širší veřejnost. G. Hofstede představuje již ve svých *Cultural Consequences* (Kulturní důsledky), vydaných v roce 1980, čtyři kritéria, s jejichž pomocí lze měřit vliv národní kultury na fungování organizací: vztah (odstup) k moci, kolektivismus versus individualismus, maskulinita versus femininita, vyvarování se nejistotě. Snaha o „lidovější pojetí“ tohoto nového vydání studie o národních a organizačních kulturách (vycházející z výzkumu v mezinárodních pobočkách IBM) je patrná již z toho, jak Hofstede tyto hodnoty přibližuje čtenáři ve své nové verzi: „power distance index“ rozebírá v kapitole *Rovnější než ostatní*, „individualism index“ pod názvem *Já, Ty, nebo Oni*, „maskulinita index“ v kapitole *On, Ona a On(a)* a „uncertainty avoidance index“

postihuje část pod názvem *Co je odlišné, je nebezpečné*. Kromě úvodu, v němž autor vymezuje pojem kultury, a výše zmíněné kapitole o národních kulturách, jsou zbývající dvě kapitoly věnovány organizačním kulturám a uplatnění „kulturního přístupu“ v praxi. Vzhledem k neotřelosti nebo spíše zanedbanosti tohoto pojetí u nás i srozumitelnosti autorova podání si toto dílo rozhodně zaslouhuje pozornost.

G. Szell (ed.): Concise Encyclopedia of participation and co-management (Stručná encyklopedie participace a co-managementu)

Berlin, Walter de Gruyter 1992, 1047 s.

Tato encyklopedie poskytuje přehled o mezinárodní diskusi o participaci a co-managementu. Každý vstup představuje jednotlivá hesla ve čtyřech částech: historická prezentace, teorie a praxe, hlavní teorie a diskuse, kritické zhodnocení, reference a další literatura. Čtenář má možnost seznámit se s pojmy autonomní pracovní skupiny, centralizace, životní prostředí, inovace, rozvoj organizace, rady pracujících, demokracie na pracovním místě. Publikace uspořádaná předním odborníkem v oblasti participace umožňuje orientovat se v problematice industriálních vztahů.

P. Drucker: Management pro 21. století - Cestou k zítřku

Praha, Management Press 1993, 136 s.

I když knihy P. Druckera vydává Management Press a mají pojem management, resp. řízení i v názvu, svým obsahem i prognostickým charakterem rozhodně překračují hranice této disciplíny. Navíc se jedná o díla „světového proslulého myslitele“ v oblasti managementu a poradenství, jehož snahu o komplexní přístup k požití reality dokazuje již členění obsahu publikace na témata: ekonomie, lidé, management a organizace. Jedná se vlastně o další výbor z esejů a článků, tentokrát z let 1986-1991, snažících se „vidět stopy budoucnosti, která již nastala,“ v celosvětovém kontextu. Zároveň se nabízí posoudit např. na základě článku *Jak udělat manažery z*

komunistických byrokratů, vycházejícího přímo z našeho prostředí a problémů, do jaké míry se tomuto renomovanému odborníku daří aplikovat západní zkušenosti na naše poměry.

P. Drucker: Řízení neziskových organizací

Praha, Management Press 1994, 184 s.

Poslední Druckerova kniha věnovaná řízení neziskových organizací přináší do českého prostředí, v němž nyní dominuje pojetí trhu, podnikání a zisku, aktuální téma, jak úspěšně udržet chod neziskových organizací. Velmi aktuální téma pro organizace, ztrácející státní dotace. Zajímavým a novým pro českého čtenáře by měl být především americký výklad filozofie neziskových organizací, o to zajímavější, že ve středu zájmu P. Druckera jsou podniky ziskové.

J. Stýblo: Personální management

Praha, Grada 1993, 334 s.

Tuto publikaci je možno tematicky a formálně považovat za českou obdobu díla *Lidský faktor a personální management* (Human Resources and Personnel Management), Praha, Victoria Publishing 1993, 640 s., která také vyšla v češtině a reprezentuje mezinárodní standard v oblasti personálního managementu.

Některé přístupy z knihy J. Stýbla lze najít na stránkách časopisu *Moderní řízení*, kde často vycházejí autorovy články. Kladem „této příručky personálního managementu“ je systematická výkladu a zakotvení nejmodernějších poznatků do aktuálních českých poměrů. Díky kapitolám, věnovaným trhu práce, zaměstnanosti a personálním strategiím moderního managementu, se dá vlastně zároveň považovat za úvod do problematiky industriálních vztahů na úrovni podniku. Kromě podrobného rozboru organizace a uplatnění personálního managementu v podnicích, který tvoří vlastní obsah přislíbený v názvu knihy, zde najdeme kapitoly věnované manažerské osobnosti a stylu práce, metodám manažerského vedení a motivačními strategiím.

M. Nakonečný: Motivace pracovního jednání

Praha, Management Press, 1992, 258 s.

Přestože zde autor zůstává věrný své profesi psychologa, lze považovat především tři první kapitoly tohoto pojednání za velmi výstižný a přehledný vstup do sociologie práce. Čtenář je v nich seznámen s pojetím a řízením pracovní motivace v širších souvislostech vztahu mezi člověkem a prací a v historickém exkursu teorií pracovní motivace - od taylorismu až po socialistické pojetí řízení pracovní motivace.

T. J. Peters, R. H. Waterman: Hledání dokonalosti

Praha, Svoboda-Libertas 1993, 294 s.

I když tento bestseller vyšel již před 12 lety, je stále citován, a to nejen ve východní a střední Evropě, kde problematika v něm rozebíraná teprve nabývá na aktuálnosti, ale i v západních zemích (i když nyní již většinou kriticky). Autoři se totiž zaměřili na otázku úspěšnosti firem v tržním hospodářství ve velmi komplexní, čtivé a k přemýšlení motivující podobě.

Konference výzkumného programu Východ-Západ „Podnik v postkomunistických společnostech“

Rada pro ekonomický a sociální výzkum (ESRC) je ve Velké Británii považována za nejdůležitější nadaci činnou v oblasti sociálních věd. Rada byla ustavena Královským výnosem již v roce 1965 jako nezávislá organizace financovaná vládou. Programovým posláním Rady je osvětlit a analyzovat sociální a ekonomické změny pro potřeby vlády, politických činitelů, obchodu i široké veřejnosti. Tyto cíle se jí daří naplňovat prostřednictvím podpory výzkumné činnosti na univerzitách, vysokých školách i nezávislých výzkumných střediscích. Organizuje interdisciplinární výzkumy, podílí se i na zvyšování kvalifikace výzkumných pracovníků atd. V oblastech společného zájmu spojuje Rada často své zdroje a prostředky i s ostatními vládními nadacemi.

Jednou z velkorysých iniciativ ESRC poslední doby je Výzkumný program Východ-Západ zahrnující devatenáct projektů, na jejichž realizaci byly poskytnuty dva milióny liber. Jde o samostatné projekty, nicméně vybrané se záměrem vytvořit jakési koherentní „portfolio“. (Sami organizátoři ovšem nevylučují existenci určitých výzkumně nepokrytých problémových sfér.)

Za stěžejní studie, jejichž zpracování již nabývá zřetelnějších kontur, je možno považovat následujících pět tematických celků:

1. Vytváření nových politických a ekonomických institucí podmiňujících proces demokratizace a zavádění tržního mechanismu v ekonomikách. (Tato část programu je jeho základem a východiskem.)
2. Održení makro- a mikroúrovň společnosti (datované svým vznikem často již v před-reformním období). V rámci tohoto výzkumu jsou především prováděny empirické analýzy hodnot na různých úrovních, studie zprostředkujících mechanismů („mezzo-struktur“), resp. příčin jejich neexistence atd.
3. Výskyt nových elit, zánik (či „převlékání“) starých elit.
4. Ekonomická sociologie přechodného období sledující např. reakce na změny uvnitř

podniku, roli organizovaného zločinu při vstupu nových firem na trh, politický boj o vlastnická práva apod.

5. Sociální kontext ekonomické a politické reformy: kolektivistické a individualistické postoje k veřejné sociální péči, otázky bezdomovců, nezaměstnanosti, výskyt nové společenské „spodiny“, měnící se vzorce městského osídlení apod.

Po více než dvou letech aktivity tohoto programu jsou již tři projekty úspěšně realizovány a ostatní budou dokončeny letos či v následujícím roce. V průběhu naplňování Programu byla uspořádána řada seminářů a pracovních konferencí, jichž se zúčastnili i čeští a slovenští sociologové a politologové (M. Illner, M. Malíková, T. Kostecký, Z. Zbořil, Z. Bátorová, C. Marková, I. Namerová, M. Čermáková, I. Hradecká).

Zatím poslední ze seminářů se konal v Londýně na konci listopadu 1993 v příjemném prostředí Dámského univerzitního klubu, jež přispívalo nejen k nerušenému průběhu pracovního jednání, ale i k navazování vzájemných kontaktů mezi účastníky z dvanácti zemí Evropy, Asie a Ameriky.

Základní linie diskusí byla dána tématy pěti hlavních referátů; nezfídka se však debata - díky dostatečnému časovému prostoru - ústřednímu problému relativně vzdálila, ať již šlo o kontextuální či fundamentálně související společenské skutečnosti.

Zvlášť bouřlivá diskuse vypukla po prezentaci příspěvku Saula Estrina a Paula Harea *Firmy v přechodném období: modely přizpůsobování podniků*. Objektem modelování jsou reakce existujících podniků na vstup nových firem na trh, přičemž jsou definovány tři fáze relevantního procesu: „předpřechodová“ (pre-transition), komercializace a privatizace.

Značnou rozmanitostí názorů se vyznačovala i diskuse vztahující se k informaci o výzkumu předloženou Simonem Clarkem a Peterem Faibrotherem *Restrukturace managementu a průmyslové vztahy v Rusku*. Tento projekt je součástí širšího výzkumného programu realizovaného autory v Rusku od roku 1990, zaměřeného především na průmyslový management, průmyslové vztahy a organizaci práce na lokální a regionální úrovni. Zvláštní pozornost je věnována srovnání role

odborů a forem industriálních vztahů v sovětském systému a dnes, růstu industriálních konfliktů a rozvoji dělnického hnutí od roku 1987.

Paul Hoggett a Will Bartlett jsou autory projektu komparativního výzkumu *Malé firmy v jihovýchodní Evropě: nové formy vlastnictví a kontroly*. Výzkum pokryl vzorek 700 malých firem (do 50 zaměstnanců) v Bulharsku, Maďarsku a Slovinsku. Záměr výběru spočíval nejen v regionální blízkosti těchto zemí, ale i v odlišnosti jejich vstupních podmínek na začátku přechodného období.

Pracovní vztahy v procesu restrukturalizace a privatizace jsou objektem výzkumu koordinovaného Johnem Thirkellem, Sarah Vickestaff a Richardem Scasem. V Bulharsku, ve Slovenské republice, Maďarsku, Polsku a v Novosibirské oblasti bylo realizováno dvacet případových studií sledujících sedm podtémat projektu: formulace podnikové strategie, role středního managementu při uskutečňování podnikové strategie; strategie odborů v kontextu měnících se vzorců vlastnictví a managementu; rozvoj kolektivního vyjednávání a jeho vztah k participativním strukturám; důsledky změn na skloubení zájmů různých úrovní uvnitř podniku; vliv korporativistických struktur na mobilizaci na podnikové úrovni; role multinacionálních a mezinárodních společností.

Poslední příspěvek přednesený na londýnské pracovní konferenci informoval o dvou projektech longitudinálního výzkumu z oblasti rurální sociologie - první z nich, *Přechod k rodinným farmám v postsocialistické střední Evropě* je realizován za finanční podpory

ESRC, zatímco druhý výzkum, *Zaměstnanost a reformy v zemědělství*, je realizován díky grantu programu COST Evropských společností. Iniciátorem a duchovním otcem obou projektů je Nigel Swan, terénní výzkum zabezpečuje početný tým kooperátorů z České a Slovenské republiky, z Polska a Maďarska. Oba výzkumy na sebe věcně navazují a jsou realizovány v podstatě společně v 36 vesnicích vybraných podle přesně stanoveného klíče vymezujícího typ regionu a uplatňované zemědělské politiky. Samotný výzkum reality současné vesnice (transformace družstev, zaměstnanost, služby, kultura, celková „životaschopnost“ dané komunity, lokální politika atd.) je podložen důkladnou anamnézou vesnice, zasahující až před socialistické období její existence. Ukazuje se, že vedle mnoha diferencujících aspektů rozvoje farem ve jmenovaných zemích existuje i několik obecně platných syndromů. Pro zdárné fungování rodinných farem často chybí zprostředkující článek - výkupní a obchodní organizace. Restituce mají spíše negativní důsledky pro rozvoj jakéhokoli rodinného farmaření (zvláště pro komerčně schopné rodinné farmy). Restrukturalizace v zemědělství postupuje rozdílným tempem; v každém případě je ale více nakloněna „tém silnějším“.

K problematice různých úrovní, způsobů a sfér privatizace a k podniku jako výzkumnému objektu se vrátí participanté relevantních výzkumů opět v tomto roce, pravděpodobně v létě, v Bristolu na příští pracovní konferenci pořádané ESRC.

Irena Hradecká

Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung

Na jaře 1994 uplyne 25 let od založení významné německé vědecké instituce Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung - WZB (Science Center Berlin). Oslavy tohoto výročí, zahrnující řadu významných vědeckých i kulturních akcí, konferencemi počínaje a koncertem Berlínských filharmoniků konče, jsou příležitostí k bilanci dosavadní činnosti ústavu.

WZB byl založen v roce 1969 skupinou poslanců německého parlamentu jako veřejně prospěšná instituce, která za dobu svého trvání prošla organizačním a tematickým vývojem. Z původních tří základních linií, reprezentovaných třemi ústavami (Mezinárodní ústav pro management a státní správu, Mezinárodní ústav pro srovnávací společenskovední výzkum a Mezinárodní ústav pro společnost a životní prostředí) vznikla jediná instituce, kombinující základní výzkumné směry, s flexibilní strukturou projektových skupin. Finan-

cována je z federálního a zemského rozpočtu, doplňujícím třetím zdrojem jsou vnější granty.

Od roku 1988 sídlí v centru západní části Berlína v architektonicky neobvykle koncipované budově, která je dílem britského architekta Jamese Stirlinga, vzbuzující domněnku o inspiraci Umbertem Ecem a jeho románem „Jméno růže“. Procházíte-li objektem ústavu, sestávajícím z několika architektonických útvarů, skládajících dohromady půdorys kláštera, a podaří-li se vám po cestě bludištěm dospět do knihovny, která se se svými 70 000 svazky nachází v sedmipatrové věži, je tento dojem ještě umocněn. Objekt se mezitím stal světovou architektonickou atrakcí.

Profilující zaměření lze charakterizovat jako vývojové tendence, adaptační problémy a inovační možnosti moderních demokratických společností, představující problémově orientovaný společenskovědní základní výzkum. K tomu je v ústavu zastoupena řada vědních disciplín, počínaje sociologií, přes ekonomii a ekonomiku, politické vědy až po filozofii a psychologii. Formou expertiz jsou zde zastoupeny také přírodní a technické vědy.

Výzkumná činnost je zpravidla organizována formou dlouhodobých projektů, bez ostré hranice či protikladu mezi základním výzkumem a výzkumem orientovaným na konkrétní problémy, formulované praxí nebo jehož výsledky jsou bezprostředně v praxi využitelné. Této vzájemné vazbě napomáhá působení představitelů jiných vědních disciplín, legislativy a administrativy v orgánech ústavu (vědecké radě, kuratoriu). Základní výzkum se zabývá otázkami struktury a fungování moderních společností, jejich subsystémů a intermediárních struktur, individuálními a kolektivními aktéry, úlohou trhu a státu v řízení společnosti. Organizační struktura odpovídá dlouhodobému interdisciplinárnímu zaměření na problémy politiky a hospodářství, techniky, práce a životního prostředí. Považují proto za zajímavé uvést vnitřní členění ústavu.

V čele ústavu stojí prezident (prof. dr. Wolfgang Zapf) a administrativní ředitel-manager ústavu.

Dále je ústav členěn na čtyři hlavní směry (sekce) s určitou ekonomickou samostatností, dělící se dále na oddělení, kombinovaná s flexibilní strukturou projektových týmů:

I. Pracovní trh a zaměstnanost.

Oddělení: Trh práce a zaměstnanost (Prof. Günther Schmidt), Organizace a zaměstnanost (prof. Hedwig Rudolph), Hospodářská transformace a zaměstnanost (David Soskice).

II. Technika - práce - životní prostředí.

Oddělení: Organizace a vývoj techniky (prof. Meinolf Dierkes), Regulace práce (prof. Frieder Naschold), Vytváření norem a životní prostředí prof. Wolfgang van de Daele).

Výzkumné skupiny (vázané zpravidla na konkrétní projekt): Velké technické systémy (prof. Bernward Joerges), Politika ochrany životního prostředí, rozvoj techniky, formy práce (prof. Udo E. Simonis).

III. Sociální změna, instituce a zprostředkující procesy.

Oddělení: Veřejnost a sociální hnutí (prof. Friedhelm Neidhardt), Instituce a sociální změna (prof. Hans-Dieter Klingemann).

IV. Tržní procesy a rozvoj podnikatelské sféry (prof. Horst Albach).

Výzkumná skupina: Technologické změny a restrukturalizace průmyslu (dr. David B. Audretsch).

Prezidentovi přímo podléhají čtyři výzkumné skupiny, představující dlouholeté tradiční zaměření ústavu: Mezinárodní vztahy (dr. Thomas R. Cusack), Zdravotní rizika a politika zdravotní prevence (dr. Rolf Rosembrock), Vědecká statistika (prof. Werner Meske), Social report (Roland Habich). Způsob, jakým se skupina social report vypořádala s obtížnou srovnatelností statistických údajů ze starých a nových spolkových zemí a přešla k vydávání jednotného reportu za celé Německo, pro nás při podobných snahách může být inspirativní.

V současné době pracuje ve WZB na plný úvazek kolem 150 pracovníků a další poměrně početná skupina formou různých smluv na konkrétních projektech, financovaných ještě z doplňkových zdrojů (různých grantů). Pracovní činnost je pouze výzkumná, bez povinnosti pedagogického působení. Přesto řada pracovníků působí na univerzitách jako profesori a zastává i akademické funkce. Studenti se naopak podílejí jako pomocné síly na projektech WZB, mezi ústavem a univerzitami existuje bohatá oboustranná spolupráce.

Politické změny ve střední a východní Evropě a hlavně sjednocení Německa ovlivnily významným způsobem mezinárodní orientaci ústavu, zaměřeného předtím na multinacionální výzkumy v rámci západní Evropy a USA. Před pádem berlínského zdi byly kontakty a kooperace s tehdejší NDR a zeměmi střední a východní Evropu velmi omezeny, přispíval k tomu i zvláštní statut západního Berlína. Od roku 1989 nastal velmi rychlý rozvoj vědeckých kontaktů a společných výzkumných projektů. Již v roce 1990, v období přípravy německého sjednocení, se rozvinula bohatá konferenční činnost k tématům „západ-východ“, pobyty východoněmeckých badatelů ve WZB, spuštění cca 20 společných projektů. Po sjednocení Německa, v rámci restrukturalizace vědy, byla řada východoněmeckých vědců začleněna do jednotlivých útvarů WZB (tzv. program integrace vědců WIP).

Od roku 1991 se pak zaměření projektů WZB rozšířilo směrem na východ. Jejich sjednocující linií je možno nazvat „Vývojové tendence, problémy přizpůsobení a inovační možnosti moderních demokratických společností“.

Našemu výzkumnému týmu byla nejbližší činnost oddělení „Veřejnost a sociální hnutí“ a „Instituce a sociální změna“. Výzkumný program prvního, vycházející z rostoucí distance mezi každodenním životem občanů a kolektivním funkčním systémem politiky a kultury, se orientuje na hledání a analýzu zprostředkujících procesů a kolektivních mobilizačních strategií. Druhé oddělení se zabývá fungováním systému politických stran a zájmových a nátlakových skupin, vznikem nových politických organizací a kolektivních aktérů, neinstitucionalizovanými formami politické

participace a jejich rostoucím významem. Výchozí idea, že strukturální změny v politických postojích a chování probíhají ve všech moderních průmyslových společnostech, avšak mají různou podobu, podminila rozsáhlé komparativní mezinárodní výzkumy, např. komparativní analýza programů politických stran, realizovaná ve 24 zemích atd. Od počátku transformace politických systémů ve střední a východní Evropě se mezinárodní komparativní šetření rozšířila i na toto teritorium. Je možné uvést např. projekt na první svobodné volby ve střední a východní Evropě „Founding Elections in East Europe“.

Profil ústavu významně ovlivnil vědec světového významu, pražský rodák Karl W. Deutsch, který byl jeho prezidentem v letech 1977-1987. (Připomeňme si alespoň jeho stěžejní dílo *Politická kybernetika* nebo u nás publikované *Nervy vlády*). Jeho teorie komunikační společnosti, computerový simulační model EARTH pro výzkum dynamiky války a evoluce v mezinárodním systému, byly a dosud jsou teoretickým rámcem řady velkých mezinárodních projektů, zejména v případě problémů mezinárodní integrace, nacionalismu, mezinárodních konfliktů a transformačních procesů. Na počest K. W. Deutsche, který zemřel 1982, vypisuje od roku 1993 WZB každoročně jedno místo hostujícího profesora na dobu tří měsíců pro mladé vědecké pracovníky, kteří se zabývají některým z profilových témat ústavu.

Zdenka Mansfeldová

Autorka této informace, vědecká pracovnice Sociologického ústavu AV ČR, splnila jako první z tzv. postkomunisických zemí konkursní podmínky tohoto pobytu. (Pozn. red.)

Úskalí dialogu

Klíčovým slovem česko-německých vztahů se stal pojem dialog. Požadují jej na české vládě zástupci krajanských organizací sudetských Němců a nejnověji k němu vybidl rovněž ministr zahraničí SRN K. Kinkel. Jakým způsobem a na jaké úrovni se rozhodne reagovat na tyto výzvy česká vláda zůstává otázkou, v každém případě lze konstatovat, že

česko-německý dialog probíhá na občanské úrovni již delší dobu. Iniciátory jsou většinou nadace podporující rozvoj vzájemných kontaktů. Z německé strany například H. Seidel Stiftung, Ackermann Gemeinde či Nadace K. Adenauera, z české strany Nadace B. Bolzana a *Unie pro dobré sousedství s německými mluvícími zeměmi*. Právě ona spolu s *Nadací H. Seidela* uspořádaly počátkem března na březích Lipenského jezera seminář, jehož

obsahové zaměření vymezovaly možné obavy obyvatel českého pohraničí z Němců a problematika euroregionů podél společných hranic.

Debaty k tématu možných obav Čechů z Němců se odvíjela od úvodního vystoupení, které informovalo o výsledcích sociologických výzkumů pohraničních území severních, západních a jižních Čech, jež provádí více než tři roky ústecký tým Sociologického ústavu AV ČR. Z výsledků je patrné, že pro české obyvatele pohraničí již obraz Němce není synonymem nepřítel. K Němcům žijícím ve Spolkové republice Německo vyjadřuje pozitivní nebo neutrální vztahy více než dvě třetiny tázaných a k Němcům žijícím v českém prostředí téměř devadesát procent obyvatel pohraničí. Přestože nejsou k dispozici relevantní srovnatelné údaje z německé strany, lze usuzovat na vztahy Němců k Čechům odvozeně. Například v roce 1993 by v bavorské části euroregionu Chebska dvě třetiny obyvatel nic nenamítaly proti sousedství české rodiny. Více než polovina by neměla námitky proti manželství syna nebo dcery s českým partnerem.

Hodnotu získaných údajů netřeba přeceňovat, naznačují však, že úroveň sociální distance mezi Čechy a Němci není zdaleka nepřekonatelná a opravňuje k opatrnému optimismu. Za zcela přátelské považuje Němce 43 procent obyvatel pohraničí, více než dvě třetiny tázaných deklarují pozitivní vztah k německému jazyku a kultuře. Do obrazu pozitivních vlastností, které oceňují dotazovaní na Němcích patří pracovitost, vzdělanost, spolehlivost, bohatství a další. Z výsledků opakovaných výzkumů je patrné, že mezi Čechy v pohraničí nejsou v masovějším měřítku zastoupeny nacionalistické postoje. Lze říci, že z české strany hranice existuje reálně zformovaná postojová orientace pozitivního vztahu k Němcům a fenoménu Německa.

Problém nastává ve chvíli, kdy v dialogu vystoupí do popředí historická dimenze česko-německých vztahů, přesněji řečeno vztahů sudetských Němců k bývalé ČSR a nyní České republice. Neboť ze strany sudetských Němců nejde toliko o problémy poválečného odsunu, ale také o interpretaci národnostních vztahů uvnitř meziválečného Československa. Také

průběh semináře potvrdil, že historické reminiscence mají emotivní náboj, který má sílu jítfit okamžitě atmosféru dialogu. (Například jeden z bývalých obyvatel Šumavy neváhal tvrdit, že české úřady zřídily přírodní chráněnou oblast Šumava jen proto, aby zabránily návratu sudetských Němců do vlasti.) Odpovědí na žádosti starostů českých obcí a měst o pomoc při obnově historických památek v jihočeském pohraničí bylo, že nejlépe by o dané objekty bylo postaráno navrácením německým majitelům. Na znamení nesouhlasu s podobnými výroky zástupců zejména rakouského landsmanschaftu, opustilo několik českých starostů jednání semináře. Bylo to zřejmě silné i na německého zástupce euroregionu Šumava, který prohlásil na adresu českých hostitelů, že projevují mimořádnou zdvořilost, jsou-li ochotni naslouchat opakovanému obviňování české strany za ubližování německé menšině, aniž padlo jediné slovo o událostech období 1938-1945. Není mým cílem reprodukovat celý obsah debaty, je však zřejmé, že takovéto pojetí dialogu má spíše kontraproduktivní tendenci. Obdobné úskali zřejmě očekává každý další dialog se sudetskými Němci, který se dotkne nevyhnutelně historických otázek. Proto by bylo vhodné vyvodit určité poznatky z debat uplynulých čtyř let.

Postřehl to zřejmě i W. Piwerka, který se vyjádřil v tom smyslu, že vypjaté postoje z německé i české strany pocházejí z téhož myšlenkového zdroje, kterým byla idea přírodního pojetí národa jako rozšířené rodiny. Dodávám, že za apoštola německého i českého nacionalismu označil E. Rádl německého filozofa Herdera. Piwerka dále upozornil na potřebu dialogu uvnitř české společnosti, který by pomohl zformulovat konzistentní vztah k Německu. Odmítl myšlenku „tlusté čáry“ za minulostí s tím, že nelze přistoupit na představu, že od zítřka budeme všichni jiní. Zmínil roli Němců žijících v ČR, kteří mají dobrý vztah jak k českému prostředí, tak k odsunutým sudetským Němcům. Zní to sice lákavě, ale osobně o této roli „mediátora“ dobrých služeb pochybuji. Přesněji řečeno pochybuji o možnostech jeho manévrovacího prostoru.

Přes oboustranné konstatování faktu, že česko-německé diskuse mají svůj smysl, je také zřejmé, že mají svoje limity. Dialog není obsahově strukturován, pojmová nevyjasněnost svádí k emotivním a konfúzním formulacím, které situaci spíše komplikují. Obě strany bývají zastoupeny velmi různorodě a spíše náhodně vybranou sestavou představitelů státní správy a místní samosprávy, poslanci, politiky, historiky, sociology a rozdílnou měrou zainteresovanými občany. Tato heterogennost sice nabízí mnohost úhlů pohledu, zároveň však brání hlubšímu posouzení speciálních problémů česko-německých vztahů. Jinými slovy, dialog na úrovni občanských iniciativ

má spíše konverzační charakter a je neustále ohrožen tendencemi k emotivním postojům, které lze jen obtížně definovat.

Potvrzuje se paralela, kterou vedl myslitel J. Ortega y Gasset mezi psychikou jednotlivce a národa. Ve studii *Evropa a idea národa* zformuloval názor, že národ je intimita v obdobném smyslu jako je jí osoba. Proto je tak obtížné, aby se národy dorozuměly, stejně jako je svízelné, aby se vyhnuly nedorozumění. Dodávám, že sousedé Češi a Němci rozhodně nepatří k nejméně komplikovaným partnerům. Nejen zásluhou uplynulých šedesáti let a poválečného odsunu.

Václav Houžvička

Výroční zasedání ISSP 1994

Letošní výroční zasedání ISSP (International Social Survey Program) se konalo od 8. do 11. května v Tel Avivu. Čtenářům připomínáme, že ISSP je prestižní mezinárodní sdružení nekomerčních organizací z více než dvaceti zemí zabývajících se sociálním výzkumem, které od roku 1985 každoročně realizuje v členských zemích reprezentativní šetření k dohodnutému tématu. Šetření je přísně standardizováno, aby výsledky byly mezinárodně srovnatelné. Získaná data se ukládají v Ústředním archívu pro sociální výzkumy (Zentralarchiv für empirische Sozialforschung) v Kolíně nad Rýnem, kde se z nich vytvářejí mezinárodní datové soubory. Ty jsou pak volně k dispozici pro pedagogické a výzkumné účely odborné sociologické veřejnosti a zejména studentům ze všech zemí. Členství v ISSP znamená závazek tyto každoroční výzkumy (moduly) provádět, a to z vlastních prostředků členů - ISSP prováděné výzkumy nefinancuje. Česká republika se na ISSP podílí členstvím Sociologického ústavu Akademie věd ČR (koordinátorem účasti je dr. P. Matějů).

Letošního zasedání se účastnili zástupci z České republiky, Filipín, Holandska, Itálie, Irsku, Izraele, Japonska, Kanady, Maďarska, Německa, Norska, Polska, Rakouska, Ruska, Slovinska, Španělska, Švédska, USA, Velké Británie a reprezentanti kolínského Archívu.

V letošním roce provádí ISSP výzkum „Family and Changing Gender Roles II“, který v ČR koordinuje dr. Marie Čermáková ze Sociologického ústavu AV ČR. Pro rok 1995 byl po zdlouhavém jednání schválen dotazník modulu „National Identity“, který připravila skupina koordinovaná prof. Maxem Hallerem z univerzity ve Štýrském Hradci v Rakousku (dotazník se schvaluje hlasováním po jednotlivých položkách). Koordinátorem tohoto šetření v ČR je dr. Tomáš Kostecký, CSc. ze Sociologického ústavu AV ČR. Na rok 1996 je do programu ISSP zařazen modul „Role of Government III“. Projekt a návrh dotazníku připravili Roger Jowell a Daphne Arendtová z SCPR v Londýně, koordinátoři redakční skupiny, jejímž členem je mj. i Česká republika. Modul navazuje na předchozí dva výzkumy ISSP k téže tematice (1985, 1990) a řadu otázek opakuje, aby bylo možné sledovat vývoj. V Tel Avivu byla projednána a schválena hlavní témata, která bude tento výzkum sledovat. Definitivní návrh dotazníku projedná zasedání ISSP v příštím roce. Výzkum „Role of Government“ koordinuje v ČR dr. Zdenka Mansfeldová, CSc. ze Sociologického ústavu AV ČR. Pro rok 1997 byl schválen modul s tematikou „Work Orientations“.

Rozsáhle se diskutovalo o metodologických otázkách výzkumů ISSP, které jsou svým způsobem příznačné pro mezinárodní srovnávací sociální výzkumy obecně. Podle pořadí závažnosti, jak se na něm shodli účastníci zasedání, šlo o tyto problémy: 1. Zdokonalení

soustavy identifikačních proměnných, které tvoří důležitou složku modulů ISSP. 2. Zdokonalení postupu při překladech dotazníků z anglické předlohy do národních jazyků - otázky ekvivalence, nejen formální. 3. Zhodnocení obsahových důsledků, které má užití různých technik sběru dat (rozhovory versus rozesílané dotazníky). 4. Stanovení pravidel pro vkládání dalších, nadstavbových položek do standardních baterií ISSP.

Pracovníci Ústředního archivu informovali o modulech ISSP, které jsou již u nich zpracovávány a uloženy a jsou k dispozici zájemcům. Jde o následující výzkumy: „Role of Government“ (rok 1985, 9 zemí), „Social Networks and Support Systems“ (1986, 10 zemí), „Social Inequality“ (1987, 12 zemí), „Family and Changing Sex Roles“ (1988, 10 zemí), „Work Orientations“ (1989, 12 zemí), „Role of Government II“ (1990, 10 zemí), „Religion“ (1991, 12 zemí). Výzkumy „Social Inequality II“ (1992) a „Ecological Values“ (1993),

kterých se už účastnila i Česká republika, se teprve zpracovávají, resp. shromažďují. Výzkumy jsou k dispozici na disketách jako soubory SPSS, včetně kódovacích předpisů.

Na konferenci byly rovněž předneseny tři odborné referáty založené na analýze minulých výzkumů ISSP: T. W. Smith (USA), *Scientific and environmental knowledge in Germany, Great Britain, Norway and the United States*, M. Braun (Německo) a T. Kolosi (Maďarsko), *Change of attitudes towards social inequality in Hungary and Germany*, L. Chachulina a S. Sidorenko (Rusko), *Perceptions of inequality in Russia*.

Ve funkci tajemníka ISSP byl znovu potvrzen dr. Peter Moeller z ZUMA v Mannheimu a příští zasedání ISSP bylo dohodnuto konat v květnu 1995 v Kolíně nad Rýnem. O členství v ISSP projeví v různém stupni zájem Finsko, Chile, baltické státy a Jižní Afrika.

Michal Illner

Konference „Místní a státní správa a řízení sociálních věcí a práce - MSS/ŘSVP 93“

29.-30. listopadu 1993, hotel MIDU Jiloviště, pořadatel Profes 365, s. s. r. o.

V pořadí 15. konference k obecnému tématu *řízení sociálních procesů a automatizace* měla za cíl, vedle seznámení účastníků s aktuálními problémy řešení sociálních otázek orgány státní správy, poskytnout prostor k výměně zkušeností a k diskusi mezi pracovníky různých stupňů institucí veřejné správy, pracovníky společensko vědní teorie, vysokých škol a praktiky řízení a jejich automatizace.

Tematické okruhy konference:

- teoretické otázky sociálních dimenzí tržního hospodářství;
- úloha institucí státní a místní správy v oblasti práce a sociálních věcí, sociální význam komunálních podniků a bydlení;
- metodické otázky ovlivňování sociálních procesů, privatizace bytů, komunálních podniků; použití počítačů.

První den jednání přednesl referát *Vysokoškolské studium a státní správa* prof. J. Ehleman, CSc., z VŠE Praha. Na jeho

vystoupení navázal ing. J. Patočka, CSc. z těžce vysoké školy příspěvkem *Výuka pracovníků veřejné správy a územně správní reforma*. Referát *Sociální dimenze evropských dohod* přednesl doc. Z. Dráb, Praha.

K *aktuálním otázkám sociální politiky* hovořil ing. J. Novotný z magistrátu města Brna. V příspěvku *Bydlení a zaměstnanost* upozornil PhDr. K. Vališ, VÚROM Ostrava, pracoviště Brno, na význam obcí a samosprávy v ovlivňování demografických procesů. Příspěvek *Problematika bydlení v podmínkách tržní ekonomiky* připravily ing. J. Obermanová a ing. A. Tichá z VÚROM Ostrava. PhDr. A. Mocková-Čiaková z IPOS Praha hovořila na téma *Zkušenosti ze zpracování studií revitalizace obcí a měst*.

Druhý den jednání hovořil na téma *Podnikání obcí v hospodářsky vyspělých zemích Evropy* prof. K. Lacina z Institutu pro místní správu Praha. *Alternativní medicína a sociální péče* byl název referátu prof. V. Čecha, DrSc. z Akademie Komenského Plzeň. Ing. K. Motl od firmy Kabel plus Ostrava seznámil přítomné s projektem *Lokální televize pro obce*. Stavebnicový softwarový produkt *Informační systém měst a obcí*

předvedl a vysvětlil mgr. J. Moník z PVT, a. s., divize Hradec Králové. Ing. J. Vávra z OSSZ Pardubice hovořil na téma *Zkušenosti s osobními počítači na OSSZ*. Pánové R. Švorc a P. Wurm seznámili účastníky se zkušenostmi z užití softwarového produktu *RADNICE* firmy Ortex Hradec Králové. Ing. V. Pernica přednesl příspěvek na téma *Ke kritériím občanské společnosti*.

Z diskusí k referátům a hlavně z obvyklé večerní diskuse vyplynuly některé náměty a doporučení, z nichž uvádím:

- Řešit společenské problémy vyžaduje především poznat realitu, jejíž součástí jsou i naděje a očekávání občanů. I když mohou být pochybené, přesto mohou být jádrem závažných sociálních otázek i osobních potíží. Jako měkká data je mohou dodat sociologové;
- V řešení společenských problémů neexistuje jediné možné řešení, vždy jde o řešení „zvolené“, které je nutno čas od času přehodnocovat. Problém tvorby územních celků a hlavně samosprávy není jen výstavba orgánů státní správy. Do těchto otázek je nutno pojmut také širokou škálu samosprávných orgánů typu profesních „komor“, které přebírají některé z funkcí i pravomocí veřejné správy s vysokou odborností.
- Úředník „veřejné správy“ by měl umět reagovat „věcně“ na daný problém a současně umět jednat s lidmi. Správní úředník by měl mít VŠ vzdělání, doškolení ve správních vědách, psychologii o mezilidské komunikaci. Do studijních programů VŠ ekonomického typu zahrnout problémy sociální politiky, uvažovat o směru „socioekonomie“.
- Obroda státní správy předpokládá rozbití starých vzorců, spjatých na mnoze ještě s úředníkem c. k. monarchie. Ve výběru správních úředníků by měli být preferovány osobní vlastnosti.
- O lidech, obyvatelstvu, uvažovat jako o nejvyšší hodnotě, která je dnes demograficky ohrožena. Sociální politika by měla především přispívat k dynamice rozvoje.
- Migraci považovat za sociální jev. Bude se rozvíjet tak, jak někteří „chudí“ budou řešit problém „stát se bohatšími“ jak ve vnitrostátním, tak i mezinárodním měřítku. Je nutná orientace na překonávání myšlení ve vzorcích „konzumní společnosti“, dosáhnout srovnatelné úrovně konzumu obyvatel vyspělých zemí je nemyslitelné.
- Podporovat koncepci informačního systému na územním principu s cílem najít způsoby a možnosti využití jedné databáze větším počtem úřadů. V té souvislosti přehodnotit pravomoci OÚ ve vztahu k institucím státní správy na okrese pro jejich účelnou koordinaci.
- Umožnit obcím, městským úřadům a zastupitelstvím využívat pomoci dotací odborné služby, vypracování programů, výzkumy různého typu, služby informační, metodické atp.
- Konference teoreticko-praktického typu, umožňující přímou výměnu názorů mezi teoretiky a praktiky řízení státní správy jsou účelné. Do témat příští konference by měla být zařazena problematika týmové práce.

Pozn.: informace o minulé konferenci viz SČ 29 (2/1993): 276-277.

Vladimír Pernica

Filosofický **časopis**

vědecká revue otevřená pluralitě filosofických názorů

**Nabízí vážným zájemcům o filosofii
v jejím nejpůvodnějším smyslu -
totiž jako hledání moudrosti,
pravdy, dobra, krásy
a smyslu života -
hodnotné studie,
překlady, informace,
recenze a zprávy.**

Vychází 6x ročně
v rozsahu 176 stran
Cena 29 Kč,
celoroční předplatné 145 Kč
Vydává Filosofický ústav AV ČR

Objednávky jednotlivých čísel i celého ročníku přijímá
redakce časopisu:
Jilská 1, 110 00 Praha 1

imAGe 1, a.s.

Jandova 3, 190 00 Praha 9 – Vysočany

přijme:

pracovníka pro obsluhu tazatelské sítě
na plný nebo částečný pracovní úvazek

Požadavky:

- **organizační schopnosti**
- **praxe**
- **základní orientace v sociologii**
- **věk do 40 let**

Nástup dle dohody

Sociological Review

3

7 11 95

CONTENTS

Introduction	267
ARTICLES	
Arnason, J. P.: Modernity, Postmodernity and Japan's Experience of the Two	271
Machonin, P., Tuček, M.: The Genesis of a New Social Structure in the Czech Republic	285
Čakrt, M.: Metaphors of Organisational Change	306
CZECH SOCIOLOGISTS ABROAD	
Krejčí, J.: What is Macrosociology About?	317
FROM EMPIRICAL SURVEYS	
Hradecká, I.: Trade Unions as a Social Actor	329
Vláčil, J.: Employees, Management and Trade Unions	345
Mazálková, I.: The Role of Management in the Formation of Labour Relations in the Privatised Enterprises	361
STUDENTS' WRITINGS	
Šafaříková, M.: Homeless People	373
REVIEWS	
P. F. Drucker: Postkapitalistická společnost (J. Velek)	381
M. Večeřa: Sociální stát (J. Večerník)	384
R. Eyerman, A. Jamison: Social Movements: A Cognitive Approach (F. Znebežánek)	386
R. D. Putnam: Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy (Z. Vajdová)	388
J. Dupaquier, D. Kessler: La société française au XIXe siècle. Tradition, transition, transformations (P. Horská)	390
J. Keller: Až na dno blahobytu (J. Kamaryt, O. Ševčík)	392
M. Disman: Jak se vyrábí sociologická znalost (J. Kapr)	394
ANNOTATIONS	395
NEWS AND INFORMATION	399

Sociologický časopis

PE 4584

30. 1994.

3

OBSAH

Úvodem	267
STATI	
Arnason, J. P.: Moderna, postmoderna a japonská zkušenost	271
Machonin, P., Tuček, M.: Geneze nové sociální struktury v České republice a její sociální aktéři	285
Čákrť, M.: Metafory organizační změny	306
ČEŠTÍ SOCIOLOGOVÉ V ZAHRANIČÍ	
Krejčí, J.: Zorné pole makrosociologie	317
Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ	
Hradecká, I.: Odbory jako sociální aktér	329
Vláčil, J.: Zaměstnanci, management a odbory	345
Mazálková, I.: Role managementu při formování pracovních vztahů v privatizovaných podnicích	361
STUDENTI PÍŠÍ	
Šafaříková, M.: Lidé bez domova	373
RECENZE	
P. F. Drucker: Postkapitalistická společnost (J. Velek)	381
M. Večeřa: Sociální stát (J. Večerník)	384
R. Eyerma, A. Jamison: Social Movements: A Cognitive Approach (F. Znebežánek)	386
R. D. Putnam: Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy (Z. Vajdová)	388
J. Dupaquier, D. Kessler: La société française au XIXe siècle. Tradition, transition, transformations (P. Horská)	390
J. Keller: Až na dno blahobytu (J. Kamarýt, O. Ševčík)	392
M. Disman: Jak se vyrábí sociologická znalost (J. Kapr)	394
ANOTACE	395
ZPRÁVY A INFORMACE	399

ISSN 0038-0288

